

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

79643

**MİLLÎ KÜTÜPHANEDEKİ
YAZMA BAYTARNAMELER ÜZERİNDE
TARİHSEL İNCELEMELER**

**Veteriner Hekim
Abdullah ÖZEN**

**VETERİNER HEKİMLİĞİ TARİHİ ve DEONTOLOJİ
ANA BİLİM DALI DOKTORA TEZİ**

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Ferruh DİNÇER**

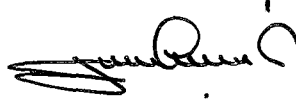
Tez No: ,

**T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

1999 – ANKARA

Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü
Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Ana Bilim Dalı Doktora Programı
Çerçevesinde Yürütülmüş Olan Bu Çalışma Aşağıdaki Jüri Tarafından
Doktora Tezi Olarak Kabul Edilmiştir

Tez Savunma Tarihi: 25. 06. 1999

Prof.Dr. Ferruh DİNÇER

Ankara Üniversitesi

Veteriner Fakültesi

Jüri Başkanı

Prof.Dr. Eriş ASIL

Ankara Üniversitesi

Eczacılık Fakültesi

Raportör

Prof.Dr. Sevgi ŞAR

Ankara Üniversitesi

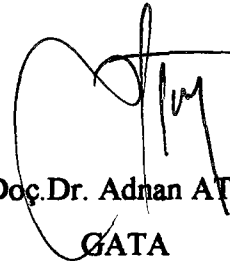
Eczacılık Fakültesi

Doç.Dr. Halis YERLİKAYA

Fırat Üniversitesi

Veteriner Fakültesi

Doç.Dr. Adnan ATAÇ

GATA

Tıp Fakültesi

ÖNSÖZ

İnsan toplumlarının tarihsel bütünlüğü içinde, serüveni evcilleşmeyle başlayan veteriner hekimliği; uygarlıkların evrimsel sürecinde en önemli öğelerden biri olmuştur. Bu mesleğin dokusu; tarihsel olguların, günümüzden geçmişe doğru çözülüp, geçmişten günümüze doğru yeniden örülmesi yoluyla oluşturulabilir. Sözü edilen dokunun çözümleme ve kavrama gücü, tarih laboratuvarının sağladığı soyutlama koşulları içinde, büyük ölçüde yazılı kaynakların varlığıyla aşılabilmektedir.

İslâm Uygarlığı Çağının veteriner hekimliği gelişmelerini yansıtan yazılı kaynaklara genel olarak baytarname adı verilmiş; bu eserler, İslâmiyet'in etkisi altında kalan tüm toplumlarda olduğu gibi, Türk toplumlarının da veteriner hekimliği bilgilerini içeren başlıca kaynaklar olmuşlardır. Bu nedenle baytarnameler üzerinde yapılacak çalışmalarla, Orta Çağ İslâm Uygarlığı yanında, Türk toplumlarındaki veteriner hekimliği gelişmeleri hakkında da bilgiler edinilecektir. Türkiye'de bugüne kadar yapılan baytarname araştırmalarının sonuçları ile bu araştırmaların ulusal ve uluslar arası yankıları buna kanıt olarak gösterilebilir.

Bu çerçevede, çağdaş dünyada, ülkelerin sosyal, politik ve ekonomik analizini yapmanın en kestirme yolu olarak kabul edilen millî kütüphanelerdeki eserlerin saptanması ve tanınması; veteriner hekimliği mesleğinin dokusunun anlaşılabilmesi açısından atılmış önemli adımlardan biri olarak kabul edilebilecektir.

Araştırmada elde edilen sonuçların, veteriner hekimliğine katkı sağlayacak ve gelecekte yapılacak araştırmalara ışık tutacak nitelikte görülmesi mutluluk ve onur kaynağı olacaktır.

Planlanmasından yazımına dek, bilimsellik ve yararlılık kaygısı ile yürütülen bu araştırmanın; problem tespitinden başlamak üzere son noktanın konulduğu ana kadar, büyük bir anlayış ve özveri ile bana ışık tutan danışmanım Prof. Dr. Ferruh Dinçer'e; akademik çalışmalarımın her evresinde, maddî-manevî desteği ve örnek kişiliğiyle bana yol gösteren hocam Doç. Dr. Halis Yerlikaya'ya; doktora çalışmalarım süresince her konuda özveri ile yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Atilla Özgür, Arş. Gör. Rahşan Öztürk, Arş. Gör. Tamay Başağaç ve Ana Bilim Dalımızın diğer çalışanlarına; eserdeki hastalıklar ve tedavilerine ilişkin bilgilerin yorumlanmasında yardımcı olan AÜ Veteriner Fakültesinden tüm bilim ve ana bilim dalları öğretim elemanlarına; Millî Kütüphane Başkanlığı El Yazmaları ve Nadir Eserler Bölümü Şube Müdürü Dursun Kaya ile bu bölüm çalışanlarından Niyazi Ünver, Hacı Yılmaz ve Abdurrahman Şancı'ya; Arapça ve Farsça baytarnamelerin çevirilerinde yardımlarına sık sık başvurduğum Mohid Muhanned Youanis ve Ramin Jahed'e içtenlikle teşekkür ederim.

Sevgili AİLEME
Abdullah ÖZEN
ANKARA, Haziran-1999

İÇİNDEKİLER

Kabul ve Onay	ii
Önsöz	iii
İçindekiler	v
1. GİRİŞ	1
1. 1. İslâm Uygarlığı Çağının Genel Özellikleri	2
1. 2. “Baytar” Terimi ve Baytarnamelerin Özellikleri	7
2. GEREÇ VE YÖNTEM	16
2. 1. Gereç	16
2. 2. Yöntem	16
3. BULGULAR	18
3. 1. Türkçe Baytarnameler	18
3. 1. 1. Der Beyân-ı Kitâb-ı Baytariyye	18
3. 1. 2. Baytarname	20
3. 1. 3. Baytarname	23
3. 1. 4. Hâzâ Baytarname-i Melik Kâbus	26
3. 1. 5. Baytarname	29
3. 1. 6. Hâzâ Kitâb-ı Baytarname Tasnifi	31
3. 1. 7. At Hastalıkları ve Tedavileri Hakkında	34
3. 1. 8. Kitâb-ı Makbûl Der Hâl-i Huyûl	36
3. 1. 9. İlm-i Fûrûsiyyet	40
3. 2. Farsça Baytarnameler	46
3. 2. 1. Risâle-i Der Beyân-ı Şinahten-i Esban	46
3. 2. 2. Feresnâme	47
3. 2. 3. Der Beyân-ı Menâfi’i Hayvanat	50
3. 3. Arapça Baytarname	51
<i>“Kitâb-ı Baytarname Fî Mârifeti’l-Hiyel Alâ Asnâfihe ve Mârifeti’l-Emrâzuha ve Adevâtüha ve Ğayru Zâlik ve İleyhi Alâ Mârifeti’l-Hiyel ve’l-Biğâli ve’l-Hamiri ve’l-Cimâli”</i>	
4. TARTIŞMA	124
5. SONUÇ	129

ÖZET	130
SUMMARY	132
KAYNAKLAR	134
EKLER	144
EK-1. Baytarnameler Hakkında Kütüphane Kayıtlarındaki Fiş Bilgileri	144
EK-2. Fotoğraf Levhaları	145
EK-2. 1. Türkçe Baytarnameler	145
EK-2. 2. Farsça Baytarnameler	148
EK-2. 3. Arapça Baytarname	149

1. GİRİŞ

Veteriner hekimliği tarihinin klasik eserlerinde (Eichbaum, 1885; Smith, 1919; Leclainche, 1936; Froehner, 1952; Smithcors, 1958) ve son yıllarda yazılmış olan kaynaklarda (Karasszon, 1988; Driesch, 1989; Dunlop ve Williams, 1996), İslâm Uygarlığı Çağındaki veteriner hekimliği gelişmeleri genel çerçevede ele alınıp, sınırlı düzeyde bilgi verilmiş; bu dönemde, diğer bilim dallarında olduğu gibi, veteriner hekimliği alanında da orijinal nitelikli katkılar yapılmadığı ileri sürülmüştür. Brockelmann (1937; 1938; 1943; 1949) ise, dönemin veteriner hekimliği bilgilerine ilişkin olarak, yalnızca bibliyografik bilgi vermiştir.

Driesch (1989), Dinçer'in (1973) üzerinde doçentlik tezi yapmış olduğu baytarnameden resimlere yer vermiş; ancak, baytarnamelerin ve resimlerin orijinal karakterlerinden hiç söz etmemiştir.

Dunlop ve Williams (1996); Hizam, Avvam ve Ebu Bekr gibi İslâm veteriner hekimlerinin lokomotor sistemin fiziksel tedavisi, cerrahi tedaviler, oftalmoloji ve doğal droglarla genişletilmiş farmakoloji konularında, çağın veteriner hekimliği bilgilerini zenginleştirdiğini; ancak, bu bilgilerin Eski Yunan'a ve Dioskorides'e dayandığını ileri sürmüşlerdir. Bunun yanında, iç hastalıkları ve patoloji konularında Bizans ve Eski Yunan veteriner hekimlerinden daha ileri düzeyde bilgi verilmediğini belirtmişlerdir.

Smith (1919), Arapların, Hippiatrika'dan 200 yıl önce Yunan, Hint, Süryanî ve İran kaynaklarından kendi dillerine çeviriler yaptıklarını bildirmiştir. Smithcors'a (1958) göre, İslâm Uygarlığı Çağında, hemen hemen Bizans eserlerinin tümü çevrilmiş; Froehner (1952) ve Karasszon'a (1988) göre de, Hunayin İbn İshak, Apsyrtus ve Theomnestus gibi Bizanslı veteriner hekimlerden çeviriler yapmıştır.

Karasszon (1988), "*Hippiater Hippocrates*" (Veteriner Hekim Hipokrat)'ın (6'ncı yüzyıl) Sanskritçe eserinin, Ebu Zekeriya Bin Musavayh (777-837) tarafından Arapçaya çevrildiğini; böylece Hint, İran ve Eski Yunan kaynaklı eserlerin baytarnamelere esas oluşturduğunu ileri sürmüştür.

Eichbacum (1885), Arapça kaynaklardaki veteriner hekimliği bilgilerinin Eski Yunan, Roma ve Hint kökenli olduğuna değinmiş; "*ilâç bilimi dışında bir gelişme*

olmadığı ve dinî yasaklar nedeniyle anatominin işlenmediği” iddiasında bulunmuştur. Smith’e (1919) göre Dosy, 6’ncı yüzyılda, İslâmiyet öncesi, Lâtince eserlerden çevrilmiş, tarım üzerine Arapça kaynaklar olduğunu; bunların veteriner hekimliği konularını da içerdiğini; 7’nci yüzyılda ise dördü birbirinin kopyası olan, dokuz adet yazma eser bulunduğunu; bunların at ve at hastalıkları üzerine yazıldığını bildirmektedir.

Sarton (1950a), İslam Uygarlığı Çağında, özellikle 7-9’uncu yüzyıllar arasında, hemen her konuda birçok eserin Arapçaya çevrilerek geniş bir literatür oluşturulduğunu bildirmektedir. Yazar’a (1950a) göre, veteriner hekimliği alanında da, biyoloji ve tıp alanlarında olduğu gibi, daha önceki bilgiler temel alınarak ve bunların üzerine yeni bilgilerin eklenmesiyle, orijinal nitelikli yeni eserler ortaya konulmuş; bu sayede, Batı’ya oranla çok önemli bir gelişme tablosu çizilmiştir. Leclainche’e (1936) göre de, 5-12’nci yüzyıllar arasında, İslâm ülkelerinde, özellikle at üzerinde yoğunlaşmış olan veteriner hekimliği konusundaki gelişmeler, tarihin en parlak dönemlerinden birini yansıtmaktadır.

Bu dönemlerde Aristo’nun felsefî olmayan yazılarının hemen tümü Arapçaya çevrilmiş; bu çeviriler veteriner hekimliği tarihinde çok önemli rol oynamıştır (Sarton, 1950a). Erk’e (1966) göre, gerek 9’uncu yüzyıldan itibaren görülen özgün nitelikli eserlerde, gerekse 15’inci yüzyıldan sonra yazılan Türkçe baytarnamelerde Aristo’nun etkisi hiç azalmadan 19’uncu yüzyıla kadar sürmüştür.

1. 1. İSLAM UYGARLIĞI ÇAĞININ GENEL ÖZELLİKLERİ

İslâm Uygarlığı Çağındaki veteriner hekimliği eserlerinin orijin ve orijinalitelerinin saptanması amacıyla yapılan çalışmada (Dinçer ve ark., 1997) ve diğer baytarname araştırmalarında (Erk, 1955; Erk, 1959b; Dinçer, 1973; Dinçer ve Özgür, 1998) “İslâm Uygarlığı” deyimini tanımlanırken, genel anlamda Orta Çağ Doğu Uygarlığı kastedilmektedir. Özellikle 9’uncu yüzyıldan sonra parlak bir tablo çizdiği görülen “İslâm Rönesansı”nın doğuş sebepleri için farklı görüşler olmakla beraber; hep aynı noktada birleşilmektedir (Sarton, 1950a; Erk, 1959b).

Bizans İmparatorluğunda, 5'inci ve 6'ncı yüzyıllarda, bilimsel düşünceye karşı olan hoşgörüsüzlük, Helen kültürünün fakirleşip, İran-Sâsânî kültürünün zenginleşmesine neden olmuştur. M. S. 431'de Bizans İmparatoru 2'nci Teodos, Bizans Kilisesinde karışıklıklara yol açtığı gerekçesiyle, Antakya Papazı Nestorius'un yeni dinsel görüşlerinden oluşan Nestorianizmi, Efes Konsüller Toplantısında men etmiş; M. S. 431 yılında ise Kadıköy'de toplanan 4'üncü Konsül'de; Nestorianlar aforoz edilmiştir. Bu tarihten sonra Nestorianlar, yoğun olarak Suriye ve Mezopotamya'da toplanmaya başlamışlar; merkezleri ise, okulu ile ün kazanan Edessa (bugünkü Urfa) olmuştur. Bu olaylardan yaklaşık yarım yüzyıl sonra (M. S. 489), İmparator Zeno, Edessa'daki okulu kapatmış ve bu okulda görevli bilim adamlarını da sınır dışı etmiştir. Bunlar, İran'a gidip Nisibis'te (bugünkü Nusaybin) yeni bir okul açmışlardır. İmparator Büyük Justinian, M. S. 529'da Atina Felsefe Okulunu kapatmış ve buradaki bilim adamları da sürgüne gönderilmiştir. Dönemin İran kralı I'inci Hüsrev bütün bu bilim adamlarını İran'a kabul etmiş ve bu göçler sonucunda Yunan bilimi yavaş yavaş Cundişapur adı ile kurulan yeni üniversiteye taşınmıştır. Batı'da ve daha çok Bizans'ta ihmale uğrayan bilim, böylece Yakın Doğu'da kendine bir mesken bulmuştur (Arnold and Guillaume, 1931; Sarton, 1950a; Thomson, 1950; Barthold, 1973).

Batı'da M. S. 4'üncü yüzyılda başlayan bu yavaşlama, 6'ncı yüzyıla gelindiğinde adeta durma noktasına gelmiştir. Sarton (1950a) bu dönemleri, "*karanlık çağın en karanlık devresi*" olarak tanımlamaktadır.

Doğu'da İslâmiyet'in kabulü ile artan bilimsel ilgi hızla gelişmiş; özellikle 7'nci yüzyılda önemli gelişmeler olmuştur. Bu dönemde Halife Muaviye'nin oğlu Yezid, Mısır'da, Eski Yunan eserlerinin Arapçaya çevrilmesi için bilim adamlarını teşvik etmiş ve İslâm dünyasında ilk çevirilerin yapılmasını sağlamıştır (Sarton, 1950a).

İslâm dünyasında görülecek orijinal nitelikli eserlerin kaynağını oluşturan çevirilerin yapılmasına bu çağlarda başlanmıştır. Çeviri dönemi, 9'uncu yüzyıla kadar devam etmiş; Yunanca, Farsça, Sanskritçe ve Süryanîceden birçok eser Arapçaya çevrilmiştir. Çeviri faaliyetlerinde en büyük hizmeti, 5'inci yüzyıldan başlamak üzere Yunan astronomi ve tıp çalışmalarını Süryanîceye; İslâmiyetin kabulünden sonra ise, bu Süryanîce nüshaları Arapçaya çevirmiş olan Nastori papazları yapmıştır. Dilbilim

açısından oldukça yetenekli olan bu bilim adamlarının hemen hepsi Grekçe, Süryanîce ve Arapça; bazıları ise bunlara ek olarak Farsça bilmekteydiler. Bu önemli ailenin ilk elemanı, 8'inci yüzyılın ikinci yarısında görülen Bahtiyaşu'dur. Arapçaya bilimsel olarak ilk tıbbî çeviriler onun sayesinde yapılmıştır (Sarton, 1950a).

İslâm Uygarlığında çeviri faaliyetlerinin önemli isimlerinden biri Hunayin İbn İshak'tır. Bağdat'ta Halife Memun tarafından kurulmuş olan Çeviri Okulunda, onun başkanlığında, Hipokrat ve Galen'in eserlerinin büyük bir bölümü Süryanîce ve Arapçaya çevrilmiştir. Arapçaya çevrilen ve Hunayin'e atfedilen eserler arasında, diğer Eski Yunan hekim ve veteriner hekimlerin eserleri de yer almaktadır (Sarton, 1950a). Leclerc'e (1876) göre, Hunayin İbn İshak'ın veteriner hekimliği konusunda yaptığı çeviriler, İslâm veteriner hekimleri tarafından sıklıkla kullanılan eserler olmuştur.

Abbasîler döneminde, İslâm dünyasında bilime gösterilen ilgi olağanüstü derecede artmış; 8'inci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, bilimsel çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemden sonra, bilim tarihinde ilk kez her yüzyıla; hatta sonraları her 50 yıla, İslâm dünyasından bir bilim adamının adı verilmiştir (Sarton, 1950a).

İslâm dünyasında bilimsel aktivite, 9'uncu yüzyılda, daha önceleri Yunan, Hint ve İran biliminin bulunduğu düzeyin üzerine ulaştırılmıştır. Bu yüzyıl, İslâm Uygarlığı Çağının te'lif eserlerinin başladığı, oldukça hareketli bir yüzyıldır (Sarton, 1950a). Yazar (Sarton, 1950a) 9'uncu yüzyıl için, *"Bu yüzyılda bilimsel öncülüğü tamamen Müslümanlar yapmışlardır. Belki de en az ilgi duydukları konu biyoloji olmasına rağmen, daha sonra bu alandaki bir çok teorinin tohumlarının müslüman bilim adamları tarafından atıldığı görülür. İnsan ve hayvan hekimliği konusunda ise ölmez İslâm bilim adamları, bu yüzyılda yaşamaya başlamıştır"* demektedir.

Bu bilimsel hareketin patronluğu Abbasîler tarafından üstlenilmiş; Abbasî Hanedanı döneminde İranlılar, Yahudiler ve Nastoriyanlar gibi dışardan gelen yabancı etkilerin, İslâm toplumlarına girişine izin verilmiştir. Özellikle Memun, Mutasım ve Mütevekkil Müslüman olmayan bilim adamlarına büyük ilgi göstermişler; bu bilim adamlarına her türlü imkanı sağlamışlardır (Sarton, 1950a; Landau, 1958). Durant (1950), Halife Memun'un, Hunayin İbn İshak'a, çevirdiği kitap ağırlığında altın ödemek

suretiyle hazineyi tehlikeye soktuğunu bildirmektedir. Rahman'a (1997) göre, Müslümanlar, kültürel seviyede gayrimüslim toplumlara ve halklara açık olmuşlardır. İslâm Uygarlığı hemen hemen evrensel düzeyde, farklı inançtan insanları, ırkları ve milliyetleri kapsayan ilk uluslar arası uygarlıktır. Her ne kadar İslâm'ın kendisi, Araplar, Türkler, İranlılar, Hintliler, Malezyalılar, Endonezyalılar, Siyahlar ve Berberîleri içermiş olsa da, Bağdat'ta ve özellikle İspanya'da Müslüman himayesi altında çok-inançlı bir kültür oluşmuştur. Bağdat inançlar arası tartışmaların ve müzakerelerin yapıldığı önemli bir merkez haline gelmiştir (Rahman, 1997).

İslâm kültürünün üstünlüğü, 10'uncu yüzyılın girmesi ile daha kuvvetli hissedilmeye başlanmış; 11'nci yüzyılda da bu üstünlük devam etmiştir. Bu dönemde özgün eserlerin hemen hemen tümü Arap dilinde yazılmıştır (Sarton, 1950a). Yazar (Sarton, 1950a) bu durum için, *"Kur'an'ın dili, bilimsel gelişmenin uluslar arası aracı haline gelmiştir"*, *"8'inci yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere, 11'nci yüzyılın sonuna dek insanlığın bilimsel ve ileri dili Arapça olmuştur"* şeklinde değerlendirmeler yapmaktadır. Rahman (1997), 9'uncu ve 13'üncü yüzyıllar arasında, İslâm tıbbını anlatırken; *"Bu dönem tıbbı; yazarları Müslüman, Hristiyan, Yahudi veya Mecusî de olsa veya etnik olarak Arap, İranlı, Türk veya Yahudi de olsa, önemli eserlerin hemen hemen hepsi Arapça yazıldığı için, günümüz İslâm tarihçileri tarafından 'Arap Tıbbı' olarak nitelendirilmektedir. Diğer bir tabirle bizim burada ilgilendiğimiz şey, merkezinde din olarak İslâm'ın, esas ve ortak dil olarak da Arapçanın yer aldığı bir medeniyettir"* demektedir.

Ünver (1943) ve Adıvar (1944) da bu konuya dikkat çekmişler ve Arapça ile yazılan tıbbî çalışmaların *"Arap tıbbı"* olarak değerlendirilmemesi gerektiğini; bu çalışmaları yapan bilim adamlarının farklı uluslardan insanlar olduğu için *"İslâm tıbbı"* şeklinde ifade edilmesinin daha uygun olacağı görüşünü bildirmişlerdir.

İslâm dünyasında bilimsel çalışmalardaki yoğunluk, 12'nci yüzyıla gelindiğinde, azalmaya başlamıştır. Bu azalma dış görünüşte göze çarpmamakla birlikte, 300 yıldan beri devam eden, bilimde İslâm'ın öncülüğü, önceki dönemler kadar belirgin değildir. Bu dönem, geçiş dönemi özelliği göstermektedir ve geçiş yavaş olmuştur. İslâm bilim adamları tarafından bu yüzyıl içinde yazılan eserlerin hemen hepsi aynı yüzyıl içinde

İbranîce ve Latince'ye çevrilmiştir (Sarton, 1950b). Dinçer ve ark.'a (1997) göre, 12, 13 ve 14'üncü yüzyıllarda Arapçadan Batı dillerine (Lâtince, İbranîce, İspanyolca, Portekizce ve Katalanca) aktarılan eserlerin sayısı 64'tür. Bu yüzyılda başlayan yavaşlama, yüzyılın sonunda Müslüman, Hristiyan ve Yahudi bilimsel faaliyetlerinin eşit düzeye gelmesine yol açmıştır (Sarton, 1950c). Sayılı'ya (1958) göre, bilimde İslâm'ın liderliği, 11'nci yüzyıldan sonra kaybedilmiştir. Bunun nedeni yalnız Batı'da bilime olan ilgini artışı değil; aynı zamanda, İslâm dünyasındaki ilginin azalışıdır. Jodan'a (1968) göre İbn Butlan, 12' nci yüzyıldan itibaren İslâm hekimliğinin gücünü yitirmesinin nedenini, 1054 yılında çıkan veba salgınında çok sayıda bilim adamının kaybedilmesine bağlamaktadır.

Erk'e (1966) göre, 13'üncü yüzyılda, İslâm dünyasında bilimsel faaliyet devam etmekle beraber, Batı dünyasındaki uyanışın hızlanmış olduğu görülür. Bununla birlikte, bu yüzyılda da, her alanda adından bahsettiren İslâm bilim adamlarına rastlanmaktadır.

Sarton'a (1953a) göre, 14'üncü yüzyıla gelindiğinde, İslâm gücü ve kültürü, bilinen dünyanın geniş bir kısmına yayılmış; ancak, İslâm kültür hakimiyetinin sonlarına da gelinmiştir. Öyle ki, bu yüzyılda, önceden olduğu gibi Batı'yı etkileyen büyük adlara rastlanmamakta; böyle bilim adamlarının varlığı durumunda ise, Batı üzerindeki etki eskisi gibi olmamaktadır. Erk'e (1966) göre, bunun en iyi örneği veteriner hekimliği tarihinde, üzerinde önemle durulan Ebu Bekr İbn Bedr'dir.

Sarton (1953b), İslâm Uygarlığı Çağını 14'üncü yüzyılın sonuna kadar getirmekte; bu yüzyılın sonunda bilim meşalesinin, başka yerlerde, başka insanların eline geçtiğini ileri sürmektedir. Yazar (1950b) bu konuda şu yorumu getirmektedir: *"Gözlerimizi bir an kapayarak olayları uzaktan ve uzun zaman içinde görmeye çalışalım. İnsanların en yüksek umut ve en asil düşüncelerini taşıyan muhteşem araba (uygarlık), komşuda bir handa atları değiştirmek üzere durmuştur. Yeni koşulacak atlar dinç ve taze kuvvetle toprağı eşmekte; görevi devredecek olan yorgun arabacıya Müslüman milletlere, teşekkür etmektedir. Kısa zaman içinde aynı araba yeni sürücüsü, yeni atları ile hızla koşmaya başlıyor. Araba her zaman aynı arabadır; sürücü ve atlar zaman zaman değiştirilmektedir. Bu araba hiçbir zaman geri gelmez. İnsanlık ruhu varoldukça ilerleyecektir. Bu zamana kadar eski Yunanlılar, Romalılar, Müslümanlar*

tarafından sürülmüş, şimdi Yahudi ve Hristiyanlar arabayı ileriye ileri götüreceklerdir. Kim kullanırsa kullansın, emin bir şekilde, doğru yönde yol almaktadır” .

Young’a (1951) göre, bazı tarihçiler İslâm Uygarlığının başarısını hafife almışlar ve orijinal hiçbir şey olmadığını savunmuşlardır. Oysa, İslâm milletleri yalnız devlet işlerinde gerekli pratik bilgiyi almakla kalmamış; kısa sürede pratik olmayan bilimlere de yönelmişlerdir.

1. 2. “BAYTAR” TERİMİ VE BAYTARNAMELERİN ÖZELLİKLERİ

İslâm Uygarlığı Çağında, veteriner hekimliği gelişmeleri bu çağın genel özelliklerini taşımaktadır. Hayvan yetiştiriciliği ve hayvan hastalıkları konusundaki eserlerin, gerek kaynakları, gerekse içerdikleri özgün nitelikli bilgileri, tıp ve diğer bilim dallarındaki görünüm ile örtüşmektedir (Dinçer ve ark., 1997). İslâm ülkelerinde bu bilim dalının uygulayıcıları ve yazarlarına “baytar”; 9’uncu yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan ve genellikle at yetiştiriciliği, hayvanların bakımı, beslenmesi, hastalıkları ve tedavileri gibi konuları içeren eserlere ise “baytarname” adı verilmiştir (Erk ve Dinçer, 1967; Dinçer, 1982; Dinçer ve Özgür, 1998).

Veteriner hekimliği tarihinin yabancı kaynaklarında (Smith, 1919; Smithcors, 1958; Driesch, 1989; Dunlop ve Williams, 1996) da İslâm Uygarlığı veteriner hekimliği bilgileri ele alınırken “baytar” sözcüğü kullanılmış ve bu terimin “veteriner hekim” anlamına geldiği belirtilmiştir. Driesch (1989), diğer kaynaklardan farklı olarak, baytar teriminin etiyolojisiyle ilgili bilgi vermiştir. Yazar’a (1989) göre, Eski Yunancada veteriner hekim yerine kullanılan “hippiatros”, Süryanîceye “pyatra” olarak, Süryanîceden Arapçaya da “biyatr” olarak geçmiş; daha sonraları ise “baytar” olarak kullanılmıştır.

“Baytar” terimine ilişkin olarak, çeşitli kaynaklarda (Şemsettin Sami, [1317] 1901; Hüseyin Hüsamettin, [1329-1332] 1913-1916; Subhi Edhem, [1334]1918; Sariata, 1937; Driesch, 1989; Pakalın, 1993; Anonim, 1949) tanımlamalar yapılmış; bunların dışında Özgür (1997) tarafından yapılan incelemede, terim hakkında yapılan bütün

tanımlar bir araya toplanmış; sonuç olarak, en eski Türkçe kaynaklarda “baytar” ya da buna ait bir açıklama geçmediği; dolayısıyla, bu terimin Türk diline İslâmiyet’in kabulü ile beraber girdiği ileri sürülmüştür.

İslâm Uygarlığı Çağında, veteriner hekimliği tarihine ışık tutan kaynakların en önemli örneklerini baytarnameler oluşturmaktadır (Erk, 1955; Erk, 1966; Erk ve Dinçer, 1967; Dinçer, 1973; Dinçer, 1976; Dinçer, 1982). Baytarname, genelde baytarlığa ait eser anlamına gelmektedir. Üzerinde inceleme yapılan bazı baytarnamelerde (Erk, 1955; Erk ve Dinçer, 1967; Çınar, 1991); *“Harp esnasında İskenderi Zülkarneyn (Büyük İskender)’in atları hastalandı fakat o zaman Erestetalis (Aristo) hakîm beraberinde olmadığından bir şey yapamadılar. Bu hakîm bir kitabı tasnif kılıp tez elden İskender’e gönderdi ve adı da baytarname kondu”* ifadelerine yer verilerek; “baytarname” sözcüğünün kökeni açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu eserlerde, Türk ve Arap toplumlarındaki yeri ve önemi nedeniyle, at başta olmak üzere; deve, koyun, keçi ve tavuk gibi hayvanların yetiştirilmesi, hastalıklarda teşhis ve tedavi konuları ele alınmıştır (Erk, 1959a; Dinçer, 1982; Çınar, 1991; Dinçer ve Özgür, 1998).

Baytarnamelerde ele alınan konular genellikle aynı sırayı izlemektedir. Eserlerde öncelikle atçılık, daha sonra da hastalıklar ele alınmıştır. Atçılık bölümüne ayetlerle başlanmış; atın şerefli bir hayvan olduğu, at beslemenin ve atı tımar etmenin sevapları anlatılmıştır. İyi atların özellikleri üzerinde önemle durulup; atlardan büyük bir sevgi ve saygıyla söz edilmiştir. Bunların dışında, atların gerekliliği, güzelliği, hayat içindeki yeri, donları, cinsleri, sınanmaları, güçleri, yürüyüş biçimleri, yetiştiricilikleri, adlandırılışları, uğurlu ve uğursuz vasıfları, yaratılışları, yaş tayinleri ve bakımları gibi konular üzerinde durulmuştur. At beslemenin yararları söz konusu edilirken hadislerden örnek verilmiş; hastalıklara karşı at organlarından yapılan ilâçlar anlatılmıştır (Dinçer, 1982; Çınar, 1991).

Dinçer’e (1982) göre, baytarnamelerin özellikle hastalıklar ve tedavilerine ilişkin bölümlerinde, aynı eserin farklı kopyalarında, aynı hastalık için çok değişik ilâçlar kullanılması önerilmiştir. Bunlar, müstensihler tarafından değiştirilmiş ya da kitap sahiplerince çıkmalar şeklinde eklenmiştir. Benzeri olarak hayvan masalları, rüya

tabirleri, hayvanların iyi ve kötü özellikleri, şiirler, atasözleri gibi birçok halk bilgisinin de sonradan kaydedildiği bildirilmektedir (Dinçer, 1982).

Bu eserlerin orijinallerinde ya da çevirilerinde, bilimsel bilgilerin yanı sıra, gelenek-göreneklerin ve dinî inançların etkisiyle, az da olsa, bilim ve akıl dışı uygulamalara rastlandığı belirtilmektedir (Erk, 1959a; Erk, 1960c; Erk, 1961; Erk ve Dinçer, 1967; Dinçer, 1982).

Dinçer'e (1982) göre, baytarnamelerin resimli olanları da vardır. Bu eserlerde, atların özellikleri, donları, nişanları, zaman zaman atçılık ve okçuluk ile ilgili figürler; hastalıkların görüldüğü yerler, ilâçların nasıl ve ne yolla kullanılacakları resimlerle gösterilmiştir (Dinçer, 1982).

Smith (1919), İslâm Uygarlığı Çağında, 7'nci yüzyıldan başlayarak Arapça yazılmış veteriner hekimliği eserlerinin bulunduğunu bildirirse de, bu eserlerin, yazarları ve içerikleri hakkında bilgi vermemiştir. Yazar aynı eserde (Smith, 1919) Hunayin İbn İshak'ın, Bizans veteriner hekimlerinin yazılarından yararlanarak bir kitap yazdığından bahsetmiştir. Oysa Sarton (1950a) ve Erk (1959b; 1961) Hizam'ın kitabının, veteriner hekimliğine ait ilk Arapça te'lif eser olduğunu kabul etmektedirler. Yine Ritter (1934), at terbiyesi hakkında yazılan en eski kitabın, Abbasî halifesi Mütevekkil'in imrahoru İbn Ahi Hizam tarafından yazıldığını ve yazarın Türk olma ihtimalinin bulunduğunu bildirmektedir.

Erk'e (1961) göre Hizam, 9'uncu yüzyıla ait eserinde, hastalıkların sağaltımında, Eski Yunan ve Bizans'a ait bilgilere dayalı uygulamalardan söz etmiş; bunları temel alarak, yeni bilgiler ortaya koymuştur. Eserde yararlanılan kaynak kişi ya da kişiler belirtilmiş; batıl uygulamalardan uzak, orijinal yöntem ve bilgilere yer verilmiştir.

On ikinci yüzyılda İbn'ül Avvam tarafından yazılmış olan "*Kitab-al Falaha*" adlı eserin (Erk, 1960a) son üç bölümü de veteriner hekimliği ile ilgilidir. Bu bölümlerin ilk ikisinde at ve diğer hayvanlara; son bölümde ise kanatlılara ilişkin bilgiler verilmiştir. Avvam, eserinde Aristo, Dioskorides, Galen, Cato ve özellikle İbn Ahi Hizam' a atıflar yapmıştır. Smith'e (1919) göre, bu kitap 12'nci yüzyılda aynı konuda yazılmış kitapların en önemlisidir. Brockelmann (1943) kitabın, Eski Yunan'a ait bilgilerden ve Avvam'ın kendi gözlemlerinden oluştuğunu belirtmiştir. Froehner (1952) ise, eserle ilgili olarak

yaptığı açıklamada; Avvam'ın kitabını, Eski Yunan, Roma ve Arapça eserlerden yararlanarak; ancak, kendi gözlemleriyle karşılaştırarak yazdığını ileri sürmüştür.

Froehner'e (1952) göre, veteriner hekimliği 14'üncü yüzyılda Müslüman veteriner hekimlerin sayesinde gelişmiştir. Bu gelişmeye katkı sağlayanlardan en önemli kişi de Ebu Bekr 'dir. Sarton (1953b) ise, 14'üncü yüzyılın ve Orta Çağ'ın en önemli yazarı olan Ebu Bekr İbn Bedr'in "*Naserî*" adlı eserinin, kendisinden sonra da yüzyıllarca görülmeyen orijinal nitelikli bilgilerle dolu olduğunu ileri sürmüştür. Yazar'a (Sarton, 1953b) göre, bu eser 1852-1860 yılları arasında Perron tarafından Fransızcaya eksik olarak çevrilmiş olmasına rağmen, Batı dünyasının gördüğü ve tanıdığı ilk baytarname ve bilim tarihinin önemli eserlerinden biridir. Erk (1959b), eser üzerinde doçentlik tezi olarak yaptığı araştırma sonuçlarına dayanarak, Naserî'nin Eski Yunan, Roma, Bizans ve Doğu kaynaklarında bulunmayan orijinal nitelikli bilgiler içerdiğini belirtmiştir. Ayrıca veteriner hekimliğinde ortopedinin babası olarak kabul edilen Soleysel'in (1617-1680), 1664 tarihli kitabından 300 yıl önce, ayak hastalıkları ve nal tekniği konusundaki orijinal bilgileriyle Ebu Bekr İbn Bedr'in bu başarıyı sağladığını ileri sürmüştür.

Dinçer (1973), doçentlik tezi olarak incelediği, 1466 tarihli anonim nitelikli yazma baytarnamenin, diğer örneklerde olduğu gibi, kaynaklar açısından Eski Yunan ve Bizans'a kadar uzandığını; ancak, kişisel gözlemler de içerdiğini; fizyoloji ve etiyoloji konularında ise, Hipokratik ve Galenik hekimliğe bağlı kalınarak yazıldığını bildirmiştir. Yazar (Dinçer, 1973), diğer baytarnamelerden farklı olarak, eserin içerdiği anatomi resimlerinin, İslam Uygarlığı Çağında anatomi diseksiyonlarının yalnız beşeri hekimlik alanında değil, veteriner hekimliği alanında da yapıldığını kanıtlamıştır.

Landau'ya (1958) göre, İslâm Uygarlığı Çağında, tüm alanlarda olduğu gibi veteriner hekimliği konularında da, önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu alanda, özellikle atlar konusunda yapılan genetik çalışmaları dikkat çekicidir.

Türklerin İslâmiyeti kabulleri ve Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarından sonra İslâm kültürü içinde yer alan ve kabul gören baytarnameler zamanla Türkçeye çevrilmeye başlanmıştır. Bu çeviri eserlerin, özellikle 15'inci yüzyıldan itibaren, yoğun biçimde Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye aktarıldığı bildirilmektedir (Dinçer, 1982).

Orta Asya'dan başlamak üzere Anadolu'ya uzanan çizgide yurt tutmuş olan Türkler geçimlerini hayvancılığa bağlamışlardır (Batu, 1939; Ögel, 1978). Türklerin hayvancılık faaliyetleri çerçevesinde at, koyun, keçi, sığır, tavuk, tavşan, kaz, ördek ve arı yetiştirdiği bildirilmektedir (Orkun, 1954). Atın, Türkler tarafından evcilleştirildiği kabul edilmekte; Türklerin at yetiştirmekte ve binicilikte usta oldukları; bu konulardaki bilgi ve geleneklerin ise Anadolu'da yaşadığı ve en eski kaynaklardaki bilgilere şaşılabilecek derecede uyduğu ileri sürülmektedir (Batu, 1952).

Batu'ya (1938) göre, tüm Türk toplumlarında hayvancılığın ve dolayısıyla atın önemi büyük olmuş; Osmanlı döneminde at, yüksek düzeydeki memurların, komutanların, sefirlerin ve hatta halkın gurur kaynağını oluşturan bir servet sembolü olarak kabul edilmiştir. Yazar (Batu, 1938), büyük Türk komutanlarının ellerindeki at sayısının ve atların değerlerinin hayret edilecek derecede yüksek olduğunu belirtmektedir. Godlewsky (1846), 19'uncu yüzyıl ortalarında, İstanbul'da hemen her Türk'ün en az bir ya da iki atı bulunduğunu bildirmektedir.

Osmanlı döneminde hayvancılık halkın temel uğraşlarından birini oluşturmuştur. Hayvancılık açısından daha sonraları Avrupa'da kurulacak olan haralara örnek teşkil edecek olan "*Hayvanat Ocakları*", 15 ve 16'ncı yüzyıllarda, Osmanlı hayvancılığı için çok büyük önem taşımıştır. Halkın hayvancılık konusundaki gereksinimlerini de karşılamaya çalışan bu ocaklar, genelde ordu hizmeti için faaliyet göstermiştir. Bu ocaklardaki faaliyetlerin de etkisiyle, Osmanlı ordusundaki atlı asker sayısının 200 bine kadar yükseldiği bildirilmektedir (Akıncı, 1917; Subhi, 1918; Batu, 1938; Dilgimen, 1947; Dinçer, 1980; Yaşar, 1996).

Türkiye'de bilimsel veteriner hekimliğin başlangıcından (1842) önce hayvan yetiştiriciliği, bakımı ve beslenmesi ile hastalıkların tedavisi, bu konuda yetişmiş sanatkârlar tarafından yapılmıştır (Dinçer, 1965). Bekman (1940) ve Dilgimen'e (1947) göre, Osmanlı Döneminin hayvan hekimliği, gerek halk arasında, gerekse ordu içinde, baytarnamelerdeki usullere göre gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Godlewsky (1846), Türkiye'de bulunduğu tarihlerde bazı ampriklerin, yaptıkları hayvan tedavilerinde bu yazılı kaynakları kullandıklarını bildirmektedir. Dinçer'e (1982) göre, veteriner

okulunun açılışından yarım yüzyıl sonra bile, bilimsel veteriner hekimliği kitaplarının yanı sıra, baytarnamelerin basıldığı ve ampriklerce satın alındığı anlaşılmaktadır.

Bu baytarnamelerin bir kısmı doğrudan doğruya İslâm Uygarlığı Çağında (9-14'üncü yüzyıllar), değerleri bugün dahi Batı dünyasınca bilinen, Arapça eserlerden çevrilmişlerdir (Erk, 1959b; Erk, 1960b; Erk, 1961). Önceleri eserlerin bütünlüğü korunarak ve yazarları da belirtilerek yapılan çevirilerin, 15'inci yüzyıldan itibaren çoğaltılan nüshalarında pek çok değişiklikler yapılmıştır (Dinçer, 1982). Örneğin 16'ncı yüzyıla ait bir baytarnamede (Câmî, 1819) bulunan, *"bu kitap çok genişti, biz onu küçülterek teferruatını çıkardık, nitekim bir avuç buğday, ambardan"* şeklindeki ifadede, Türkçeye eksik olarak yapılan çeviriler yanında, müstensih ya da kitap sahiplerinin de bilgi, görgü ve duyduklarını ekledikleri anlaşılmaktadır. Esasen bazı baytarnamelerin (Erk ve Dinçer, 1967) sonunda bulunan *"okuyanlar eksikliğini tamamlaya"* şeklindeki dilek, Dinçer'e (1982) göre kitabı, sonraki nüshalarında yeni ilavelere açık tutmuştur.

Dinçer'e (1982) göre, bu görünümü ile baytarnameler, Türkçe örneklerinde kendine özgü bir karaktere bürünmüşlerdir. İçerdikleri klasik bilgiler yanında, gelenek ve göreneklere dayalı halk bilgilerinin de yazılı kaynakları olmuşlardır. Arapça ya da Farsça asıllarında bulunmayan; ancak, Türkçe çevirilerinde görülen pek çok bitki ve hastalık adı ile bunların tedavilerine ait bilgiler halk arasında yaşayan biçimleri ile saptanmışlardır. Bu bitki adlarının bazıları ve birçok hastalık adı Divan'da (Kaşgarlı Mahmut, 1940; Kaşgarlı Mahmut, 1941) da bugünkü karşılıklarıyla bulunmaktadır.

Bu eserlerin diğer yazma eserler arasındaki yeri ve önemini belirtmek ve değerlendirmeye almak açısından, yazmalar ve Türkiye kütüphanelerindeki durum hakkında genel bir bilgi verme gereksinimi vardır.

Uluslar, kendi kültürleriyle varlıklarını korurlar; yaşama güçlerini millî kültür değerleriyle besledikleri oranda ilerleme yolunda başarıya ulaşırlar. Eski ve öz kültür eser ve değerlerini tanıyıp canlı tutan milletler, onları başkalarına tanıttıkları sürece, yaşama, ilerleme ve kalkınma çabalarında güç ve direnişlerini artırır (Koraltan, 1979). Ulusların, eğitim ve kültür alanında gelişebilmesi için her türlü düşünce ürününün, özellikle de yazılı düşünce ürünlerinin önemi büyüktür. Ulusal kültürü oluşturan bu

ürünlerin gelecek nesillere aktarılmasında kitapların yadsınamaz bir yeri vardır (Acar, 1998).

Türk milletinin, atalarından almış olduğu kültür mirasını, kütüphaneleri dolduran zengin yazma koleksiyonları oluşturmaktadır. Türkiye’de bulunan yazma eser koleksiyonları, ulusal kültürün olduğu kadar, Türk bilim tarihinin de günümüze kadar ulaşabilen en önemli kitaplarını içermektedir. Türk bilim, kültür ve sanat tarihinin, bu değerli tanıkları aynı zamanda ortak bir uygarlığın da ürünleridirler (Koraltan, 1979).

Genel olarak İslâm Uygarlığı faaliyetlerinin bilinmesi, çoğunluğu Arapça olan ve bu uygarlığın esas kaynaklarını oluşturan yazmaların incelenmesine bağlıdır. Oysa, Türkiye de dahil, İslâm ülkelerinde bu uygarlığa ait yazma eserlerin basılı hale getirilmesi bir yana, henüz tanınması ve incelenmesi evresi bile tamamlanamamıştır (Duman, 1997).

Sözü edilen bu kaynakların en önemli ve en değerli koleksiyonları, Türkiye’nin belli başlı kütüphanelerinde bulunmaktadır. Türkiye’de sadece resmî kütüphanelerdeki yazmaların sayısı 300 bindir. Mecmua-i risaleler dikkate alındığında bu rakam 500 bine kadar yükselmektedir. Ayrıca özel kurum ve şahısların elinde de 100 bin dolayında yazma olduğu tahmin edilmektedir (Duman, 1997).

Türk kültür politikasının aslı, temeli ve başlangıç noktası, ulusal kültürün evrensel kültürle kaynaşması ve bütünleşmesi esasına dayanır. Ulusal kültürü araştırmak, geliştirmek ve yaymak gibi önemli bir görev Kültür Bakanlığına düşmüştür. Bu çerçevede, bilim ve kültür hayatının her alanında oluşan eserleri toplamak, düzenlemek, yararlanmaya sunmak ve gelecek nesillere aktarmak ise, diğer kurumlardan daha çok millî kütüphaneler aracılığıyla yapılmaya çalışılmaktadır (Acar, 1998). Karataş’a (1998) göre, belki de, çağdaş dünyada, bir ülkenin sosyal, politik ve ekonomik analizini yapmanın en kestirme yolu millî kütüphanelerdir. Yazar’a (Karataş, 1998) göre Ötüken bu konuda; *“Millî kütüphaneleri, hür milletlerin istiklâl hüccetleri olarak kabul edebiliriz. Nesiller fikir ve kültür miraslarını birbirlerine millî kütüphaneleriyle devrederler. Bizim neslimizin kurduğu ve geliştireceği Millî Kütüphane, gelecek nesillere bırakacağımız en kıymetli eserlerden biri olacaktır”* demektedir.

Millî kütüphanelerde, millî kültür ve millî bilgi birikiminin temelini yazma eserler oluştururlar. Birçok ülkenin millî kütüphanesinde, o ülkedeki yazma eser koleksiyonlarının toplandığı ve en zengin koleksiyonların bu tür kütüphanelerde yer aldığı görülmektedir (Cumbur ve Ark., 1987).

Türkiye geneline yayılmış olan, eski eserlerin korunması, denetlenmesi ve meraklıları için daha kolay yararlanılabilir hale getirilmesi amacıyla; Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından başlatılan proje ile, bu eserler belli merkezlerde toplatılmaya başlanmıştır. Bu proje çerçevesinde, Türkiye üç bölgeye bölünmüştür. Bu bölgelerden gelen eserler Ankara, Konya ve İstanbul gibi merkezlerde toplatılmaktadır. Proje yalnızca, Kültür Bakanlığına bağlı il halk kütüphaneleri ile müzeleri kapsamaktadır. Özel kütüphaneler ile vakıf ve dernek kütüphaneleri bu projenin kapsamı dışında kalmaktadır (Kaya, 1999).

Millî Kütüphanedeki bibliyografik tanımlama çalışmaları, şu ana kadar % 80 oranında gerçekleştirilmiş olup; toplatılan eserlerin büyük bir çoğunluğunun fişlere aktarımı tamamlanmıştır. Yetkililer bu çalışma hızıyla, Türkiye genelindeki eserlerin tamamının toplatılması, sınıflandırılması ve okuyucu hizmetine sunulması için gereken zamanın sadece birkaç yıl olduğunu belirtmektedirler (Kaya, 1999).

Türkiye’de, İstanbul kütüphaneleri başta olmak üzere birçok kütüphanede çok sayıda te’lif, tercüme ya da istinsah edilmiş baytarname bulunduğu bilinmektedir. Konuya bilimsel olarak yaklaşan yazarlar bu eserlerin incelenmesinin veteriner hekimliği, tıp ve bilim tarihi açısından gerekli olduğunu belirtmektedirler (Erk, 1959b; Dinçer, 1973; Dinçer ve Özgür, 1998).

Türkiye’de baytarnameler konusunda ilk bilgilere, veteriner hekimliği tarihi alanında çalışan araştırmacılardan Bekman’da (1940), daha sonra ise Dalgımen’de (1947) rastlanmaktadır. Akademik anlamda ilk çalışmalar 1950’li yıllarda Erk (1955; 1958; 1959a; 1959b; 1960a; 1960b; 1961) tarafından başlatılmış; Dinçer (1973; 1974; 1976; 1982; 1997; 1998) de bu konuda yoğun araştırmalar yaparak, bu süreci devam ettirmiştir. Erk ve Dinçer (1967) bu konuda ortak araştırmalar yapmışlar; Türkiye kütüphanelerindeki baytarnameleri sınıflandırmaya yönelik çalışmaları (Erk, 1958; Dinçer, 1970) da yürütmüşlerdir. Erk (1958), bu amaçla yaptığı araştırmasında, Bursa

Umumi Kütüphanesindeki baytarnameleri sınıflandırmıştır. Dinçer (1970) ise, İstanbul kütüphanelerindeki mevcut baytarnameleri saptamış, bibliyografik analizlerini bitirmiş ve bu eserlerden biri (Dinçer, 1973) üzerinde doçentlik tezini tamamlamıştır.

Baytarnameler üzerinde yapılan çalışmalar yalnızca veteriner hekimliği konuları ile sınırlı kalmamış; bu eserler dil, halk bilimi ve kültür araştırmaları gibi konular çerçevesinde de ele alınıp çeşitli araştırmalar (Hüseyin Bin Ahmet Erzurumî, 1944; Öztelli, 1965; Agar, 1986; Agar, tarihsiz; Çınar, 1991) yapılmıştır.

Bütün bu bilgiler, Türkiye kütüphanelerindeki bu eserlerin nitel ve nicel açıdan önemli bir yer tuttuğu ve değerlendirilme gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Türkiye’de baytarnameler üzerinde bugüne kadar yapılmış olan sınıflandırma çalışmalarında (Erk, 1958; Dinçer, 1970) daha çok, Bursa ve İstanbul kütüphaneleri ele alınmış; ancak, Millî Kütüphane ve diğer kütüphaneler üzerinde durulmamıştır. Son yıllarda başlatılmış olan, bütün eski eserlerin Millî Kütüphane ve diğer bazı merkezlerin çatısı altında toplanması projesi, hem bu eserlere ulaşma, hem de bunlar üzerinde yapılacak değerlendirmelerle yeni bilgilere sahip olma imkanı doğurmuş; bu sayede Millî Kütüphanedeki sınıflandırma çalışmalarının önemi daha da artmıştır.

Bir taraftan yazmaların Millî Kütüphanede toplanarak ulusal kitaplığın bu alandaki işlevinin, önem ve ivediliğinin veteriner hekimliği için de geçerli olduğunu kanıtlamak; diğer yandan, 1998 yılı itibarıyla Millî Kütüphanede tasnif edilmiş ve edilmemiş veteriner hekimliği eserlerinin niteliklerini, bibliyografik künyelerini ve genel anlamdaki içeriklerini belirlemek; aynı zamanda, bugüne kadar üzerinde çalışılmamış, ancak kaynaklarda mevcudiyeti belirlenmiş baytarnamelerin üzerinde ilk araştırmaları yapmak bu çalışmanın amacını oluşturmuştur.

2. GEREÇ VE YÖNTEM

2. 1. GEREÇ

Araştırmanın ana materyalini, Millî Kütüphanenin “*El Yazmaları ve Nadir Eserler Bölümü*” bünyesindeki, 28 Temmuz 1998 tarihine kadar fişlenmiş; 9’u Türkçe, 3’ü Farsça ve 1’i Arapça olan 13 adet yazma baytarname oluşturmuştur. Bu eserlerin bibliyografik ve bilimsel niteliklerini saptayabilmek için, genel tarih kaynakları, folklor araştırmaları, Türk ve dünya kütüphanelerindeki yazma eserlerin sınıflandırılması amacıyla yapılmış katalog çalışmaları ile baytarnameler üzerinde yapılmış olan çalışmalardan da yararlanılmıştır.

2. 2. YÖNTEM

Öncelikle, Millî Kütüphane El Yazmaları ve Nadir Eserler Kataloğu incelenmiş; bu katalogun içerdiği fişler, alfabetik dizin esas alınarak, taranmıştır. Eserlerin giriş ve fişleme çalışmaları devam ettiğinden, 15 Mayıs 1998’de başlayan tarama çalışmaları 28 Temmuz 1998 tarihinde bitirilmiş ve bu tarihe kadar fişlenmiş olan baytarnameler üzerinde çalışılmıştır.

Farsça baytarnamelerin, incelenmesinde, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi öğrencilerinden İran Türkmeni Ramin Jahed’den, Arapça baytarnamede ise, yine Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi öğrencilerinden Ürdün uyruklu Mohid Muhanned Youanis’ten yardım alınmıştır.

İncelemeleri yapılan eserlerden 12’sinin (9 Türkçe, 3 Farsça) bibliyografik künyeleri ile içerikleri hakkında özet bilgi verilmiştir. Dili Arapça olan baytarname, tüm yönleriyle incelenmiş; içeriği, veteriner hekimliği bilimi ve tarihî açıdan ele alınmıştır. Eser hakkında bilgi veren kaynaklara ulaşılarak, gerekli karşılaştırmalar yapılmıştır.

Çalışmada incelenen baytarnameler, daha önce üzerinde inceleme yapılmış olan baytarnamelerle karşılaştırılmış; gerektiğinde bu konularda bilgiler verilmiştir.

Tezin yazılmasında, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsünün 1997 yılında çıkarmış olduğu Tez Yazım Kılavuzunun kuralları uygulanmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde 3.1. alt başlığı ile 9 Türkçe ve 3.2. alt başlığı ile 3 Farsça baytarnamenin, bibliyografik künye ve içerikleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserlere ait fiş bilgileri EK-1'de gösterilmiş; fişlerde yer almayan ya da farklı olarak saptanan bilgiler, ilgili oldukları baytarnamenin alt başlığında belirtilmiştir. Bibliyografik bilgileri ve tüm içeriği ele alınan Arapça baytarname 3.3. başlığı ile değerlendirilmiştir.

3. 1. TÜRKÇE BAYTARNAMELER

3. 1. 1. Der Beyân-ı Kitâb-ı Baytariyye (Resim-1)

Koleksiyon No	: Yz. A. 2031/2
Konu No	: 636.089
Müellifi	: Belirtilmemiş
Te'lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Belirtilmemiş
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş
Cilt Özellikleri	: Sırtı meşin mıkblebli*, ebru cilt, şiraze** dağılmış, ön kapağı düşmüş
Kağıt Özellikleri	: Üç ay filigranlı*** kağıt, söz başları kırmızı, sayfa kenarlar rutubetli
Ölçüleri	: 160 x 107 - 122 x 70 mm

* Mıkleb: Kitap cildinin kulağı (Devellioğlu, 1995)

** Şiraze: Kitap ciltlerinin iki ucunda bulunan ve yaprakları muntazam tutan, ibrişimden örülmüş ince şerit (Devellioğlu, 1995)

*** Filigran: Bazı kağıtların dokusunda bulunan ve ancak aydınlığa tutulunca görülen çizgi, resim ve yazı gibi biçimler (TDK, 1998).

Yaprak Sayısı : 5 yaprak (10b-14a)

Yazı Cinsi : Nesih

Sayfadaki Satır Sayısı : 19 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Söz konusu eser mecmua şeklinde toplanmış bir cildin içerisinde yer almaktadır. Kütüphane kayıtlarından, 29 Mayıs 1975 tarihinde, Mehmet Tufan Aslan'dan (Kastamonu) satın alma yoluyla, Millî Kütüphaneye kazandırıldığı anlaşılmaktadır.

Eserde, müellif, mütercim, müstensih ve tarih bilgileri saptanamamıştır. Kitabın adı fiş kayıtlarında belirtildiği gibi "*Kitab-ı Baytariye*" değil, "*Der Beyân-ı Kitâb-ı Baytariyye*"dir.

Bu başlıktan hemen sonra, eserin içeriğine geçilmiştir. Toplam 5 yaprak olan baytarnamede, 35 bâb (bölüm) bulunmaktadır. Bâblar oldukça kısadır. Her bâb, ancak birkaç cümle bilgi içermektedir. Bu bölümlerde, önce hastalık adları belirtilmiş; bazen, bu hastalıklar tanımlanmış ve önerilen ilâç veya tedavi biçimleri bildirilmiştir. Konular karışık verilmiş olup; bâb düzeninde herhangi bir sistematik yoktur.

Eserde, genel olarak at ele alınmış olmakla beraber, yer yer "...*âdemin ya da atın...*" gibi girişlerle başlayan bâblarda, insan ve at için aynı bilgiler verilmiştir.

Baytarnamede daha çok, *salıncak*, *nikriz*, *tatar kurdu*, *sıraca*, *tık nefes*, *zektam*, *ıdrar yolu tıkanması*, *yücla*, *yeten (yesen)*, *yağ (bağ) çıkarma*, *kabızlık*, *yürek şişmesi*, *aberesi*, *bel salıklığı*, *göze ak düşmesi*, *uyuz*, *bel ağrısı*, *siğil* ve *öksürük* gibi hastalıklar ele alınmıştır.

Tedavi amacıyla; *sarımsak*, *soğan*, *şerbet*, *kahve*, *karındaş kanı**, *ekşi buş***, *yumurta*, *zeytinyağı*, *domuz yağı* gibi bitkisel ve hayvansal kökenli maddeler tek tek ya da bileşimler halinde kullanılmış olup, zaman zaman *güvercin gaitası* gibi maddelere de yer verilmiştir.

* Karındaşkanı: Ayıparmağı: *Phelypaea tournefortii* (Baytop, 1997).

**Buş: Hastalanan koyun, keçi gibi hayvanları sağaltmak için bacaklarına yapıştırılan bir çeşit laden (Devellioğlu, 1995).

Ayrıca *sermegi merhemi*, *sarı merhem*, *kırmızı merhem*, *mesir merhemi* ve *merhem-i kâfûr* gibi bileşimler de tarif edilmiştir.

Bunların dışında, çok az olmakla beraber, *atın boymuna su kurbağası asmak* gibi rasyonel olmayan uygulamalara da yer verilmiştir.

Bâbların sonunda “*istimal olana mücerrebtir*” (kullanana tecrübe edilmiştir) kaydı bulunmaktadır. Bu açıklama, eseri kaleme alan kişinin hayvan hastalıklarıyla uğraşmış olduğunu düşündürmektedir.

Eser, içerdiği konular açısından Dinçer (1982) tarafından bildirilmiş olan, Türkçe baytarnamelerin genel özelliklerini taşımaktadır. Ele alınan hastalıklar ve bu hastalıklara karşı kullanılan ilaçlara ilişkin bilgiler, Türkçe baytarnameler üzerinde yapılan çalışmalarda (Erk, 1958; Erk ve Dinçer, 1967; Çınar, 1991) belirtilen bilgilerle örtüşmektedir. Bu haliyle eserin, 9-14’üncü yüzyıllarda yazılmış Arapça baytarnamelere dayanan bilgiler içerdiği; dolayısıyla, Erk ve Dinçer’in (1967) bu yöndeki kanaatini desteklediği söylenebilir.

3. 1. 2. Baytarname (Resim-2)

Koleksiyon No	: Yz. A. 2888a
Konu No	: 636. 098
Müellifi	: Belirtilmemiş
Te’lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Hacı Muhammed Bin Hacı Aktarî
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş
Cilt Özellikleri	: Hafif tezhibli*, vişne çürüğü zencirekli** cilt

* Tezhib: Altın sürme; yıldızlama; süsleme (Devellioğlu, 1995).

** Zencirek: Yazma kitapların sayfa kenarlarına ve levha yazılarının etrafına süs olarak yapılan zincirleme halkalar şeklindeki su tezvinatı (Devellioğlu, 1995).

Kağıt Özellikleri	: Harf, suyolu ve gopça filigranlı kağıt, kenarları rutubetli ve oldukça yıpranmış, söz başları kırmızı, cetveller yeşil
Ölçüleri	: 235 x 165 – 200 x 128 mm
Yaprak Sayısı	: 5 yaprak (2b-6a)
Yazı Cinsi	: Sülüs
Sayfadaki Satır Sayısı	: 21 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Kayıtlarından, 20. 10. 1965 tarihinde, Ahmet Şahin'den (Kayseri) 25 TL karşılığında, satın alma yoluyla Millî Kütüphaneye kazandırıldığı anlaşılmaktadır.

Kütüphane fişlerinde, Yz. A. 2888 koleksiyon No'da kayıtlı bulunan eserin, tek bir baytarnameymiş gibi görünmesine karşın; incelemeler sonucunda, iki ayrı baytarname olduğu saptanmıştır. Bu sebeple, araştırma çerçevesinde ilk bölümdeki eser Yz. A. 2888a olarak kodlanmıştır.

Fiş bilgilerinde müellif ya da müstensih olduğu belirtilmeden, Hafız Sa'dü'd-din adı verilmektedir. Yapılan incelemelerde bu yönde bir bilgiye rastlanamamıştır. Baytarnamede, mütercim adı belirtilmemiş olmasına karşın, sayfa kompozisyonu, hat türü, kullanılan mürekkep ve kağıdın, 2888b kodlu baytarname ile tamamen aynı olması, mütercimin de, sözü edilen baytarnamede belirtilen Hacı Muhammed Bin Hacı Aktarı olduğunu düşündürmektedir.

Kitabın iç sayfasında *"Bu baytarlık H. Eser H. Şükrü'den satın alınmıştır. Kayseri"* şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Sayfa 1a'da, cetvelin üst kısmında, kırmızı mürekkeple yazılmış ve sonradan eklenmiş olması muhtemel olan bir yazıda; *"Bu yazma eserde baytarlara aid ve hayvan hastalıklarına dair muâlecât ve hastalıklar vardır"* denilmektedir.

Baytarnamenin genelinde at ele alınmış olmakla beraber; bazı bölümlerde, atlar için kullanılan ilâçların insanlara da önerildiği görülmektedir.

Eser besmele ile başlamaktadır. Daha sonra, “*at için muâllecdir. Ayağında bağa çıkarsa mücerrebdir beyan olur...*” şeklinde bir not düşülerek giriş yapılmıştır. Bu açıklama, eserin hayvan hastalıkları ile uğraşan biri tarafından kaleme alındığını düşündürmektedir.

Bu girişten hemen sonra bâb düzenine geçilmiştir. Toplam 5 yaprak olan baytarnamede 60 bâb bulunmaktadır. Bâblar oldukça kısa tutulmuş ve konular birkaç cümlede toparlanmaya çalışılmıştır. İçeriklerinde, hastalık adları; bazen bunların tanımları ve önerilen tedavi şekilleri bildirilmiştir. Konular karışık verilmiş olup; bâb düzeninde herhangi bir sistematik bulunmamaktadır.

Baytarnamede daha çok, *ayakta bağa (yağa) çıkması, dize yağ inmesi, göze duman gelmesi, öksürük, uyuz, abraş, karakuş, tık nefes, su sakağısı, sakağı, ayakta oluşan yumrular, ayakta kemik kalması ya da sonradan olması, tersli sancı, sıraca, doluca, calse, idrar tutulması, bacakların tutulması, yem yememe, cidago irini, tüy bitmemesi, soluğan, arbeylese, boğaz altında şiş, bıcılğan, vücutta şiş, göze kan gelmesi, kuzul kurdu ve ani şişler* gibi hastalıklar ele alınmıştır.

Bu hastalıklara karşı; *kükürt, göztaşı, engerek yılanının zehiri, bok böceği, çamsakızı, zerince, sarı yağ, zeytin yağı, hamur, şerbet, hanazir yağı, soğan, ekşi şurup, keskin sirke, zencebil, Trablus sabunu, zeyt yağı, susam kökü, hurma çekirdeği, zafıran, rahik macumu ve lotuz* gibi maddeler tek başlarına ya da bileşimler halinde kullanılmışlardır.

Tedavilerde, ayrıca, canlı iken yarılmış su kurbağasının karnından alınan yağ, keskin sirke içinde bekletilmiş kırılmamış yumurta, tencerede kaynatılmış tüylü tavuğun suyu gibi rasyonel olmayan maddelere de yer verilmiştir.

Tedavi amacıyla kullanılan ilâçlar çoğunlukla oral, göze üfleme ve anal yollarla kullanılmıştır. Ayrıca, ligatür uygulama, dren yerleştirme, fazla olmamakla beraber kan alma ve ovma gibi tekniklere de rastlanmaktadır.

Baytarname, genel olarak, Dinçer (1982) tarafından Türkçe baytarnamelere ilişkin olarak ileri sürülen özellikleri taşımaktadır. Bu baytarnamede saptanan bilgiler, Türkçe baytarnameler üzerinde yapılan çalışmalarda (Erk, 1958; Erk ve Dinçer, 1967; Çınar, 1991) ortaya çıkarılan bilgilerle örtüşmektedir. Bu açıdan eserin, Erk ve Dinçer’in

(1967), Türkçe baytarnamelerin köklerinin, 9-14'üncü yüzyılda kaleme alınmış olan Arapça baytarnamelere dayandığı yönündeki görüşlerini desteklediği söylenebilir.

3. 1. 3. Baytarname (Resim-3)

Koleksiyon No	: Yz. A. 2888b
Konu No	: 636. 098
Müellifi	: Belirtilmemiş
Te'lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Hacı Muhammed bin Hacı Aktarî
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş
Cilt Özellikleri	: Hafif tezhibli vişne çürüğü zencirekli cilt
Kağıt Özellikleri	: Harf, suyolu ve gopça filigranlı kağıt, kenarları rutubetli ve oldukça yıpranmış, söz başları kırmızı, cetveller yeşil
Ölçüleri	: 235 x 165 – 200 x 128 mm
Yaprak Sayısı	: 16 yaprak (6a-21b)
Yazı Cinsi	: Sülüs
Sayfadaki Satır Sayısı	: 21 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Kayıtlardan, 20. 10. 1965 tarihinde, Ahmet Şahin'den (Kayseri) 25 TL karşılığında, satın alma yoluyla Millî Kütüphaneye kazandırıldığı anlaşılmaktadır.

Eserin adı, sayfa 6a'da "*Baytarname*" olarak bildirilmiştir. Kitabın tek bir baytarname gibi düşünülmüş olması olasılığından hareketle, kapak iç sayfasında bulunan "*Bu baytarlık H. Eser H. Şükrü'den satın alınmıştır. Kayseri*" şeklindeki açıklama bu baytarname için de geçerlidir.

Kütüphane fişlerinde Yz. A. 2888 koleksiyon No'da kayıtlı bulunan kitabın, tek bir baytarnameymiş gibi görünmesine karşın, iki ayrı baytarname olduğu saptanmıştır. Bu nedenle, araştırma çerçevesinde bu baytarname, 2888b olarak kodlanmıştır.

Fiş bilgilerinde müellif ya da müstensih olduğu belirtilmeden, Hafız Sa'dü'd-din adı geçmesine rağmen, bu yönde bir bilgiye rastlanamamıştır. Bu kişinin mütercim olmadığı ise bu baytarnamede verilen Hacı Muhammed Bin Hacı Aktarî adının mütercim olarak belirtilmesinden anlaşılmaktadır.

Eser 6a-21b sayfaları arasında bulunmaktadır. Baytarnamenin genelinde at ele alınmıştır. Sayfa 6a'da, *"Bu kitab baytarname tasnifi oldu. Veli bu zaif nahif Hacı Muhammed bin Hacı Aktarî bu kitap elime girdi. Acem mülküne Acem dilince tebdil olmuş ve tağyir idi...Diledim ki ben dahi ala kadrî bu kitabı Türki dilince tercüme ve aşikâr eyledim ki müptedilere asan ola ve hem okuyup menfaat bulalar"* şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıttan, baytarnamenin Farsça bir eserden çevrildiği anlaşılmaktadır.

Baytarnamenin devamında dört unsurdan (anasır-ı erbaa) söz edilmekte; canlıların nasıl yaratıldıkları konusunda bilgiler verilmektedir.

Sayfa 6b'de eserin sistematigi hakkında bilgi verilmiş ve bu sistematik şöyle sunulmuştur: *"... bu baytarnameyi on bâb üzerine bina etdüm. Her bâbı birkaç fasıl üzere münkısım etdüm. Ta mübtedilere âsân ola ve aman ve zahmet çekmeyeler"*. Ancak yazar burada konuları 10 bâbda ele aldığını belirtmişse de, eserin incelenmesinden 12 bâb olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca girişte bâbların içerdiği bilgiler, başlıklar halinde verilirken, 10'uncu bâbda *"atların tedbirlerin beyan eder"* denmiş; ancak, bu bilgilere rastlanmamıştır.

Bazı bâblar kendi aralarında fasıllara bölünmüştür. Bunlardan 4'üncü bâb 16, 5'inci bâb 3, 6'ncı bâb 6, 7'nci bâb 12 ve 8'inci bâb 20 fasıl içermektedir. Son üç bâbda (10-11-12) sıracı hastalığı ele alınmış; tedavi amacıyla, ayetler yazılması ve muskalar önerilmiştir.

Bâblarda, atların iyi ve güzel özellikleri ve bunların belirtileri; dişlerle yaş tayini; baş, boyun ayak bölgesinde, iç kısımlarında ve gövdesinde olan hastalıklar ile sıtma ve sıracı hastalıklarından söz edilmektedir.

Sakağı ve sekregü, bevasir, siğıl, tüşe, demregü, gözde kesiğ, göze ağaç dokunması, göze nesne dokunması sonucu olan kanama, başa gelen darbeden kaynaklanan burun kanaması, zagas, başın şişmesi, damakta kulağ, sülük, dil şişmesi, diş ağrısı, hınnak, device, ok ya da kılıç yarası, konstipasyon, sidik tutukluğu, öksürük, ishal, kan kaşınmak, katı soluğan, nefha, intişar, ayağa su inmesi, arpa tutması, omuz şişmesi, sıracı, hınam, tabak, öyek, mih değmesi, tırnak çatlağı, omuzun yağır olması, uyuz, kuru gıcık, göğüs ve karın altı yaraları, testis şişmesi, peniste siğıl, ur, seretan, sofranın çıkması, kuyruk dibinde domuz kılı çıkması, defekasyon sırasında kanama, temrin (temrem-demrem), kellik ve pullanma, bıçak ya da kılıç dokunmasından bağırsakların dışarı çıkması, fitik, sıcak geçmesi ve yorulma, soğuk vurması, kuduz ve karnın fazla yemden kaynaklanan şişmesi baytarnamede ele alınan hastalıkların başlıcalarıdır.

Eserde söz edilen bu hastalıklara karşı; çeşitli bitkisel droglar, hayvansal ve mineral kökenli maddeler kullanılmıştır. Hastalıkların çoğunda yakıcı ve irrite edici maddelerin kullanılması dikkat çekicidir. Bazı hastalıklarda, bileşimleri verilerek pomatlar tarif edilmiştir.

İlâçla tedavi edilemeyen hastalıklar için kan alma, dağlama (koterizasyon), yakı uygulanması ve bazı küçük operatif müdahalelere de başvurulduğu saptanmıştır.

Baytarnamede yer yer, insan ve çeşitli hayvan gaitaları ile bu gibi maddelerden yapılan bileşimlerle de hastalıklar tedavi edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, dinsel bazı önlemler de, eserde baş vurulan sağaltım şekillerindendir.

İncelemeler sonucunda baytarnamenin, birkaç değişiklik dışında, Erk ve Dinçer (1967) tarafından incelenmiş olan baytarname ile aynı eser olduğu anlaşılmaktadır. Erk ve Dinçer'in (1967) inceleme konusu eserden farklı olarak, bu baytarnamenin giriş, dört unsur (anasır-ı erbaa) ve canlıların yaradılışlarının ele alındığı bölüm daha kısa tutulmuş; dualar, at, insan ve hayvan hakkında bilgiler ve baytarnamelerin yazılışı hakkında bilinen rivayetlere yer verilmiştir.

Her iki eserdeki bâb ve fasıl düzenleri ile konu başlıkları aynıdır. Ancak, metnin içerik kısmında değişiklik yapılmış; 10'uncu bâb değiştirilmiş, ayrıca 11 ve 12'nci bâblar eklenmiştir. Bu bâblarda önerilen uygulamaların rasyonel uygulamalardan uzak

oluşu, bu eserin Erk ve Dinçer (1967)'in inceleme konusu eserden sonra yazıldığını ve o eserden istinsah edilmiş olabileceği kanaatini uyandırmaktadır. Baytarname, içerdiği hastalıklar açısından değerlendirildiğinde Çınar (1991) tarafından ele alınan eser ile çok büyük benzerlik göstermektedir.

Öztelli (1965) tarafından da ele alınan eser, dilbilim açısından değerlendirilmiş ve 15'inci yüzyıla ait olduğu ileri sürülmüştür.

Baytarname, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Ana Bilim Dalı Müzesi Kitaplığında 22755 No'da kayıtlı bulunan, hicrî 1235 tarihli, "*Camî*" adlı biri tarafından yazılmış olan ve M. Galip imzalı baytarname ile büyük benzerlik göstermektedir. Erk ve Dinçer'e (1967) göre; 22755 No'da kayıtlı baytarnamenin, 100 yıl kadar önce (1135 H.) istinsah edilmiş bir diğer nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi Kısmı 1502 No'da kayıtlıdır. Ayrıca, Bursa Kütüphanesi Orhan Kitaplığı No 1121'de kayıtlı "*Baytarname*" ile Genel kısım 1551'de kayıtlı, "*Tıptan Bir Risale*" adlı baytarnameler de bu baytarnamenin bilinen nüshalarıdır.

Bu bilgilere göre, inceleme konusu baytarnamenin Erk ve Dinçer (1967) tarafından incelenmiş olan baytarnamenin, 15'inci yüzyıldan itibaren istinsah edilmiş nüshalardan biri olduğu söylenebilir.

3. 1. 4. Haza Baytarname-i Melik Kâbus (Resim-4)

Koleksiyon No	: Yz. A. 1691/2a
Konu No	: 636.1
Müellifi	: Melik Kâbus
Te'lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Belirtilmemiş
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş

Cilt Özellikleri	: Miklebli, sırtı kahverengi yırtık meşin, ebru kaplı cilt, şiraze dağınık
Kağıt Özellikleri	: Ay-yıldız filigranlı, âbâdi* kağıt; bütün sayfalar ve sayfaların tüm yüzeyi rutubetli, söz başları kırmızı
Ölçüleri	: 183 x 113 - 150 x 85 mm
Yaprak Sayısı	: 28 yaprak (51b- 78b)
Yazı Cinsi	: Nesih kırmısı
Sayfadaki Satır Sayısı	: 17 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Söz konusu baytarname mecmua şeklinde toparlanmış bir cildin içerisinde yer almaktadır. Kütüphane kayıtlardan, 20.10. 1975 tarihinde Zeki Koruyucu'dan, 400 TL karşılığında, satın alma yolu ile Millî Kütüphaneye kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabın başlangıç sayfasında "*sahibi ve mâliki: K r Hasan Mustafa Efendi, Hüseyin Efendi namına*" şeklinde bir kayıt vardır.

Kütüphane fişlerinde Yz. A. 1691/2 numarada kayıtlı bu eserin bibliyografik künyesinde, 51b-107b sayfaları arasında yer aldığı bildirilmiş ve tanımlamalar da bu çerçevede yapılmıştır. Oysa bu baytarname 78b'ye kadar devam etmiş; sayfa 79a'da başka bir baytarname başlamıştır. Bu durumda, Yz. A. 1691/2 No'da iki ayrı baytarname kayıtlı bulunmaktadır. Bu nedenle, inceleme çerçevesinde bu eser Yz. A. 1691/2a olarak kodlanmıştır.

Eser, sayfa 51b'de "*Müellif-i Kitâb-ı Melik Kabus...*" açıklaması ile başlar. Bu açıklamadan müellifin Melik Kâbus adında biri olduğu anlaşılsa da, bu kişinin kim olduğu, eserin hangi dilden, ne zaman, kim tarafından çevrildiğine ilişkin bir açıklamaya rastlanamamıştır. Ayrıca, te'lif tarihi ile ilgili bir kayıt da bulunamamıştır.

* b di: Hindistan'ın Devlet- b d şehrinde ipekten yapılma bir çeşit ince veya kalın yazı kağıdı (Devellioğlu, 1995).

Baytarnameye, “*Hayvanatun eyüsü atdur. Atun eyüsü ve gökçeği ve yaramazı hakkında bilgi verir. Atun eyüsü ve gökçeği üstadlar nazarında bilinir ki, üstadlar baytarnamede demişlerdir. Eyü atun dişi, kulağı, boynu, alnu, boğazu, ayağı, sağrusu nasul olursa eyü olacağını anladur*” şeklindeki açıklamayla giriş yapılmıştır. Ayrıca 51b ve 54a sayfaları arasına yerleştirilmiş bu bölümde, atın donları sayılmış ve ayıpları olarak kabul edilen işaret ve özellikler sıralanmıştır. Bu kısımlar 53b’ye kadar devam etmiş; izleyen kısımlarda atlarla ilgili bir hikaye aktarılmıştır. Daha sonra, “*hastalıkların dahi beyan edelüm...*” diye bir girişle, atlarda görülen 21 adet hastalığın adı bildirilmiştir. Her ne kadar sayfa 54a’da “...*bu illetler mücmeldir ki* (kısa ve az sözle anlatılmış) *eger tefsir-i a’zâsını idersem söz uzun olur...*” ifadeleri ile, sözü edilen bu hastalıkların kısa anlatılacağı belirtilmiş ise de, bu bölümler benzer eserler için uzun sayılabilir. Yine aynı sayfada bulunan “*Hazret-i sahabe-i kiram R. A. himmet eyledi ki kitab-ı baytarnamesine mübâşeret* (bir işe başlama, girişme) *edelüm*” açıklamaları ile, yazarın veteriner hekimliği konularını bu sayfadan başlattığı görülmektedir.

Baytarname bâb düzeninde kaleme alınmıştır. Konular, bu düzen içerisinde, belli bir sistematik içerisinde anlatılmaya çalışılmış; ancak, bu pek başarılamamıştır. Bâblar 54a-78b sayfaları arasında bulunmaktadır. Başlangıç düzenli bir şekilde, 1’inci bâb (bâb-1 evvel) ile başlamış ve bu bâbları numaralandırma 4’üncü bâba (bâb-1 erbaa) kadar devam etmiştir. Ancak sonraki 4 bâb numara almamış; 9 (bâb el-tâsi’) ve 10’uncu bâblar (bâb el-âşir) yeniden numaralandırılmıştır. Esere, numara verilmemiş iki bâb ile devam edilmiş ve son bâb tekrar numaralandırılmış; ancak, bu bâba 4’üncü bâb (bâb-1 erbaa) denmiştir.

Bölümlerin içerikleri, 8’inci bâbdan başlamak üzere, “*mükte*”, “*mükte-i ihra*”, “*nasihat*” veya “*diger*” yan başlıkları altında anlatılmaya çalışılmıştır. Bu haliyle eser oldukça dağınık ve sınıflandırılması zor anlaşılabilecek durumdadır.

Bâblarda içerik olarak; atların tercih edilen özellikleri (12 özellik olup; üçü kadına, üçü deveye, üçü sığıra benzemeli; üçü ise katıra benzememelidir), iyi özellikleri, istenmeyen ve ayıp sayılan özellikleri, hastalıkları; binicilik ve talim ile ilgili bilgiler; çiftleştirme; ata ve biniciye lazım olacak gereçler ve bunların kullanımlarında dikkat

edilecek noktalar, dizgin ve üzengi kullanılmasından kaynaklanan rahatsızlıklar; atın yürütülmesi ile ilgili teknikler ve atlarla ilgili hikayeler ele alınmıştır.

Sayfa 78a'da “*kan tutmak*” ve “*adem ve ata ok değmesi*” gibi konular, az da olsa beşerî hekimlik konularına yer verildiğini göstermektedir.

Eser, sayfa 78b'de son bulmuş gibi görünmekle beraber, incelemelerden son yazılan bâbın yarıda kesildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, baytarnamenin daha devam etmesi gerektiği söylenebilir.

Eser, içerdiği bazı konular açısından Erk (1958) ve Çınar (1991) tarafından incelenen baytarnamelerle benzerlik göstermektedir. Özellikle, atta bulunması istenen 12 özellik ve bu baytarnamede 21, sözü edilen baytarnamelerde 27 olarak belirtilen hastalıklar çoğunlukla aynıdır. Bu konular, Dinçer'in (1982) de belirttiği gibi, genelde Türkçe baytarnamelerin çoğunda ele alınmış olan konular olup; Türkçe baytarnamelerde sıkça rastlanan bilgilerdir.

3. 1. 5. Baytarname (Resim-5)

Koleksiyon No	: Yz. A. 1691/2b
Konu No	: 636.1
Müellifi	: Belirtilmemiş
Te'lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Belirtilmemiş
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş
Cilt Özellikleri	: Mıklebli, sırtı kahverengi yırtık meşin, ebru kaplı cilt, şiraze dağınık
Kağıt Özellikleri	: Ay-yıldız filigranlı, abadi kağıt; bütün sayfalar ve sayfaların neredeyse tüm yüzeyi rutubetli, söz başları kırmızı
Ölçüleri	: 183 x 133 – 122 x 80 mm

Yaprak Sayısı	: 29 yaprak (79a-107b)
Yazı Cinsi	: Harekeli nesih
Sayfadaki Satır Sayısı	: 13 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Söz konusu baytarname mecmua şeklinde toparlanmış bir cildin içerisinde yer almaktadır. Kütüphane kayıtlardan, 20.10. 1975 tarihinde Zeki Koruyucu'dan, 400 TL. karşılığında, satın alma yolu ile Millî Kütüphaneye kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabın başlangıç sayfasında "*sahibi ve mâliki: Kôr Hasan Mustafa Efendi, Hüseyin Efendi namına*" şeklinde bir kayıt vardır.

Kütüphane fişlerinde Yz. A. 1691/2 No'da kayıtlı olan bu eserin bibliyografik künyesinde, 51b-107b sayfaları arasında yer aldığı bildirilmiş ve tanımlamalar da bu çerçevede yapılmıştır. Oysa bu eser, Yz. A. 1691/2 No'da kayıtlı baytarnamenin devamı değil; gerek içeriği, gerekse fiziksel özellikleri yönünden başlı başına bir baytarnamedir. Bu nedenle, inceleme çerçevesinde Yz. A. 1691/2b olarak kodlanmıştır.

Kitabın herhangi bir yerinde müellif, mütercim ve müstensihin kim olduğuna dair bir bilgiye ve tarih kaydına rastlanamamıştır.

Baytarnamede ele alınan konular tamamen at ile ilgilidir. Eser bâb düzenin göre düzenlenmiş; toplam 58 bâba ayrılmıştır. İlk sayfadan (79a) itibaren herhangi bir başlık veya takdim içermeksizin veteriner hekimliği ile ilgili konulara girilmiştir. Giriş bölümünde, "*Dişlerde yaş tayini*", "*beyan-ı idare-i talim*" ve "*Bâb-ı atın şekli evlası*" şeklindeki konu başlıkları verilmiştir.

Baytarnameye, dişlerle yaş tayininin anlatılmasıyla başlanmış; herhangi bir yan başlık olmaksızın ve konunun devamıymış gibi sayfa 79b'de "*evvel atların başında olan rencleri bildirür ona sakağı derler...*" şeklindeki açıklamayla hastalıklara ilişkin bölüme girilmiştir. İzleyen sayfalarda (80b-82a), *lebleb (komke)*, *seğragu*, *üşütme* ve *bevasir* gibi hastalıklardan söz edilmiş; bu kısımdan sonra bâb düzenine geçilmiştir.

Bâblarda, *bıcılğan*, *odpek (öyek)*, *göz kenarında oluşan yumrular*, *kurya*, *nasır*, *gözün ağrısı*, *gözlerin yaşarması*, *yaz gününde görülen hastalık*, *yem yememe*, *kuyruğun*

geçmesi, durmaktan kaynaklanan ayak şişmesi, konak, tırnak yarılması, ayağa su inmesi, yemde bulunan cetik bogu sebebiyle baştaki şiş, kulunç tutulması, şeker başı çıkması, ökçede kan olması, kuru gıcık ve uyuz, ulubun şişmesi, göğüs ya da karında cerime olması, siğil, seratan, sağrının çıkması, kuyrukta domuz kılı, karnın yırtılıp bağırsakların dışarı çıkması, sıçramaktan tırnak yarılması, soğuk vurması, öksürük, ıtlak, süddesi tutulmak, kan kaşınmak, nefha, sinirlerin görülmesi, omuz şişmesi, sıraca, hınam, tabak, ayağa mih batması, baldırın şişmesi, sıtma, semirtmek için yapılacaklar, tühme ve kan uyuşması gibi konular ele alınmıştır.

Bu bölümlerde ele alınan hastalıklara karşı, genelde bitkisel; daha az olarak da hayvansal kökenli maddeler, tek tek ya da bileşimler halinde önerilmiştir. Eserde bazen bir hastalığa, farklı bâblarda birden fazla tedavi önerilmektedir.

Baytarname sayfa 107b’de bitmektedir; ancak, son bâbda ele alınan hastalık ile ilgili tedavinin verilmemiş olması, eserin daha devam edeceği kanaatini uyandırmaktadır.

Bazı bâbların sonuna eklenen “*mücerredir*” kaydı, baytarnameyi yazan ya da çoğaltan kişinin hayvan hastalıkları ve tedavileri ile uğraştığını düşündürmektedir.

Baytarnamede ele alınan hastalıklar ve önerilen tedavi biçimleri, bu çalışma çerçevesinde ele alınan Türkçe baytarnamelere benzediği gibi, Erk (1958), Erk ve Dinçer (1967) ve Çınar (1991) tarafından incelenen baytarnamelerle de benzerlik göstermektedir.

3. 1. 6. Hâzâ Kitâb-ı Baytarname Tasnifi (Resim-6)

Koleksiyon No	: Yz. B. 489/30
Konu No	: 636.089
Müellifi	: Aristoteles
Te’lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş

Mütercim	: Belirtilmemiş
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş
Cilt Özellikleri	: Siyah meşin sırtlı, köşebentli, desenli kağıt kaplı mukavva cilt
Kağıt Özellikleri	: Suyolu filigranlı, saykallı* kağıt, szb. kırmızı
Ölçüleri	: 289 x 177, düzensiz
Yaprak Sayısı	: 18 yaprak (162b-179a)
Yazı Cinsi	: Nesih
Sayfadaki Satır Sayısı	: Düzensiz

Esere Ait Diğer Bilgiler

Söz konusu baytarname mecmua şeklinde toplanmış bir cildin içerisinde yer almaktadır. Kitabın ilk sayfasında, "*Muncus'un nahiyesi Kızık Köyünden Hüseyin oğlu Hafız Mehmet 1956 yılında Isparta'da askerlik yaparken satın almıştır*" şeklinde bir açıklama vardır. Eser 11 Eylül 1973 tarihinde Mehmet Altan'dan (Ankara), 1000 TL karşılığında, satın alma yoluyla Millî Kütüphaneye kazandırılmıştır.

Mecmuanın içerisinde genişçe bir indeks bulunmaktadır. Bu indekste verilen sayfa numaralarına göre, incelemeye konu olan baytarname 158'inci yaprakta görünmesine rağmen, eser 162b'den başlamaktadır. Kütüphanedeki tasnif çalışmaları sırasında bu hata fark edilmiş olmalı ki, sayfalar yeniden numaralandırılmış; bu numaralandırılma sonucunda, sayfa numaraları kütüphane kayıtlarına doğru olarak geçirilmiştir.

Baytarname, kağıt üzerindeki fiziksel görünümü açısından bugüne kadar incelenen eserlerle farklılık göstermektedir. Eserin yerleştirildiği alan, mecmuanın diğer eserlerinin yerleştirildiği cetvellerin dış tarafıdır. Yazı yatay biçimde yazılmıştır.

Eserde ele alınan konular bütünüyle at ile ilgilidir. Giriş bölümü, 162b-165b sayfaları arasında yer almaktadır. Bu bölüm, ilk baytarnamenin yazılışına ilişkin olarak,

* Saykal: Cila (Devellioğlu, 1995).

İskender Zulkarneyn ve Aristo arasında geçtiği kabul edilen rivayet ile başlar. Daha sonra dört unsur (anasır-ı erbaa) ve canlıların yaradılışları söz edilerek devam edilmiştir.

Atlarda iyi ve kötü özellikleri, tercih edilen özellikleri, nişaneleri, atların diğer canlılara benzemesi istenen özellikleri ve atların donları giriş bölümünde ele alınan diğer konulardır.

Yazar özellikle, atların iyi ve kötü olanlarının, renklerinin anlamlarının, hastalıkların belirtilerinin ve anlamlarının bilinmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

Atlarda bulunan nişanelerin 62 tane olduğu ve mükemmel olması istenen bir atta bunların hepsinin olması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca atta bulunması istenen 12 özellik üçerli gruplara ayrılarak, üçünün kadına, üçünün deveye, üçünün sığıra benzemesi; üçünün ise katıra benzememesi gerektiğini belirtmektedir.

Eserin devamında *“atın hastalığın, ilacın ve alametin beyan edelüm. Atın yigirmi yedi dürlü hastalığı vardır...”* denilerek hastalıklar ve tedavileri konularına girilmiştir. Bu hastalık isimleri tek tek sayılmış ve hepsinin nedeni; *“... amma bu zikrolunan hastalıklar atta vakia olur. Sebebi oldur kim, kızgınlığda ata su virirler veya at kızmışken bir yerde bırakırlar veya yoldan gelmiş atın tezcek eyerin almayub ve bir yerde bırakırlar...”* şeklinde bildirilir. Yazara göre, bu sayılanlardan sakınıldığı takdirde hastalıkların hepsinden korunma sağlanacaktır.

Bu bölümden sonra konular bâb düzeninde ele alınmıştır. Baytarnamenin bu kısmı toplam 86 bâba ayrılmış olup; bâbların düzenlenmesinde herhangi bir sistematik izlenmemiştir.

Atı semirtmek, yaş tayini, baş bölgesinde görülen hastalıklar, bevasir, siğil, bıcılğan, örmik(armik), yüzde ve gözde yumru olması, demregü, nasır, gözde kese oluşması, göze ağaç değmesinden kaynaklanan göz yaşarması, yüze bir nesne değmesinden kaynaklanan ağrı, gözde kabarcık çıkması, göze gelen sert darbeden kaynaklanan kanama, başın zehirlenmeden dolayı şişmesi, sakra(sukra), anın kopması, damakta sülük, dilin şişmesi, diş ağrısı, hunnak, intişar, kılıç ya da ok darbesinden kaynaklanan damar kesilmesi, sancılanma, öksürük, iç geçmesi, sidik tutulması, kan kaşınması, soluğan, katı sinir, ayaklarda kanama ve sinirlerin görülmesi, ayağa su inmesi, arpa tutulması, omuzda şiş, sıraca, ayakta hunam, tabak, mih değmesi, ayakta

yarılma, topuk çalma, baldır şişmesi, sıtma, ürkeklik, nal düşmesi, koşmama, hata olmaklık adet olma, kan uyuşması, tuhme, tüy bitmemesi, uyuz, kuru gicik, gövdede ve karında cerime olması, ulubun şişmesi, ulubda siğil olması, seretan, sofranın çıkması, kuyrukta domuz kılı, sağrının terslerken kanaması, kelf, sıçramaktan kaynaklanan fitik, sıcak çarpması, soğuk vurması, yemde kahl olması, kuyruğun geçmesi, kuduz, durmaktan ayakların şişmesi, konak, kutluca, kollarda şiş, tuksa, kursakta arpa bitmesi, demrem (demrim) ve bıçak ya da kılıç darbesinden dolayı barsakların dışarı çıkması, bâblarda ele alınan başlıca konulardır.

Sözü edilen rahatsızlık ve hastalıklar için tedavi amacıyla; özellikle bitkisel kökenli olmak üzere, hayvansal ve mineral kökenli maddeler, tek tek ya da bileşimler halinde kullanılmışlardır. Bu eserde rasyonel olmayan ve batıl uygulamalar yok denecek kadar azdır. Ancak bazı hastalıklar, birden fazla bâbda ele alınmış; aynı hastalık için her bâbda ayrı bir tedavi önerilmiştir.

Baytarname sayfa 179a'da son bulmaktadır. Tez çerçevesinde, Yz. A. 1691/2b olarak kodlanmış baytarname ile karşılaştırıldığında, birkaç değişikliğin dışında aynı eser olduğu anlaşılmaktadır. Değişiklikler ise müstensihler tarafından yapılmış olmalıdır.

Eser, Erk (1958), Erk ve Dinçer (1967) ve Çınar (1991) tarafından incelenen baytarnamelerle büyük benzerlik göstermektedir. Bu eserlerin hepsi aynı baytarnameden köken almış olmalıdır. Baytarnamede verilen bilgiler Dinçer (1982) tarafından bildirilen, Türkçe baytarnamelerin taşıdığı genel özellikleri taşımaktadır.

3. 1. 7. At Hastalıkları ve Tedavileri Hakkında (Resim-7)

Koleksiyon No	: Yz. A. 4059/11
Konu No	: 636.089
Müellifi	: Belirtilmemiş
Te'lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş

İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Belirtilmemiş
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş
Cilt Özellikleri	: Zencirekli koyu kahverengi, yıpranmış meşin cilt
Kağıt Özellikleri	: Taç filigranlı, aharlı* ince beyaz kağıt, sayfa kenarları rutubetli
Ölçüleri	: 190 x 125 – 170 x 115 mm
Yaprak Sayısı	: 6 yaprak (103b–108b)
Yazı Cinsi	: Nesih
Sayfadaki Satır Sayısı	: Düzensiz

Esere Ait Diğer Bilgiler

Sözü edilen eser, mecmua tarzında toplanmış bir cildin içerisinde yer almaktadır. Kütüphane kayıtlarından 22. 2. 1973 tarihinde, Abdullah Öztemiz'den (Gemlik) 100 TL karşılığında, satın alma yoluyla Millî Kütüphane'ye kazandırıldığı anlaşılmaktadır.

İlk sayfada (103b), metnin üst kısmında, sonradan eklenmiş olması muhtemel olan notta, "*At Hastalıkları Hakkında*" ve "*Tedavi-i emraz-ı için amel eyleye*" şeklinde bir kayıt vardır. Baytarnamenin kütüphane kayıtlarına geçen adı da buradan alınmış olmalıdır.

Eserin müellifi, mütercimi, müstensihi ile ilgili bilgi ve tarih kaydına rastlanamamıştır.

Kitabın bazı sayfalarının üst, bazı sayfaların alt kenarları yoktur. Bu ciltlenme sırasında, kağıtların dikkatsizce kesilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Baytarnamede ele alınan konular bütünüyle at ile ilgilidir. Sayfa 103b'de, herhangi bir giriş ya da sumuş yapılmaksızın, hastalıklar ve bunlara karşı yapılan tedavilere geçilmiştir. Konular bâb düzenine göre ele alınmış; toplam 52 bâb altında toplanmıştır. Bâb düzeninde herhangi bir sistematik yoktur. Bâblar oldukça kısa tutulmuş; ele alınan hastalık ya da tedaviler birkaç cümle ile anlatılmaya çalışılmıştır.

*Ahar: Hattatların kullandıkları kağıda sürülen nişastalı yumurta (Devellioğlu, 1995).

Abraş, atı semirtmek, yem yememe, zehirli ot yeme, sağrının şişmesi, arkada şiş olması, gözde şiş olması, atın saygısız ve kötü huylu olması, gözüne ak düşmesi, hunnak, şikar olması, sakağı, öksürük, arpa tutması, sancılanma, tık nefes, turnak yarılması, ayaktaki kılların dökülmesi, karakuş, bıcılğan, sinirin kalkması ve şişmesi, penisin şişmesi, ökçenin şişmesi, ayağa su inmesi, terkini gidermek, sidik tutulması, kaşınma, uyuz, gıcık, sıraca, sakün çıkması, ayakta bağa (yağa) çıkması ve nasır bâblarda ele alınan konular arasındadır.

Baytarnamede, söz edilen hastalıklara karşı; *üzüm, susam kökü, arpa, bezir yağı, sığır sütü, sarımsak, sirke, sığır yağı, yağ, buğday şurubu, kuru incir, sıçan otu, kafur, sabun ve kükürt* gibi bitkisel, hayvansal ve mineral kökenli maddeler tek tek ya da bileşimler halinde ilâç yapılarak kullanılmıştır. Yer yer *yumurta yutturmak, insan idrarı ile karışımlar hazırlayıp vermek* gibi uygulamalara da başvurulmuştur. Ancak eserin genelinde büyü yapılarak ya da ayetler yazılarak yapılan tedaviler ağırlık taşımaktadır. Bazı hastalıklar, birden fazla bâbda ele alınmış ve birden fazla tedavi önerilmiştir. Baytarname sayfa 108b’de bazı ayetler verilerek son bulmaktadır.

Bu baytarname, tez çerçevesinde incelenen baytarnamelerden farklılık göstermektedir. Hastalıklarla ilgili olarak, önerilen tedavilerde çoğunlukla rasyonel olmayan yollar denemiştir. Eser görünüm açısından, hacimli bir baytarnameden çıkarılmış bir özet niteliğindedir.

3. 1. 8. Kitâb-ı Makbûl Der Hâl-i Huyûl (Resim-8)

Koleksiyon No	: Yz. A. 1691/1
Konu No	: 636.1
Müellifi	: Kazizâde Şeyh Mehmed
Te’lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Belirtilmemiş
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş

Cilt Özellikleri	: Sırtı kahverengi yırtık meşin, müklebli ebru cilt, şiraze dağınık
Kağıt Özellikleri	: Kuş, taç, harf ve aslan armalı kağıt; kenarlar rutubetli
Ölçüleri	: 180 x 110 – 140 x 70 mm
Yaprak Sayısı	: 48 yaprak
Yazı Cinsi	: Harekeli nesih
Sayfadaki Satır Sayısı	: 15 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Kütüphane kayıtlarından, 20 Haziran 1975 tarihinde, Zeki Korucu'dan (Ankara) 400 TL karşılığında, satın alma yoluyla Milli Kütüphaneye kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Sayfa 1b'de "*sahibi ve maliki Kôr Hasan Efendi*" şeklinde bir not düşülmüştür. Baytarnamenin adı Sayfa 4b'de bulunan "... *ism-i Kitâb-ı Makbûl Der Hâl-i Huyûl idûb...*" şeklindeki açıklamadan anlaşılmaktadır.

Eserin 35a-b sayfalarında bulunan "*Ey yadigar sen dahi Cami gibi irtiyab kıl* (durakla).... *Kitab-ı Kazizâde baytarnamesi tamam olub bundan aşağı atların mualleceleri* (ilâç yapma) *için olan asıl baytarnamedir*" şeklindeki açıklamadan, yazarın Kazizâde adında biri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak müstensih hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Baytarnamenin te'rif, tercüme ya da istinsah tarihleri ile ilgili bir kayıt bulunamamış olmakla beraber, Bursalı Mehmed Tahir'e (1333 H.-1917 M.) göre, Kazizâde Şeyh Mehmet Efendi hicrî 1045 (miladî 1635) yılında vefat etmiştir. Bu tarihten hareketle, baytarname en geç 17'nci yüzyılın ilk yarısında yazılmış olmalıdır.

Eserde ele alınan konular bütünüyle at ile ilgilidir. Giriş bölümü 1a-4b sayfaları arasında yer alır. Besmele ile başlar ve atlarla ilgili ayet, hadis ve rivayetlerden söz edilen Arapça bir bölümle devam eder.

Sayfa 4b'de bulunan "...*ism-i Kitâb-ı Makbûl Der Hâl-i Huyûl idûb bir mukaddime ve bir hatîme ve dörd bâb üzere tertib etdüm*" şeklindeki açıklamadan, tasarlanma biçimi anlaşılmaktadır.

“Mukaddime” , 5a-24a sayfaları arasında bulunmaktadır. Bu bölümde, uzun uzun atların kerametleri anlatılmış; Kur’an-ı Kerim’den ayetler verilmiş, yer yer bu bölümler hadislerle desteklenmeye çalışılmıştır. Atlar hakkındaki çeşitli rivayetlere ve söylenen güzel sözlere de değinilmiştir. Bölüm dört unsur (anasır-ı erba) ile son bulur.

İkinci bölüm (bâb-ı sâni), 24b-28a sayfaları arasındadır. Bu bâbda *“atların eyüsü ve kuvvetlüsü alâmetleri beyan eder”* şeklindeki açıklama ile iyi ve kuvvetli atlarda bulunması gereken özelliklerden bahsedilmektedir. Ayrıca ata “y” harfi ile başlayan 28 tane ad verildiğini bildirip, bunlar sıra ile sayılmaktadır. Atta kadına, deveye, sığıra benzemesi ve katıra benzememesi istenen üçer özellik sayılmıştır.

Üçüncü bölüm (bâb-ı sâlise), 28b’den başlar ve 34a’da son bulur. İçeriği *“atların tedbirlerin ve hakların beyân eder”* şeklinde tanımlanmıştır. Bu bâbda korunma ve hijyen konuları detaylı biçimde ele alınmıştır. Son bölüm ise, dişlerden yaş tayini konusunda bilgiler içermektedir.

Yazar bu üç bâbdan sonra *“hatîme”* sözcüğü ile ilk bölümünü bitirmiştir. Aynı satırdan başlamak üzere *“Kitâb-ı Atların Menâfi’i Beyânına”* başlığı ile yeni bir bölüme başlamıştır. Bu başlık altında, insanlarda görülen çeşitli hastalıkların, atların organlarından yapılan ilâçlarla tedavisi anlatılmaktadır. Bu bölüm 34b’de son bulmaktadır.

Aynı sayfanın son satırında bulunan *“Bi-izn-illâh atın menâfi’ine ve kendünün emrâzı ve muâleci bildiren söz çoktur. Lâkin tab’ı badişa kim melâl (usanç, sıkılma, bıkma) virmekten ihtirâz (sakinme, çekinme) için imtiyâz ve ihtisâr (kısaltma) kılındı”* şeklindeki açıklamadan eserin daha devam etmesi gerektiği, ancak kısa kesildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda 35a-b sayfalarında *“....ey yadigar, sen dahi Câmi gibi irtiyâb kıl (sonlandır) refem hatîmi temâm-ül hitâb Kazi-zâde baytarnamesi temâm olub bundan aşağı atların mualecleri için olan asıl baytarnamedir. İmdi ma’lûm ol kim atın yigirmi bir dürlü hastalığı vardı ve her hastalığın bir dersalığı vardır...”* şeklinde bir açıklama yapılarak eserin daha devam edeceği; hatta baytarname olarak bildirilen bölümün yeni başlayacağı bildirilmiştir.

Baytarname, bu bölümden sonra yeniden bâblara ayrılmış ve bu bâblarda atların hastalıklarından ve bu hastalıklarında kullanılan ilâçlardan söz edilmiştir. Konular

toplam 30 bâb altında toplanmıştır. Bâb düzeni oldukça dağınıktır ve belli bir sistematik izlenmemiştir. Bazen bâbların altlarında anlatılan ve diğer baytarnamelerde “*fasıl*” yan başlığı altında toplanan konular da “*bâb*” başlığı altında verilmiştir. Düzen, her hastalığa veya her tedaviye bir bâb ayrılması şeklinde değildir. Her bir bâbda bir tek konunun işlendiği görülmekle beraber, bir hastalığın birden fazla bâbda ele alındığı da görülmektedir.

Birinci bâb (Bâb-ı evvel) sayfa 35b’de başlatılmakta; atlarda görülen hastalıklara ilişkin bilgiler içermektedir. Bu belirtilen hastalıkların nedeni; *kızgın (terli) iken su verilmesi, kızmış iken çulsuz bir yerde bırakılması ya da yoldan gelmiş ve terlemiş atın eyerinin üzerinden alınması* olarak bildirilmektedir.

Baytarnamenin, 36a-48b sayfaları arasında yer alan bölümde, ikinci bâbdan başlamak üzere 30 uncu bâba kadar; *atı semirtmek, yolda su verme usûlü, sakağusekreğü, boğaz bölgesinde görülen hastalıklar, muhasır, uyuz, göz ve ağız bölgesinde olan yumrular, tukra, damakta oluşan yumrular, sülük, dilin şişmesi, diş ağrısı, hunnak, doğuca, ıtlak, soğuk geçmesi* gibi konular ele alınmıştır.

Burada belirtilen hastalıklara karşı; bitkisel, hayvansal ve mineral kökenli maddeler tek tek ya da bileşimler halinde kullanılmıştır. Hemen her hastalık için birden fazla tedavi önerilmiştir.

Sözü edilen eser, Erk (1955) tarafından doktora tezi olarak yapılan çalışmada incelenmiştir. Yazar (1955), eserin Üniversite Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler Kısmı 618 numarada kayıtlı kopyası üzerinde yapmış olduğu çalışmada, veteriner hekimliği bilgileri açısından kısa bir değerlendirme yapmış; baytarnamenin, 4 ana bölüme ayrıldığını ve hijyen bölümü dışındaki bölümlerin veteriner hekimliği açısından önemsiz olduğunu belirtmiştir. Ancak, tez çerçevesinde incelenen nüshada saptanmış olan “*asıl baytarname*” diye tanımlanan bölümden hiç söz etmemiştir. Bu da, Erk (1955) tarafından incelenen nüshada bu bölümün olmadığı ya da burada incelenen nüshaya müstensih tarafından sonradan eklenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Baytarname, Erk (1958), Erk ve Dinçer (1967) ve Çınar (1991) tarafından incelenen nüshalarla büyük benzerlik göstermektedir. Eserde ele alınan konular, Dinçer’in (1982), Türkçe baytarnamelere ilişkin belirtmiş olduğu özelliklere uymaktadır.

Bu çerçevede, baytarnamenin 9-14'üncü yüzyıllarda yazılmış Arapça baytarnamelere dayanan bilgiler içerdiği; dolayısıyla, bu konuda Erk ve Dinçer (1967) tarafından ileri sürülen kanaati doğruladığı söylenebilir.

Dinçer'in (1970) İstanbul kütüphanelerinde baytarnameler yönünden yapmış olduğu inceleme sonucunda bu eserin birçok nüshasına rastlamıştır. Bu incelemelere göre; İstanbul Üniversitesi Kitaplığında bir; Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi Kısımında iki, Esad Efendi Kısımında bir, Hacı Mahmud Efendi Kısımında bir, Fatih Kısımında üç, Hacı Hüsrev Paşa Kısımında bir, Kadızade Şeyh Mehmed Efendi Kısımında bir; Nuru Osmaniye'de iki; Millet Kütüphanesinde iki; Topkapı Müzesi Kitaplığında iki kopya bulunmaktadır.

Araştırma sırasında, yapılan taramalarda baytarnamenin, 1872 (1973 A 496, EHT) ve 1873 (06 Mil EHT A 1690) tarihli iki basılı kopyasının Millî Kütüphanede bulunduğu saptanmıştır.

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu'nda (Parmaksızoğlu,1980), baytarnamenin bir kopyasının, Giresun Halk Kütüphanesi, 28 Hk 3625 koleksiyon No'da kayıtlı olduğu; ancak, buradaki yazmaların, Süleymaniye Kütüphanesinde Giresun yazmaları bölümünde sergilendiği; sözü edilen eserin ise, 34 Sü-Gir 173 koleksiyon No'da kayıtlı olduğu bildirilmektedir.

Bu eser, araştırma çerçevesinde yapılan taramalarda, en fazla kopyasına rastlanan baytarnamedir.

3. 1. 9. İlm-i Fûrûsiyyet (Resim-9)

Koleksiyon No	: Adnan Ötüken, 2623
Konu No	: 636.85
Müellifi	: Belirtilmemiş
Te'lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Muhammed Bin Hasan Bin Muhammed
İstinsah Tarihi	: Hicrî 1219 (1804 M.)
Mütercim	: Hibetullah Bin Mahmud Bin Mevrud El-Hanefi

Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş
Cilt Özellikleri	: Sonradan yapılmış kağıt kaplı karton cilt
Kağıt Özellikleri	: Ay filigranlı kağıt, sayfaların kenarları rutubetli, söz başları kırmızı; cetveller kırmızı
Ölçüleri	: 230 x 65 – 160 x 85 mm
Yaprak Sayısı	: 155 yaprak
Yazı Cinsi	: Nesih
Sayfadaki Satır Sayısı	: Düzensiz

Esere Ait Diğer Bilgiler

Millî Kütüphaneye hangi yolla getirildiği konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Baytarname üzerinde yapılan incelemelerde müellif ve te'lif tarihi ile ilgili bir kayda rastlanamamıştır. Eserin 1b sayfasında mütercimın, Hibetullah Bin Mahmud Bin Mevrud El-Hanefi olduğu belirtilmiş; ancak, tercüme tarihi kaydedilmemiştir. Eserin son sayfasına (155b) eklenen “...Allah'ın zayıf ve günahkâr kulu ve Allah'ın rahmetine muhtaç olan kulu Muhammed Bin Hasan Bin Muhammed eliyle tamamlanmıştır. Üstadlarına da rahmet dileriz. 1219” şeklindeki kayıttan, müstensih ve istinsah tarihi hakkında bilgi edinilmektedir.

Baytarnamenin genelinde at ele alınmış olmakla beraber; yer yer, eşek ve katırdan da söz edilmiştir. Kitap toplam 155 yaprak olup, ilk 24 sayfası Arapça'dır. Ayrıca, konu başlıkları da Arapça verilmiştir. Araştırma çerçevesinde incelenen diğer baytarnamelere oranla, dil açısından ağır bir Türkçe ile kaleme alındığı söylenebilir.

Giriş bölümünde, Kur'an-ı Kerim'den ayetler verilerek, atın savaştaki rolü, önemi ve savaşa hazırlanması anlatılmıştır. Sayfa 4b'de “*Kitap başlıyor*” yan başlığı ile eser başlatılmış; daha sonra, “*at hazırlamak, ata binmek, atı sevmek ve cihada gitmek Allahü Teala'nın birinci emirlerinden bir tanesidir*” şeklindeki açıklama ile atın önemine değinilmiştir. Bu bölümde özellikle “*cihad*” konusu üzerinde çok durulmuş; atın savaşta yapabileceği şeyler, ayet, hadis ve rivayetlerle desteklenerek anlatılmaya çalışılmıştır. Rivayetler sahabenin adlarına atfen verilmiştir. Ayrıca peygamberlerin

atlarla ilgili başlarından geçen olaylar anlatılmış ve atlar hakkında yazılan şiirlere de yer verilmiştir.

Baytarnamenin veteriner hekimliğine ilişkin konuları sayfa 24a'dan başlamaktadır. Bu sayfanın alt kısmında kırmızı mürekkeple ve Arapça olarak "*Türkçe ile anlattım*" şeklinde bir başlık atılmıştır. Bu bölüm sayfa 41a'da başlayan bâb düzenine kadar devam etmektedir. *Biniciye kifayet etmeyecek şeyler, atların sıfatları, sevilen uzuvları, baş bölgesine ait özellikleri, koşmayla ilgili özellikleri, üstü örtülü olan atın iyisini anlamanın yolları ve erkekleri ile dişileri arasındaki farklar* bu bölümde ele alınan başlıca konulardır.

Bâb düzeni sayfa 41a'da başlamaktadır. Baytarname toplam sekiz bâba ayrılmıştır. Ancak bu sınıflandırmanın çok sağlıklı olmadığı söylenebilir. Çünkü baytarnamelerin geneli için ikinci derecede önemli olan konular bâb başlığı altında toplanmışken, "*hastalıklar*" konusu bu başlık altına alınmamıştır.

"*Sağrı bölgesi*" başlığı taşıyan 1'inci bâb, 41a-43b sayfaları arasındadır. Bu bölümde, gebeliğin belirtileri ve dişlerle ilgili bilgiler verilmiştir.

İkinci bâb sayfa 44a'da başlatılmıştır. Bu bölüm, "*hayvanların renkleri ve alametleri*" şeklinde bir başlık taşımakta ve bu başlık altında, atların renkleri, bu renklerin özellikleri ve tercih edilenleri anlatılmıştır.

Atın vücudunda bulunan benekler ve nişanelerin anlatıldığı 3'üncü bâb ise 48a-53a sayfaları arasındadır.

Dördüncü bâb 53b-57b sayfaları arasındadır. Bu bölümde atların türleri, atların, katırların ve eşeklerin iyi olanları ile atlar hakkında söylenen güzel sözler ve şiirler yer almaktadır.

"*Hayvanların gözleri*" başlığını taşıyan 5'inci bâb 57b-61b sayfaları arasındadır. Bu bölümde, atın alın, bacak, tırnak ve kuyruk bölgelerinde olan ayıpları ile doğuştan gelen ve sonradan olan huy ayıpları ele alınmıştır.

Bu bölümden sonra sayfa 62b-63b arasında atların hastalıklarının adları sayılmış; 63b'de bulunan "*Allah'ın izniyle bu sayılan hastalıkları anlatmaya başladık*" ifadesinden sonra, bu hastalıklar tek tek ele alınmıştır. Sayfa 82a'ya kadar devam eden bölümde hastalıkların adları, belirtileri ve sebepleri bildirilmiştir.

“Hastalıkların tedavisi” başlığını taşıyan 6’ncı bâb, 82a’da başlamaktadır. Bu bölümden sonra 7 ve 8’inci bâblar da dahil olmak üzere, baytarnamenin sonuna kadar (155b) hastalıkların tedavileri ile ilgili konuları ele alınmaktadır.

Baytarnamede; *ciğer hastalığı, baş ağrısı, kalp hastalığı, fıtık, dalak ağrısı, ateşlenmek, sülük, akrep sokması, yılan sokması, kükürt yeme hastalığı, karında kurt olması, karın hastalıkları, karında gaz, depigmentasyon, çıkık, kırık, bağırsakların birbirine girmesi, idrar yolları hastalıkları, kum dökülmesinden kaynaklanan kan işeme, kuyruk sokumundaki sinirin bir yırtıcı hayvan tarafından parçalanması, ağız kokusu, gözlerde beyazlaşma, kısırlaştırmak, boyun eğriliği, kollarda beyazlık, kulak iltihaplanması, geçmeyen öksürük, gözde perde oluşması, burundan gelen rutubet, hava sıcaklığından kaynaklanan göz kanlanması, ateşte yanmak, burunda kaşıntı, kulakta kaşıntı, ot batmasından kaynaklanan göz iltihaplanması, dişlerin gevşemesi, yeşil kurbağa yemek, diş etlerinin şişmesi, bacakta kanser olması, anüsten (dübürden) kan gelmesi, tırnakta kaşınma, kan işemek, aylık âdet, barsak düğümlenmesi, burunda örümcek olması, çukura düşme hastalığı, açlıktan hastalanmak, kemik hastalığı, elde ve ayaklarda çürüme, kol ve ayakta kanser, cerad hastalığı, rukbi hastalığı, şikak hastalığı, kaab hastalığı, nefha hastalığı, kahad (fahad) hastalığı, ikal hastalığı, tuz hastalığı, kamah hastalığı, müknağ hastalığı, karınca hastalığı, sel’a hastalığı, kasad hastalığı, hinan-i yebis, hinan-i ratıb, hamr hastalığı, kazak hastalığı, mezet-i yebis, kış aylarında olan hastalıklar, yaz aylarında beyin fesadı, inek hastalığı, bevasir, göğüs ve boğazda olan şişlikler, itşa hastalığı, bit hastalığı, hinan el-meğal, fare hastalığı, yeşil bir yem yiyen bir hayvanın hastalığı, kaşıntı belirtileri, kan sivilceleri belirtileri, eka’ hastalığı, at ülseri, gemden kaynaklanan yaralanmalar, siğil, solumak hastalığı, tırnak yarığı, humma hastalığı, kabızlıktan kaynaklanan gaz, karaciğer hastalığı, kurtlanmadan kaynaklanan gaz, karın fıtığı, dalak hastalığı, keçi hastalığı, nekriz hastalığı, zehsat hastalığı, yılanın ısırarak bir parça koparması, örümcek hastalığı, alamet-i cail-i mekre, tavuk kuyruğunu yemenin belirtileri, akciğer hastalıkları, akciğer küflenmesi, burunda bevasir, hanazir, barsaklarda ülser, alamet-i mail-i hadfer, heyz hastalığı, El-Yusuf hastalığı, idrar çıkmaması, teşebbuk, idrar yollarında ağrı, tırnak ağrısı, tırnakta kurtlanma, alamet-i kemine, sallak hastalığı, beyaz hastalığı, tüy yutmadan kaynaklanan*

öksürük, çarpma, kaşad hastalığı, akciğerden kaynaklanan öksürük, iç kulak iltihabı, gözde et tırnağı görülmesi, üşütmeden kaynaklanan öksürük, gözlerde kurtlanma, gözlerde iltihaplanma, Nil Nehri'nin rüzgarı hastalığı, yerkan hastalığı, kavlenac hastalığı, seafa hastalığı, yürek ağrısı, ateşlenme, sebkere hastalığı, güneşten kaynaklanan göz kamaşması, damağın dökülmesi, sinir gevşemesi, intişar hastalığı, el yada ayağa bir şey batması, zevaid, dahis (dolama; etyaran) hastalığı, seretan hastalığı, atraş (sağır) olmak hastalığı, barsaklarda gaz ve ekşime, hayvanın içinde olan hastalıklar, beynin hastalanması, atın manyaklaşması, zeybe hastalığı, develerin gazı, yabanî bitkilerin yenmesinden kaynaklanan hastalık, tavuk dışkısından kaynaklanan zehirlenme, sarı su hastalığı, açık yaraların iltihaplanması, demir yarası, kandan çıkan kurtların oluşturduğu hastalık, hayvanlara asılan at sinekleri, hayvanın içine ateş düşmesi, testislerin sarkması, kuyruk tüylerinin dökülmesi, tozdan kaynaklanan öksürük, gözde sararma, böbreklerin hastalığı, dağla (dakla) yaprağından kaynaklanan hastalık, çarpışmadan kaynaklanan körlük, şapkara hastalığı, vücut kokması, uyuz hastalığı, yorgunluk hastalığı, yem yememe hastalığı, dışkıda hazmolmamış buğday bulunması, kıl dökülmesi, kulağa düşen taşlar, dişlerin dibine yabancı cisim batması, yem ile birlikte çivi yutulması, İbn Arisin* ısırması, dişlerde yontulma, diş etlerinin iltihabı, kuyruқта hanazir kılı, kan gibi kızıl işeme, gözde çapaklanmadan kaynaklanan ağrı ve civan hastalığı (atın delirip kudurması) gibi hastalıklar ele alınmıştır.

Bu bölümlerde tanımlanan hastalıklar; bitkisel, hayvansal ve mineral maddelerin tek tek ya da bileşimler halinde kullanılması yoluyla tedavi edilmeye çalışılmıştır.

Hastalıklarda kullanılan ilâçlardan özellikle pomatlar, hazırlama usûlleri ile birlikte anlatılmışlardır. Bunların dışında, hayvanın sağlığını korumaya yönelik ve ishal yapıcı bileşimler gibi genel amaçlı ilâçlar da tarif edilmiştir.

İlâç kullanımı dışında pansuman yapma gibi müdahalelere de yer verilmiştir. Genelde tedavisi zor olan hastalıklara karşı, birden fazla uygulama denenmiş; bu tür hastalıklarda, son tedavi yolu olarak dağlama ya da kan alma gibi uygulamalar

*İbn Aris: Gelincik adında bir sürüngen (Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974b).

önerilmiştir. Özellikle hastalıkların tedavileri bölümünde yer yer “*Ebu Yusuf ilacı*”, “*Ebu Yusuf ilacı, mücerredir*” şeklindeki açıklamalar, baytarnamenin çevrildiği kaynak hakkında fikir vermek açısından önemlidir.

Yapılan incelemelerde, baytarnamenin hangi kaynaktan çevrildiği konusunda herhangi bir bulguya rastlanmamış olmakla beraber; Dinçer’in (1970) İstanbul Kütüphanelerindeki baytarnamelerin sınıflandırılması amacıyla yapılan çalışmasında tespit edilen, Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa Kısmı 717 numarada kayıtlı baytarname ile benzerlik gösterdiği söylenebilir. Sözü edilen eserin mikrofilm, Millî Kütüphane Mikrofilm Arşivi 4519 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Bu baytarname de Hibat Allah b. Mahmud İbn Mavdud’a atfedilmiştir. Ancak baytarnamenin adı “*Tarcama-i Baytarname*” olarak geçmektedir. Ayrıca, Dinçer’e (1970) göre, Köprülü Kütüphanesi 959/2’de kayıtlı olan ve Sabit Bin Kurra’ya atfedilen “*Kitáb Al-Baytara*” adlı baytarname de bu esere benzemektedir.

Sezgin (1970), Sabit Bin Kurra’ya ait bir baytarname olduğunu ve bu eserin adının da “*al-Baitara*” olduğunu bildirmektedir. Sarton (1950a) ve Leclerc (1876) de yazar hakkında bilgi vermişler; matematik, fizik, astronomi, anatomi ve tıp konularında, Apollonios, Archimedes, Euclid, Theodosios, Ptolemy, Galen ve Eutocios’dan çeviriler yaptığını bildirmişlerdir. Ancak, bu kaynaklarda (Leclerc, 1876; Sarton, 1950a), Sabit Bin Kurra’nın veteriner hekimliği ile ilgili bir çalışma yaptığına ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır.

Baytarnamede sık sık atıflar yapılan “*Ebu Yusuf*”un ise başlangıçta, Sabit Bin Kurra gibi 9’uncu yüzyılda yaşayan Hizam’ı düşündürmektedir. Ancak, baytarnamenin içerdiği bilgiler, Hizam’ın eseri (Erk, 1961) ile karşılaştırıldığında bu eserlerin bölüm ve içerik farklılıkları görülmektedir. Bu durumda, yine 9’uncu yüzyılda yaşamış olan Al-Kindî lakabıyla tanınan, Ebu Yusuf Yakub Bin İshak akla gelmektedir. Sezgin (1970), 805-873 tarihleri arasında yaşayan Al-Kindî’nin, zooloji konularında bazı eserler yazdığını bildirmektedir.

Bu bilgiler ışığında, üzerinde inceleme yapılan baytarnamenin, Sabit Bin Kurra’ya ait olan “*Kitab El-Baytara*”nın bir çevirisi ve eserde adı sıkça tekrarlanan

"Ebu Yusuf"un ise Al-Kindî lakaplı Ebu Yusuf Yakub Bin İshak olabileceği ileri sürülebilir.

3. 2. FARŞA BAYTARNAMELER

3. 2. 1. Risale-i Der Beyân-ı Şinahten-i Esban (Resim-10)

Koleksiyon No	: Adnan Ötüken, 137/2
Konu No	: 636.915
Müellifi	: Belirtilmemiş
Te'lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Belirtilmemiş
Tercüme Tarihi	: Belirtilmemiş
Cilt Özellikleri	: Çehar kuşe*, vişne rengi deffeleri** ebruli kağıt kaplı, miklebli mukavva cilt
Kağıt Özellikleri	: Haç filigranlı, kalın kahverengi kağıt, sayfalar orta kısımlarında hafif rutubetli; söz başları kırmızı
Ölçüleri	: 180 x 133 – 140 x 75 mm
Yaprak Sayısı	: 5 yaprak (18a-22a)
Yazı Cinsi	: Ta'lik
Sayfadaki Satır Sayısı	: 17 satır

* Çehar Kuşe: Dört Köşe (Devellioğlu, 1995).

**Deffe: Kitap cildinin her iki yanından herbiri (Devellioğlu, 1995).

Esere Ait Diğer Bilgiler

Sözü edilen eser, mecmua şeklinde toplanmış bir cildin 18a-22a sayfaları arasında yer almaktadır. Kitabın kapak iç sayfasına eklenmiş olan, “*Milli Eğitim Bakanlığı Ankara Genel Kitaplığı, 25.III. 1947*” şeklindeki kayıt, Milî Kütüphaneye hangi yolla geldiği hakkında fikir vermektedir. Eserin yazarı, tercümanı ve müstensihi ve tarih ile ilgili bir kayıt bulunamamıştır.

Baytarnamede ele alınan konular bütünüyle at ile ilgilidir. Hiçbir giriş ya da sunuş yapılmaksızın, sayfa 18a-b’de; *atları iyi tanımak için yapılması gerekenler, atları denemenin yolları, tercih edilen renkleri ve sahip olmaları istenen özelliklerden* söz edilmektedir.

Eserin devamında, “*Kafatası*” şeklinde bir başlık atılmış; bu başlık altında, atların baş bölgesi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bölüm 21’nci sayfaya kadar devam etmektedir.

Buradan sonraki kısımlarda da; *kafanın büyüklüğü, kulakların özellikleri, kahkül, gözler, dişler ve ağız ile ilgili bilgiler verilmiş; iyi atta olması gerekenler* belirtilmiştir.

Bu eser, genelde baytarnamelerde bulunan, giriş sayılabilecek bölümlere ait bilgiler içermektedir. Hastalıklar ve tedavilerine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Bu haliyle eserin, İslâm Uygarlığı Çağında yazılmış Arapça baytarnamelerden birinin giriş bölümünden alınmış olduğu söylenebilir.

3. 2. 2. Feresname (Resim-11)

Koleksiyon No	: Adnan Ötüken, 137/3
Konu No	: 636.915
Müellifi	: Aristo
Te’lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: Belirtilmemiş
Mütercim	: Gedvet Almuteehherin Şems el-Mellet

	Ve'd-din Muhammed ibn Hüseyin
Tercüme Tarihi	: Hicri 970 (M. 1562)
Cilt Özellikleri	: Çehar kuşe, vişne rengi deffeleri ebruli kağıt kaplı, mıklebli mukavva cilt
Kağıt Özellikleri	: Öküzbaşı filigranlı kalın kahverengi kağıt, sayfa ortaları rutubetli; söz başları kırmızı.
Ölçüleri	: 180 x 133 – 140 x 75 mm
Yaprak Sayısı	: 6 yaprak (22b- 27a)
Yazı Cinsi	: Ta'lik
Sayfadaki Satır Sayısı	: 17 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Sözü edilen baytarname, mecmua şeklinde toplanan bir cildin, 22b-27a sayfaları arasında yer almaktadır. Kitabın kapak iç sayfasına eklenmiş olan, “*Millî Eğitim Bakanlığı Ankara Genel Kitaplığı, 25.III. 1947*” şeklindeki kayıt, Milî Kütüphaneye hangi yolla geldiği hakkında fikir vermektedir.

Baytarnamenin ilk sayfasında (22b), Aristo ve İskender Zülkarneyn arasında geçtiği kabul edilen rivayet aktarılmış ve bu rivayete dayanarak, müellifin Aristo olduğu bildirilmiştir. Eserin Arapça bir kaynaktan “*Muhammed İbn Hüseyin*” adında biri tarafından Farsça’ya tercüme edildiği; çeviriye kaynak teşkil eden Arapça eserin adının ise “*Risalet-i Feresname*” olduğu belirtilmiştir.

Eserde ele alınan konular bütünüyle at ile ilgilidir. Konular bâb düzeni içerisinde ele alınmış; toplam 31 bâb altında toplanmaya çalışılmıştır. Bâbların, düzenlemedeki bazı karışıklıklara rağmen bir sistematik taşıdığı, çok az baytarnamede görülen bir şekilde, numaralandırıldığı görülmektedir.

Baytarname iki bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerde ele alınan konular başlıklar halinde sıralanmış; daha sonra, bu başlıklar bir bir ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıdan eser, benzerleri arasında çok az rastlanır biçimde, bir sistematige oturtulmuştur.

Bâblarda ele alınan konular ise şöyledir: *Atları tanımak, gece körü olanlarını ayırt etmek, sağır olanlarını ayırt etmek, solak olanlarını ayırt etmek, atın uğurlu ya da uğursuz geleceğini anlamak, iyisini ve kötüsünü tanımak, ayıplarını ve hünerlerini bilmek, hastalıklarını ve sebeplerini bilmek, kuyruktaki kaşınmanın sebeplerini bilmek, sağırlığın ve kaşınmanın sebeplerini bilmek, anatomik yapılarını bilmek, hamlama için yapılması gerekenler, gözdeki beyazlaşmanın tedavisi, vücutta olan şişliklerin sebepleri ve tedavisi, turnaklarla ilgili bilgiler, kanser türlerine karşı tedavi, su verme zamanları, karın ağrıları ve tedavileri, idrar tutulması, sırt bölgesinde görülen irin ya da yaraların tedavisi, tutulmanın tedavisi, yem ve su verme zamanları, ilkbahar ve yaz aylarında alınması gereken tedbirler, sırtta görülmesi olası hastalıklara karşı önlemler, eyerde oturma ve sağrıya vurma usulleri, atı şişmanlatmanın yolları.*

Bu bölümlerde ele alınan hastalıklara karşı ise; *susam, yağ, tuz, deznih bitkisi, tuzlu su, sığır sütü, sarımsak, ufalanmış taş, mısır nebatı* (tatlandırma amacıyla kullanılan bir bitki), *şarap, hurma şarabı, inek yağı ve yonca yaprağı* gibi bitkisel, hayvansal ve mineral kökenli maddeler kullanılmıştır. Ayrıca bunların dışında güvercin gaitası, eşek gaitası gibi maddelerin de tedavi amacıyla kullanıldığı görülmektedir.

İlaç olarak önerilen bu maddeler, çoğunlukla ağız yolundan veya haricen kullanılmıştır. Ancak bazı tozların göze üflenerek kullanıldığı veya bazı olaylarda lavman yapıldığı da saptanmıştır.

Baytarname sayfa 27a'da sona ermiştir. Bu son kısma "*bu yazılar Er-Risalet-i Baytarnameden alındı. Cemaziyelahir, 970*" açıklaması eklenerek, eserin Arapça aslının orijinal adı ve tercüme tarihi not düşülmüştür.

Bu bölümde incelenen baytarname, içerdiği konular açısından 15'inci yüzyıl ve sonraları yazılan baytarnamelere kaynak olan, 9-14'üncü yüzyıllar arasında Arapça yazılmış baytarnamelere benzemektedir. Bu açıdan, eserin diğer Türkçe baytarnameler gibi Hizam (9'uncu yüzyıl), İbnü'l Avvam (12'nci yüzyıl) ve Ebu Bekr (14'üncü yüzyıl) tarafından yazılmış baytarnamelere dayandığı ileri sürülebilir.

3. 2. 3. Der Beyân-ı Menafi’i Hayvanat (Resim-12)

Koleksiyon No	: Yz. A. 1652/15
Konu No	: 636
Müellifi	: Calinuse Hakim
Te’lif Tarihi	: Belirtilmemiş
Müstensih	: Ahmet Buharî
İstinsah Tarihi	: Hicrî 22 Ramazan 971 (miladî 4 Nisan 1564)
Mütercim	: Belirtilmemiş
Tercüme Tarihi	: 1490 M.
Cilt Özellikleri	: Siyah meşin sırtlı, siyah bez kaplı cilt, (sonradan ciltlenmiş)
Kağıt Özellikleri	: Taç filigranlı, saykallı kalın kahverengi kağıt, Söz başları kırmızı, sayfaların alt kenarları yırtılmış
Ölçüleri	: 226 x 150 – 158 x 85 mm
Yaprak Sayısı	: 7 yaprak (143b-149a)
Yazı Cinsi	: Ta’lik
Sayfadaki Satır Sayısı	: 17 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Sözü edilen eser, mecmua şeklinde toplanmış olan bir kitabın, 143b-149a sayfaları arasında yer almaktadır. Kütüphane kayıtlarından Millî Kütüphaneye İzmir Arkeoloji Müzesinden geldiği anlaşılmaktadır.

Orijinal adı “*Kebare Calinos Hakim*” olan Arapça bir eserden, Horasan Emiri Nasr İbn Ahmed isteğiyle Farsça’ya tercüme edilmiş olduğu bildirilmektedir (miladî 1490). Mütercim ve müstensih hakkında bir bilgi saptanamamıştır. Ancak sayfaların üzerinde “*Ahmed b. Muhammed*” adını taşıyan bir mühür vardır.

Eserin içeriği, 143b’de saptanan şu cümlelerle anlatılmaya çalışılmıştır: “*Horasan Emiri Kebare Calinuse hekime emretmiştir ve bu kitapta karşılaştığı her*

hayvanın adını ve insanlara yaralı olduğunu, uygulayarak gördükten sonra yazmasını istemiş ve bu bilgileri yalnız kendisi için değil tüm insanlığın yararlanabilmesi için yazmasını istemiştir. Elde edilen tecrübelerden örnekler şöyledir”.

Eserde yalnızca, insan ve hayvan organlarının tedavide kullanım şekilleri ele alınmıştır. İnsan organları başta olmak üzere, deve, inek, fil, koyun ve keçi, aslan, kurt, köpek, tilki, domuz, akbaba, ayı, tavşan, kedi, fare, kirpi, yengeç, arı, sinek, leylek, keklik ve yılan gibi hayvanların değişik organlarının hangi hastalıklar için, nasıl kullanıldığına dair bilgiler vardır.

Baytarname 149a sayfasında sona ermektedir. Bu sayfada, eserin hicrî 22 Ramazan 971 (miladî 4 Nisan 1564) tarihinde tamamlandığı bildirilmektedir.

Eser, bütünlük açısından baytarnamelerin genel özelliklerinden farklılık göstermektedir. Baytarnamenin içeriği, bu araştırmada ele alınan Yz. A. 1691/1 No’lu eserde olduğu gibi, bazı baytarnamelerin, bir alt bölümü olarak verilmiştir.

3. 3. ARAPÇA BAYTARNAME

Kitab-ı Baytarname Fi Marifeti’l-Hiyel Ala Asnafihe ve Marifeti’l Emrazuha ve Adevatuha ve Gayru Zalik ve İleyhi Ala Marifeti’l-Hiyel ve’l Biğali ve’l-Hamiri ve’l-Cimali (Resim-13/25)

Koleksiyon No	: Yz. A. 3576
Konu No	: 636
Müellifi	: Melikü’l Mücahid Abu’l-Hasan Ali Bin Davud
Te’lif Tarihi	: 14’üncü yüzyıl
Müstensihi	: Belirtilmemiş
İstinsah Tarihi	: 24 Ramazan 1041
Mütercim	: -
Tercüme Tarihi	: -
Cilt Özellikleri	: Geometrik desenli, ebru kaplı, zencirekli, vişne çürüğü

	meşin cilt (Resim-13/14)
Kağıt Özellikleri	: Üç ay filigranlı
Ölçüleri	: 197 x 145 – 155 x 100 mm
Yaprak Sayısı	: 198 yaprak
Yazı Cinsi	: Harekeli Nesih
Sayfadaki Satır Sayısı	: 15 satır

Esere Ait Diğer Bilgiler

Kayıtlardan, 26. 10. 1968 tarihinde, Meliha Gezgin'den (İstanbul), 150 TL'ye satın alma yoluyla Millî Kütüphaneye kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Kapak bilgilerinde Yemen'de askerlik yapan bir kıtayı oluşturan askerlerin adları vardır.

Kitabın başlığının Türkçeye çevirisi, *"Atların Sınıflandırılması, Hastalıkları ve Tedavisi ve Ona İlaveten Atların ve Katırların ve Eşeklerin ve Develerin Baytarlığı Kitabı"* şeklindedir.

Baytarnamenin müellifi, kitabın kapak sayfasında yer alan Türkçe açıklamadan bildirilmektedir. Bu açıklamada; *"Yemen'de hükümet eden ben-i Resulin ki Türki asıllıdır Melikü'l Mücahid Abu'l-Hasan Ali bin Davud'un te'lifidir. Melik fazıl muşar ileyh (yukarıda işaret edilen) 721 sene-i hicriyesinde pederi tahtı saltanata Taaz'da cülus eyledi ve 44 sene hükümet ederek, 764 Cemaziyelevvelinde Aden'de vefat etti. Ve Taaz'a götürülerek orada ki Medrese-i Mücahidiye'ye defnolundu. Kendisi zeki ve fatin ve şair ve sahrı (eli açık) idi. Mekke-i Mükerreme ve Taaz'da birer medrese inşa ettirdi. Ve mevaki-i muhtelifede de üç cami ile bir mescit bina eyledi ve kendisine mahsus divanı da varmış"* denilmektedir. Bu bilgiler kitabın müstensihisi tarafından sonradan eklenmiş olmalıdır. Burada kaydedilen bilgiler, bugünkü literatür bilgilerle hemen hemen aynıdır.

Baytarnamenin yazarı olan Melikü'l Mücahid Abu'l Hasan Ali bin Davud, Rasûlî hanedanından gelmektedir. Rasûlî Ailesi, Yemen'e 1174 yılında, Eyyûbîlerin Yemen şubesinin kurucusu ve Selahaddin Eyyûbî'nin kardeşi olan Turan-Şah ile birlikte gelmişlerdir(Çağatay, 1960; Tritton, 1987).

Çağatay (1960), hanedanın bu adı almasının sebebinin; “*ailesinin Gassaniler emirliğinden geldiğini iddia eden Muhammed b. Harun adındaki bir türkmen, aşireti ile birlikte Bagdad’a gelip, Abbâsî halifeleri hizmetine girdi. Abbâsî halifeleri bunu çok defalar Mısır ve Şam taraflarına elçi olarak gönderdiklerinden, git-gide Muhammed b. Harun adı umutlup, kendisi sâdece elçi anlamına gelen ‘Rasul’ lakabı ile anılmağa başlandı*” şeklinde açıklamaktadır.

Rasûl, Bagdad’da çıkan bir isyan üzerine, âilesi ile birlikte, Şam’a ve oradan da Mısır’a gitmiş; burada da nüfûz ve ün kazanmıştır. Aynı dönemde, Mısır’a hâkim olan Selahaddin Eyyûbî, Rasûl’ü ödüllendirmiş; 1174 yılında Ali Bin Rasûl ve üç oğlunu, kardeşi Turan-Şah ile birlikte Yemen’e yollamıştır. Böylece Yemen’e gitmiş olan Rasûlîler, burada Eyyûbîler hizmetinde çalışmışlardır. Rasûlîler, Yemen’de 1231-1454 yılları arasında hüküm sürmüş bir hanedandır (Çağatay, 1960; Tritton, 1987).

Melikü’l Mücahid Abu’l Hasan Ali Bin Davud Al-Rasûlî, Yemen hanedanlığının 5’inci sultanıdır (Sarton, 1953b; Smith, 1995). Khazrejiyy’e (1906) göre, 15 Mart 1307 yılında Zebid şehrinde doğmuştur. Sarton’a (1953b) göre miladî 1321-1362; Smith’e (1995) göre ise 721-764 (miladî 1322-1363) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sarton (1953b) ve Smith (1995), Rasûlîlerin bilime meraklı bir aile olduklarını ve bu ailenin üyelerinin, özellikle veteriner hekimliği ve ziraat konularında eserler verdiklerini keydetmektedir. Brockelmann (1937) ve Smith (1995), 3’üncü Yemen Sultanı Al-Malik Al-Ashraf’ın (Hicri 694-696/ Miladi 1295-1297) uygulamalı bilimler konusunda kitaplarının olduğunu; veteriner hekimliğine ilişkin olarak ise, “*Al-Mugni Fi’l-Baytara*” adında bir kitap yazdığını bildirmektedir.

Sarton (1953b), Melikü’l Mücahid Ali Bin Davud’un, atların ve diğer hayvanların yetiştirilmesi ile ilgili önemli bir bilimsel kitap yazdığını bildirmektedir. “*Kitab al-Ahval al- Kâfiya val-Fusul al-Safiya fi ‘ilm al-Baytara*” adındaki bu eser at, katır, eşek, deve, fil, yaban sığı, koyun ve sığır gibi evcil hayvanların üretimi, bakım ve terbiyelerini konu almıştır. Kitap veteriner hekimleri, yetiştiricileri ve zoologları ilgilendiren orijinal bilgiler içermektedir. Özellikle atları konu almış olan İbn Al-Mundir’in (Ebu Bekr İbn Bedr) büyük eserine (Naserî) oranla, bu baytarname filler ve develerle ilgili olarak içerdiği bölümlerle ayrı bir öneme sahiptir (Sarton, 1953b).

Kitapta, Yemen’de 1327 yılında görülen ve atlarda büyük ölçüde ölüme sebep olan vebadan bahsedilmektedir. Eserde yer alan bilgiler, özellikle Arap literatüründen ve yazarın kendi kişisel deneyimlerinden oluşmaktadır (Sarton, 1953b).

Sarton’a (1953b) göre, baytarname, 1837 yılında Fakhr Al-Din İbn Ahmet İbn Mavla Khidr Al-Rudabi tarafından Farsçaya; 1860 yılında ise koyun, fil, eşek ve develerle ilgili olan bölümler, A. Perron tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.

Brockelmann (1938), eserden bibliyografik anlamda söz etmekle yetinmiş; kitabın kopyalarının bulunduğu yerleri bildirmiştir.

Türkiye’de baytarname çalışmalarını akademik anlamda başlatan Erk (1966) ise, eser hakkında Sarton’a (1953b) atfen bilgiler vermiş; bu konuda herhangi bir çalışma olmadığına; varsa bilinmediğine ve böyle bir çalışmanın gerekliliğine dikkat çekmiştir. Erk (1959b), ayrıca “*Naseri*” adlı baytarname üzerinde yaptığı çalışmada da esere ilişkin kısa bilgi vermiştir.

Baytarname sayfa 1b’de besmele ile başlamakta (Resim-15); at, deve ve koyunda, kısırlaştırmayı men eden hadisler ile devam etmektedir. Atların İslâmiyetteki yeri ve Hz. Muhammed tarafından at dövmenin yasaklanmasına ilişkin bilgiler verilmektedir. Yazar, sayfa 4a’d, “...isteseydik atın yerini daha fazla anlatabilirdik, ancak kitabın ana komusundan uzaklaşmış olurduk...” diyerek bu konuyu kısa kesmiştir. Bu sayfadan sonra konular “*deyiş*” ve bunların alt başlıkları olan “*fasıl*” düzeni ile anlatılmıştır. Her ne kadar 1’inci deyiş belirtilmemiş olsa da, sayfa 8a’dan itibaren 2’nci deyiş başlatılmış ve eser toplam 6 deyişe ayrılmıştır.

Fasıl: İlk ata binen insanın İsmail Bin İbrahim olduğu ve bu konuya ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Bu fasıldan sonra 5-6’ncı sayfalarda at hakkında yazılmış şiirler vardır. Ayrıca Arapların ata “*Aveca*” (eğri, büğrü) adını verdiklerinden; bunun sebebinin ise, ata nazar değmesini önlemek olduğundan söz edilmiştir.

2. Deyiş: Atların Sıfatları, Şekilleri ve Renkleri ve Renklerin Özellikleri ile İlgilidir

Fasıl: Renklerin iyisi, kötüsü, sevileni, sevilmeveni ve Hindistan’da tercih edileni ile ilgili

Atların asıl renkleri sekiz tanedir: Gece siyahı (simsiyah), yeşile çalanı, sarıya çalanı, kırmızıya (gül rengi) çalanı, sarışın olanı, burmun çevresinin siyahlığı azalan ve beyaza çalanı ve burmun yukarısı sarıya çalanı, alnına doğru sarı ve yeşile doğru bir renk oluşanı, gri olanı, koyu mat kahverengi olanı.

Fasıl: *Siyah olanı*

Fasıl: *Yeşil olanı*

Fasıl: *Siyah olup yeşile çalan at en çok aranan attır*

Fasıl: *Kırmızıya çalanı*

Fasıl: *Sarı olanı*

Fasıl: *Gül rengi olanı*

Fasıl: *Sarışın olanı*

Fasıl: *Gri olanı*

Bu fasıldan sonra atlar hakkında yazılmış olan bir şiir aktarılmıştır (16b).

Cevheri'ye göre, benek ancak kuşlara ve köpeklere has bir şeydir. Eğer bir attan benek var ise bu normal değildir; mutlaka bir rahatsızlık vardır.

Bazıları ise atların asıl renklerinin dört olduğunu bildirirler. Buna göre, siyah, sarı, beyaz ve vişne çürüğüdür. Bazılarına göre ise ikidir. Bunlar ise, bordo ve sarışın olanlardır. Yine bazılarına göre ikidir ki bunlar, siyah ve beyazdır. Bu gece ve gündüz gibidir. Peygamber Efendimize göre de ikidir. Bunlar, kırmızı ve siyahtır.

Ali Bin Davud'un çağdaşı olan Ebu Bekr (Erk, 1959b), Peygamber'e atfen, atların en iyi renginin yağız olduğunu bildirirken; Hizam (Erk, 1961), bu rivayeti al ve kula olarak aktarmaktadır.

Fasıl: *Ata binişte sultanın yaptıkları ile ilgili*

Fasıl: *İstenmeyen renklerle ilgili*

Fasıl: *Ayaklardaki nişanelerle ilgili*

Fasıl: *Vücuttaki benekler ile ilgili*

Fasıl: *Alametlerle ilgili*

Fasıl: *Hindistan sakinlerinin hangi atları tercih ettikleri ile ilgili*

Fasıl: *Atların yaradılışı, sevileni ve sevilmeveni ile ilgili*

Atların kulakları dik ve ince olanı, makbul ve sevilendir. Çünkü daha zarif olması gerekmektedir. Böyle atlar daha iyi duyabilmektedir. Ayrıca kulakların fazla olmamak kaydıyla uzun olması gerekir. Çok geniş, tüylü, uzun ve içi tüylü olanlar sevilmeyenlerdir. Dik olmayan ve kulağı düşük olan atlar hiç sevilmeyen ve adları "aptal" konan atlardır. Kulak tepesi kırık olanlar da sevilmezler. Kırık kulağa sahip atların kulakları, dibe yakın yerden, çeyrek yükseklikten ve üstten olmak üzere üç farklı biçimde kesilmektedir. Kulakları birbirine yakın olan atlar sevilen atlardır. Özellikle tercih edilenler, yelesi iki kulak arasından başlayanlardır ki, bu pek rastlanan bir at değildir.

Başın arka kısmı ince olanlar tercih edilmektedir. Şayet böyle bir ata yakalanırsa Allah rızası için bakılması önerilir. Ayrıca burun direği ince olup da, yüzü geniş olanlar, sevilen atlardır. Çünkü bunlar etli olurlar.

Simsiyah ve bembeyaz renkleri bünyesinde bulunduran göz güzeldir. Göz ne kadar büyük olursa o kadar güzel olmaktadır. Yanlardan biraz çekik olması aranan bir özelliktir. Yine berrak ve temiz olması da aranır. Eğer gözün iç açısı çekik ise o at hastadır. At kızdığı zaman yan ve tek göz ile bakar. En az sevilen göz rengi siyah olup da maviye çalan renktir. Yine gözlerin kalın kapaklı olması da istenmeyen bir özelliktir. Renkleri göremeyen ve gece göremeyen at da sevilmez. Son olarak gözün beyazında siyah benekler, siyahında da beyaz benekler olan at da sevilmeyen atlardandır.

Atın burnu dik olup, delikleri birbirine yakın olanı sevilmektedir. Basık olanı inek burmuna benzediği için sevilmez. Burun iç kemiği, ince ve sert olmalıdır. Bu durumda burun delikleri büyük olur ve derin nefes alır. Derin nefes alan atlar sevilirler. Çünkü bu, atın iyi koştuğunun işaretidir. Yine burmundan dolayı yüzü uzun olan atlar sevilen atlardır.

Her atın üstten ve alttan dört tane dörder dişi vardır ve bunlar iki yukarıda iki aşağıda olan ikiliklerden (rubaiyat) sonra gelirler. Dört tane kavarih, başta belirtilen dörtlüklerin arkasından gelirler. Dört tane köpek dişi kavarihlerin arkasından gelirler. Sekiz tane öğütücü diş, köpek dişlerinden sonra gelirler (dırs). Rival denen tek bir diş vardır ki, bu normal bir diş değildir.

Bu bölümde verilen bilgilerden, attaki toplam diş sayısının 36 olarak bilindiği anlaşılmaktadır. Ancak, bu sayı kısıraklar için doğru olmakla beraber; aygırların diş sayısı 40 olduğundan, Ali Bin Davud'un burada eksik bilgi verdiği görülmektedir.

Hizam'ın eserinde (Erk, 1961) , diş gruplarına verilen isimler buradakilerle aynı olmakla beraber, diş grupları hakkında eksik bilgi verilmiştir. Ebu Bekr (Erk, 1959b), attı 40 diş olduğunu bildirmekte ve kısıraklarda köpek dişlerinden söz etmemektedir. Erk ve Dinçer (1967) tarafından incelenen ve 15 ya da 16'ncı yüzyıla ait olduğu sanılan Türkçe baytarnamede, toplam diş sayısını 42 olduğu bildirilmektedir.

Atta dilin ince ve uzun olanı sevilir. Ucu yuvarlak ve arkaya doğru iki tane oluk olmalıdır.

Boynu uzun, kalın ve yelesi uzun olan sevilir. Böyle atlar iyi atlardır. Kısa boyunlu atlar sadece yük taşımak amacıyla tercih edilirler. Bu amacın dışında sevilmezler. Ayrıca, tam yuvarlak olan boyun istenmeyen özelliklerdendir.

Omuzları fazla geniş olmayan atlar sevilen ve fazla tercih edilen atlardır. Ayrıca oturanın rahatsız olmaması için, kürekler fazla yukarıda olmamalıdır. Binicinin oturduğu yer geniş ve kalın olmalı ve yere yakın olmamalıdır. Dişi atlarda, ön ve arka bacakları birbirine yakın olan tercih edilmektedir. Ancak erkeklerde bu tercih edilmez. Arka bacakların geniş ve bol etli olması tercih edilir. Etin kaslara yapışık olması çok güzel bir özellik olarak kabul edilmektedir. Kalçadan çıkan kemik belli olmamalı, yani at etli olmalıdır.

Kuyruk ve kuyruk tüyleri uzun olmalıdır. Kuyruk kılları uzun olursa at kendisiyle gurur duyar. Kuyruğun yana düşmesi iyi değildir. Bu yaradılıştan kaynaklanmaz, bunu at kendi kendine yapar.

Geniş göğüslü olan at tercih edilmektedir. Yani önden ince, arkaya doğru genişleyen göğüs özellikle istenen göğüştür.

Karnı içe çekik olanlar tercih edilmektedir. Çünkü bu durum bacakları engellemez. Ayrıca karnın bölgesi uzun olanlar tercih edilir.

Testislerden birinin büyük olması istenmeyen ve hoşlanılmayan bir özelliktir. Ayrıca tek testisli olanlar da makbul sayılmazlar. Bu bazen tek testisin keseye

düşmemesinden kaynaklanabilir. Yine testisin büyük olması ve torbasının sarkık olması istenmeyen özelliklerdir.

Ön bacaklar fazla uzun olmamalıdır. Bacağın üst kısmı kalın olmalı, alta doğru inildikçe incelmelidir.

İki diz arası yakın olmalıdır. Uzak olanlar sevilmezler. Arka bacaklarda da üst taraf kalın alta doğru ince olması gerekir. At yürürken düzgün yürümeli ayağı bir hat üzerinden gitmelidir.

Tabanın ön ucu ile arka ucu mesfeli olanlar, çok iyi olmamakla beraber Araplar tarafından tercih edilirler. Tabanın önü dar, arkası geniş olanlar en berbatlarıdır. Ayrıca ön ayakların dik olması istenen bir özelliktir. Arka ayakların ön ayaklara göre biraz daha kısa olması sevilen bir özelliktir. Derinin, vücudun her yerine yapışık olması gerekmektedir. Arka ayaklar birbirinden uzak olmamalıdır. Arka ve ön ayaklar aşağı yukarı aynı hizada olmalıdır. Tüm ayaklar yere tam basmalıdır.

Eserde atların özelliklerine ilişkin olarak verilen bilgiler, üzerinde inceleme yapılan Arapça baytarnamelerdekilerle (Erk, 1959b; Erk, 1961) büyük ölçüde benzerlik göstermekte; bu bilgilerin birçoğuna, köklerini bu eserlerden aldıkları ileri sürülen Türkçe baytarnamelerde de (Erk, 1958; Erk ve Dinçer, 1967; Çınar, 1991) rastlanmaktadır. Bu da, İslâm Uygarlığı Çağı veteriner hekimlerinin, atın özelliklerine ilişkin bilgilerinin yüzyıllar boyunca geçerliliğini koruyan nitelik taşıdığına kanıt olarak gösterilebilir.

Fasıl: Atta sevilen uzuvlar

Bu bölümde atın vücudundaki bazı bölümlerin ceylan, devekuşu, boğa, eşek, tavşan, tilki, aslan ve köpek gibi hayvanlara benzetildiğinden söz edilmektedir. Örneğin; “Atın arka ayaklarının genişliği ve aynı zamanda gözlerinin saf ve berraklığı da ceylana benzer” denilmektedir.

Fasıl: Atın organlarına verilen vahşi hayvan adlarından söz edilmektedir. Örneğin atın dik kulağına verilen ad aslanın adlarından bir tanesidir.

Fasıl: At organlarına verilen kuş adlarından söz edilmektedir.

3. Değiş: Hamilelik, Yavrusu, Antrenmanı ve Sebepleri

Fasıl: Doğum ve yavru faslı

Cevheri'ye göre, erkek penisini iki şey için çıkarır. Ya işemek ya da çiftleşmek için. Çiftleşme zamanı dişinin vulvasının şişmesi ile anlaşılır. Bir dişiye bir erkeği zorlamak mekruhtur ve dişi at istemezse bu iş olmaz. Kısrağın tamamen gebe kalıp kalmadığı üç ay sonra belli olur. Gebeliğin alametleri; tüylerin parlaklığı, vulvadaki şişliğin inmesi ve atın sevincidir. Kısarak üç ay sonra gebeyse, bundan 40 gün sonra yavruya "derve" denir. Yavrumun bu zamanda yemek borusu şekillenmeye, yani boğazı oluşmaya başlamıştır. Bundan sonra tüyleri çıkar ve bu aşamada "ukuk" denir. Ruh ona üflenene kadar, ilk döllendiği günden beş buçuk ay geçmiş olur. Bu zamanda anneye "markıd" denir. Markıd, yavrumun anne karnında "rakıd" adı verilen duruştan hareketle, anneye verilen bir isimdir. Markıd'dan iki ay sonra anneye "madre", bundan sonraki iki-üç ay "mukrib" denir. Mukrib'den iki ay sonra "mareh" ve "mudin" denir. Gebelik günleri tamamlandığında "mutim" denir. Doğum sancıları yaklaştığında dişi insanlardan ayrılmak ister. Öyle yaptığında adı "farık", yapmazsa "hudif" olur.

Doğum süresi erkekle çiftleştiği günden itibaren 11 ay 11 gündür. Gebelik süresi bundan uzun sürerse "ceret" adı verilir. Eğer doğum süresinden fazla gebe kalırsa yavru için iyi olur. Dişi yavru fazla süre kalır. Fakat biz şimdiye kadar 11 ay 11 günü geçeni görmedik. Asıl olan at gebelik süresini uzatır. Fakat bu çok nadirdir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), burada verilen bilgilerden farklı olarak, kızgınlık alameti olarak vulvadan gelen yumurta akı kıvamındaki sıvıdan söz etmektedir. Ayrıca, Ali Bin Davud'un, "ukuk" sözcüğüyle, yavrunun 4 aylığı geçmiş olduğu dönemi kastetmesine karşın; Ebu Bekr (Erk, 1959b), bu sözcükle rahimde ilk birleşmenin olduğu dönemi anlatmıştır. Gebelik süresi doğru bilinmektedir. Hizam (Erk, 1961) ve Ebu Bekr'de (Erk, 1959b), atlarda gebelik süresini 11 ay olarak bildirmektedirler.

Yazarın bu bölümde verdiği bilgiler genelde doğru bilgilerdir. Yavrunun gelişim evrelerini; ana karnındaki duruş pozisyonu ve organların oluşum sürlerini bilmesi bu konularda gözlem ve deneye dayalı bilgiler verdiği şeklinde değerlendirilebilir.

Atlarda çiftleştirme için, iyi ve güzel erkek ile dişilerin özellikle soylu olanları birbirleriyle çiftleştirilmelidir. Özellikle erkekler iyi seçilmelidir. Dişilerin huyları güzel

olmalıdır. Erkek seçildiği zaman dört yaşında olması iyidir. Dişiler de dört yaşında olursa yavru için çok iyi olur. Erkek ve dişinin yaşlı olmaması gerekir. Bazılarının dediği gibi, yavrunun kime benzemesini istiyorsan oralarda dolaştır. Siyah olmasını istersen üzerini ört, erkek ile çiftleşirken önüne resim koy.

Bu bölümde, damızlık olarak seçilecek atların asil ve kusursuz olması konusunda verilen bilgiler Ebu Bekr (Erk, 1959b) tarafından verilen bilgilerle aynıdır. Aral ve Batu (1936), Arapların damızlık seçiminde, bedenın dış görünüşündeki kusurlara göz yumduklarını; ancak, asalet konusunda fanatizm taşıdıklarını bildirmekte; bu sayede, Arap atının güzel özelliklerinin korunduğunu ileri sürmektedirler.

Ali Bin Davud'un bu bölümde vermiş olduğu bilgilerin, Aral ve Batu'nun (1936) kanaatini doğrular nitelik taşıdığı; Araplardaki, asalet fanatizminin köklerinin ise, 14'üncü yüzyıla kadar indiği ileri sürülebilir.

Ayrıca, Ali Bin Davud, "bazıları" olarak söz ettiği kaynaklara atfen, kısırağın erkek ile çiftleşirken önüne resim konmasını önerirken; Ebu Bekr (Erk, 1959b) de, gebe kısırağın karşısına heykel konmasını salık vermektedir. Bu da, aynı yüzyılda yaşamış olan her iki yazarın, döneme ait bazı halk bilgilerini de eserlerine aldıkları şeklinde değerlendirilebilir.

En iyi çiftleşme zamanı ocak, şubat, mart ve nisandır. Eğer çiftleşme kuzey rüzgarı eserken olursa yavru güzel olur. Rumların dediğine göre, kuzey rüzgarları eserken yavru erkek, güney rüzgarları eserken dişi olur. Arapların, atlara ilişkin ilgi ve bilgilerinin daha fazla olmasına rağmen, bu konuda herhangi bir görüşe rastlamadık.

Ali Bin Davud'un en iyi çiftleşme zamanına ilişkin olarak verdiği bilgi doğru bir bilgidir. Bu bilgilere Hizam'da (Erk, 1961) da rastlanmaktadır.

Atların gebe olup olmadıklarını anlamak için; dişi at alınıp topraklı bir yere götürülür ve işemesi beklenir. At işerken otların üzerine işemesi sağlanır. Ertesi gün otlar kurumuş ise gebedir, yaş ise gebe değildir.

Aynı bilgilere, Erk (1959a) tarafından incelenen ve Hizam'ın eserine büyük benzerlik gösteren baytarnamede (Erk, 1959a) da rastlanmaktadır. Buradaki teşhis yöntemi, gebe hayvanın idrarındaki östrojen hormonunun yoğunluğu ile ilgili olabilir.

Rumlara göre, eğer erkek yavru istiyorsan, erkeğin sağ testisini bağlamalısın. Dişi, erkek yavruya gebe olduğu zaman sağ memeleri şişer, yoksa sol memeleri şişer. Rumlara demişlerdir ki, en fazla gebelik süresi 11 ay 8 gün ve en kısıası 9 aydır.

Bu bölümde, yavrunun cinsiyetine ilişkin bilgiler, yine “*Rumlara*” atfen verilmiş olup; rasyonel olmayan bilgilerdir. Ebu Bekr (Erk, 1959b) de, benzer bilgileri, rivayetlere dayandırarak vermektedir.

Eserin buradan sonraki bölümünde, sayfa 64-65 arasında, dişlerde yaş tayini anlatılmıştır. Burada verilen bilgiler genelde Ebu Ubeyd ve Asmai’ye atfedilmiş; ayrıca, yazar kendi deneyimlerini de aktarmıştır. Araplar arasında bu konuda bilim adamlarının ikiye ayrıldığı; Asmai’ye göre, yaş tayininin dişlerin çıkış zamanlarına, Ubeyd’e göre ise düşüş zamanlarına göre yapıldığı konusunda bilgiler vermektedir. Yazar, isim vermeden “*başkalarına göre*” diye belirttiği kaynaklara atfen, atların 15 yıl yaşadığını; yaşlanma belirtisinin ise tükrüğün tutulamaması olduğunu bildirmektedir. Oysa Ebu Bekr (Erk, 1959b) doğru bir tespitle, atların 40 yıla kadar yaşayabildiklerini belirtmektedir.

Sarton (1950a) ve Sezgin (1970), Al-Asmai ve Ebu Ubeyd hakkında bilgi vermişler; her iki yazarın da at, deve ve diğer hayvanlara ilişkin kitaplar yazdıklarını belirtmişlerdir. Erk’e (1961) göre, Hizam da, 9’uncu yüzyılda yazmış olduğu eserinde Asmai’ye atıflar yapmıştır. Sarton (1950a), Al-Asmai ve Ebu Ubeyd’in, İslâm Uygarlığı Çağında 9’uncu yüzyılın en önemli bilim adamları arasında olduklarını; ancak, bu iki bilim adamının, bilimsel anlamda birbirlerine rakip olarak bilindiklerini ileri sürmektedir. Bu baytarnamede verilen bilgilerin, Sarton’un bu görüşünü doğrulayan nitelik taşıdığı; ayrıca, Ali Bin Davud’un, veteriner hekimliği ve zooloji konularında kendinden yüzyıllarca önce yazılmış karşıt görüşlü kaynaklardan da yararlanarak, bunları kendi deneyimleriyle desteklediği söylenebilir.

Eserin bu bölümünde, yazarın gerek Arap, gerekse eski Yunan ve Roma kaynaklarından yararlandığı görülmektedir. Baytarnamede yapılan atıflardan Arap kaynaklarından alınan bilgilerin, “*Rumlara*” olarak belirtilen kaynaklardan alınanlardan daha rasyonel olması dikkat çekicidir.

Fasıl: Yavru ata binilme zamanıyla ilgilidir

Özellikle 18 aylıktan tercih edilir. Bu aydan önce hayvanın tırnakları yumuşak olduğu için fazla yıpratmamak gerekmektedir. Daha önce binilebilir, ancak koşturulmamalıdır. Bu dönemlerde ata toparlanması ve etli-güçlü olması için “cemid” adı verilen kurutulmuş yoğurt, saman ile karıştırılarak verilir. Ayrıca güçlülük için deve ayranı verilmelidir. Ancak atların yoğurt ya da sütü sevmemelerinden, bunlar yiyecekler üzerine katılarak verilmelidir. Eğer ata erken binilirse, sırt düşer, dirsekler ve eklemler yamulur ve at gücünü kaybeder, damızlıkta işe yaramaz. Eğer geç binilirse kafası güçlenir, sırt ve eller düzlenir ve at hastalıklara karşı dayanıklı olur. Fakat çok terbiyesiz ve inatçı olur, ayrıca ağır koşar.

Ali Bin Davud’un, ata biniş zamanlarına ilişkin olarak vermiş olduğu bu bilgilerin, doğru bilgiler oldukları ve tayın geliş evrelerini iyi gözlediği söylenebilir.

Hizam (Erk, 1961), ata biniş zamanına ilişkin olarak, 2 yaşına kadar beklenmesini önermektedir.

Fasıl: Yavru atların idmanı

Bu iş için öncelikle iyi bir antrenör gerekir. Antrenör ahlaklı ve sabırlı olmalı, atları dövmemeli, ayrıca atın huyundan ve suyundan iyi anlamalıdır. Atın sevdiği yerlerde ve arazilerde koşturmalı, ayrıca game alıştırmalıdır. En önemli etken atı, kendisininmiş gibi hissetmesidir. Eğitimi kesinlikle döverek yapmamalıdır. Atın huylarından biri kaçmak ise, koşma huyundan vazgeçmemesi için cezalandırmamalıdır. Eğitimi adım adım gerçekleştirmelidir. Bazı atlar ödüllendirmeyi sever. Eğer at ödüllendirilmek isterse, bu atın saf ve asil olduğunu gösterir. Ama bu şımartmamak için çok yapılmamalıdır. Sürekli binici olan kimse at ile haşır neşir olmalıdır. Atın kilosuna, gemine, eyerine dikkat edilmesi gerekmektedir. Koşu ve savaşlardan önce at az yedirilmelidir.

Binicilik sadece biniciye ait bir şey değildir. Hem at hem de binici birlikte değerlendirilmelidir. Binicilik denince ikisi birden anlaşılmalıdır.

Bu kısımda binicilikle ilgili hadisler bulunmaktadır. Ayrıca bu fasılın sonunda; “At yürürken ya da koşarken gemi fazla hızlı çekilmemeli, mahmuzla fazla hızlı

vurulmamalı, yavaş ve latif hareketlerle kontrole çalışılmalıdır” şeklinde bir açıklama yapılmıştır.

Ali Bin Davud’un bu bölümde vermiş olduğu bilgiler veteriner hekimliği etiği açısından oldukça dikkat çekicidir. Yazarın 14’üncü yüzyılda, binici ve bakıcıların atlara yaklaşımına ilişkin olarak yapmış olduğu bu öneriler, günümüzde FEI (*Federation Equestre Internationale-Uluslar Arası Binicilik Federasyonu*) tarafından benimsenmiş olan etik ilkelerle tamamen örtüşmektedir (Anonim, 1993). Bu açıdan, Ali Bin Davud’un eserinin, veteriner hekimliği etiği açısından, bugünkü bilgilere temel oluşturan bir kaynak niteliği taşıdığı ileri sürülebilir.

Fasıl: At için kullanılan aletlerden bahsedilmektedir. Özellikle gem ve eyerden; bunların kullanımında dikkat edilmesi gereken noktalardan söz edilmektedir. Benzer bilgilere Hizam (Erk, 1961) ve Ebu Bekr’de de (Erk, 1959b) rastlanmaktadır.

Fasıl: Atın yürüyüşünün düzeltilmesi ile ilgili konular ele alınmıştır. Örneğin; yürüyüş şekilleri; kafa aşağıda, kafa yukarıda, zıplaya zıplaya, hızlı ve öküz gibi yürüyüşler bunlardan bazılarıdır.

Fasıl: Bu fasılda, at yarışlarından söz edilmektedir. Araplarda at yarışlarının öneminden bahsedilirken, yarış kazanan bir ata sahip olmayı *“krallık verilmesi gibi bir şey”* olarak tanımlamaktadır. Bu bölümde ayrıca, at yarışları ile ilgili hadislerden, bu yarışlar yüzünden çıkmış savaşlardan, kazanılan ödüllerden ve eski at yarışları ile ilgili hikayelerden söz edilmektedir. Yazar, at yarışlarında yüz deveye kadar ödül verildiğini de kaydetmiştir.

Fasılın devamında, dişi ve erkek at karşılaştırılırken, hadislere atıf yapılarak; *“atların dişilerine dikkat edin, sırtlarında yücelik göbeklerinde mücevher var”* denmekte; bir rivayete atfen de *“Halid bin Velid savaşlarda sadece dişiler üzerinde savaşırdı. Sebebi ise bunların koşarken işeyebiliyor olmalarıdır. Erkekler ise patlayana kadar tutuyorlar. Ayrıca dişiler az ses çıkarırlar”* denildiği bildirilmektedir.

Bu fasılda, atların dişileri hakkında verilen hadis ve savaşlarda tercih edilişlerine dair bilgi, Ebu Bekr’de (Erk, 1959b) de benzer şekilde kaydedilmiştir.

Fasıl: Atların huylarından seilmeyenler

Bunlar bazen doğuştan, bazen sonradan alınmış huylar olabilir. Aslından gelenlerden daha önce belirtmiştik. Sonradan olanlardan en önemlisi küsmektir. Bu huyu kaldırmanın en iyi yolu antrenman yaptırmaktır. Küsen ata bazılarının yapmış olduğu gibi, atın üzerinden inip, oturtup atı dövmek yanlış bir yoldur. Yalnızca antrenman değil, ona binmek ve ava çıkmakta çözümdür.

Korkmak-ürkmek, ikinci kötü huydur. Atın özellikle hastalık halinde yürüyüşünü değiştirmesi kendi kendine yaptığı kötü bir huydur.

İstirmek yine kötü huylar arasındadır. Bu huy için herhangi bir ilaç yoktur. Ancak ya diş çekimi ya da kısırlaştırma çözüm olarak bilinir.

Binicinin herhangi bir komutu olmadan, atın yönünden sapması kötü huylardan biridir. Bu huyu gidermek için daha çok köpek dişlerini çekmek, oda yetmezse kısırlaştırmak gerekir.

Saklanmak kötü huylar arasındadır. At bunu, sırtına kimseyi üstüne bindirmemek için yapar. Antrenman ile çözülür.

Atın sağa-sola kayarak biniciyi üzerinden düşürmek istemesinin sebebi, sadece düşürme isteği değil, tedirginliğine de işaret eder. Bazen atlar sahibinden başka kimseyi sırtına bindirmek istemezler. Bu da atların izzet-i nefsidir.

Baytara nal taktırmamak kötü bir huydur. Çözüm yere devirerek takmaktır.

Atın ön ayaklarını büküp, sırtını havaya kaldırması kötü bir huydur. 'Rameh' denilen bu hareket, atın biniciyi sırtından atma isteğinden ve eyerin sıkılığından kaynaklanabilir.

Ellerin birbirine dolaşmasının sebebi, ellerde, kaslarda ya da göğüste bir rahatsızlık olmasıdır. El kaslarındaysa zamanla geçecek bir şeydir. Göğüste ise tedavi gerekir. Bu da ileride anlatılacaktır.

Atın bazen suyu gördüğünde hiçbir komut dinlemeden serinlemek ya da toprakta sırtını kaşımak için direk oraya yönelmesi atların terbiyesizliği olarak kabul edilir. Tedavisi antrenman ile olur. Ayrıca suyu koklayıp içmemesi kusur olarak kabul edilir.

Atın sahibi ya da seyisi arkasındayken kuyruğunu sağa-sola sallaması ve üzerine işemesi kötü bir hıydur. Bu huy dişilerde daha fazla, erkeklerde ise zaman zaman görülür. Erkeklerde tedavi için kısırlaştırma yapılmalıdır.

Ali Bin Davud'un, atın terbiyesi için önerdiği yollarda, dövme yasaklaması ve özellikle antrenmanı ön plana çıkarması dikkat çekicidir. FEI (Anonim, 1993) tarafından bildirilen, etik kodlar arasında da atın dövülmemesine ilişkin madde önemle belirtilmiştir. Hizam (Erk, 1961), atların terbiyesi bölümünde; ısrırgan atın dişinin delinmesi, tepken atın demir kapıya bağlanması veya çok sık aşım isteği gösteren atın yüz katır içerisine bağlanması gibi daha farklı uygulamalar tarif etmektedir.

4. Deyiş: Hastalıkları, Sebepleri ve Tedavileri:

727 senesinde Yemen ikliminde oluşan bir hastalıktan bahsedilecek. Eğer atlarla ilgilenen biri varsa, atların nasıl sevilmesini, ödüllendirilmesini, teşhis ve tedavisini bilmek zorunda ve onların sebeplerini bilip de hastalıktan korumak zorundadır.

Fasıl: Arka bacak içlerinde, damarlarda oluşan "varam" adlı nohut büyüklüğünde ya da daha büyük olabilen bir kitleden söz edilir.

Sebebi: Yem değiştirmek ya da yorulmuş ve terlemişken fazla su içmektir. Yani damarları dışarıdan belli iken su içirmektir.

Tedavi: Deri bacağıın iç tarafında, kitlenin bulunduğu yerde bir parmak uzunluğunda dikey olarak açılır. Damarın patlamamasına özen gösterilmelidir. Ayrıca açılan yerin dikdörtgen olmasına da dikkat edilir. Damar yavaş bir şekilde etlerden çekilir. Damarın kopmaması için yavaş çekmeye dikkat etmelidir. Damar üst tarafından ipeğe benzeyen bir ipele iyice bağlanır ki kan damara gitmesin. Şişliğin bulunduğu yerden damar çok az bir şekilde patlatılır. Öteki damarlara da aynı şey yapılır. Bazılarından kan akmayabilir, bunun yerine yumurta akına benzeyen bir sıvı çıkabilir. 1/3 oranında zift ve 2/3 oranında sarı mum karışımı, ısısı fazla olmayacak şekilde ısıtılır. Bu karışım damarın üzerine sürülerek damar kapatılır ve ipler çözülür. Sonra katran ve salit* sıcak olarak yaranın üzerine sürülür. Bu işleme, yara kuruyana kadar, her gün

*Salit: Nebati yağ, susam yağı (Topaloğlu ve Kahraman, 1969)

devam edilir. Yara kontrol edilir ve inşallah iyi olur. Ayrıca ameliyattan sonra üç gün yem verilmez, dördüncü gün arpa yerine buğday verilir.

Bu hastalıkta yazar, kan damarları ile lenf damarlarını karıştırmıştır. Buralara yapılan ensizyonlardan, bazen kan çıkmayıp, yumurta akına benzer bir sıvı çıkışı, bunların lenf damarı olduğuna işarettir. Dolayısıyla, tanımlanan hastalık, lenf damarlarının yangısı (Lenfangitis) olmalıdır. Atlarda çok sık görülen bu hastalık, bir travmaya bağlı olabileceği gibi (Lenfangitis traumatica) yorgunluğa ve yeme bağlı da olabilir (Lenfangitis ulseroza, Lenfangitis epizootica). Burada tanımlanan türün Lenfangitis ulseroza ya da Lenfangitis epizootica olma olasılığı büyüktür. Yazar, operasyonda, bölgede hassas çalışmaya özen göstermiş, damarlara ligatür atmayı ihmal etmemiştir. Ligatür için ipeğe benzer iplik kullanmasının nedeni; kaymayı engellemek olmalıdır. Bu bilgilere dayanarak, Ali Bin Davud'un bu operasyonu çok kez yapmış ve deneyim sahibi olduğu ileri sürülebilir. Hastalık için yapılan uygulamaların, rasyonel olduğu söylenebilir.

Fasıl: Ayaklarda fazladan kemik çıkması

Alametleri: Deri altından bir çıkıntı belli olur. Eğer dağlanmazsa uzar ve atın aksamasına neden olur.

Tedavi: O kemiği ve çevresini sivri olmayan bir demirle dağlamak gerekir (Resim-16). Daha sonra, kemiğin çevresi insan eli parmakları uzunluğunda dağlanır. İnşallah iyi olur. Bu arada yemini kesmemek gerekir.

Yazar, bu fasılda eksositozlardan (Exostose) söz etmektedir. Tedavide başvurmuş olduğu dağlama (coterization) yöntemi, bu hastalıkta bugün de kullanılmaktadır. Bu açıdan, tedavinin oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Hizam (Erk, 1961) ve Ebu Bekr (Erk, 1959) de bu hastalık için dağlamayı önermekte; en iyi tedavinin bu şekilde olacağını bildirmektedirler.

Fasıl: Bu fasılda "Hınan-ı Mefasil" adında, eklemlerde oluşan bir hastalıktan söz edilmektedir.

Alametleri: At elleri ve ayakları ile yere vurur. Burnundan irin ve kan gelir.

Sebebi: Cereyanlı bir yerde kalmaktan kaynaklanır.

Tedavi: Bir ûkıyye beyaz kıst (Costus speciosus. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a), yarım ratıl** yağ ve yarım ûkıyye çamsakızı alınır. Kıst, pudra kıvamına gelinceye kadar iyice dövülür ve yağa atılıp iyice kaynatılır. Sonra yoğurt eklenir ve yoğurt eriyene kadar ateş üstünde kalır. El değecek kadar soğutulur. Atın burun deliklerine birer kaşık kadar sürülür. Böylece bu karışımın buharının beyine gitmesi amaçlanır. Kulağa bir kaşık sürülür ve kafasını bir saat havada dik tutması sağlanır. Bu da buharın kulaktan beyine ulaşması amacı ile yapılır. Elde kalan merhem, kafanın üst tarafına, ön tarafına, yanaklarına, boynuna ve omuzların uçlarına sürülür. Omuz yanları dağlanır (Resim-16). Üç gün boyunca dört avuç içi Hindiba bitkisi (Cichorium. Baytop, 1997) normal yemine katılıp verilir.*

Bu bölümde tanımlanan hastalık semptomları açısından Hydrocephalus'u düşündürmektedir. Ancak, yazar eklemlerle ilgili bir hastalıktan söz ettiğini bildirmektedir. Bu yanılğı, atın bacaklarını acıdan dolayı yere vurmasından kaynaklanmış olabilir. Tedavi için yapılan uygulamada, Humoral teorinin etkisi görülmektedir. Yazar, buruna ve kulağa verilecek buharın beyine ulaşacağını sanmaktadır. Hastalık sırasında, burundan gelen irin ve kanın beyinden geldiği düşünülmüş olmalıdır.

Fasıl: Herhangi bir hastalık adı verilmemiş, başlık yeri boş bırakılmıştır.

Alametler: Hayvanın boğazı düğümlenir, gözleri çöker ve burnundan su gelir.

Sebebi: Yorgunluktan ve rüzgara karşı durmaktan kaynaklanır.

Tedavi: Bir-iki ratıl kadar narenciye (Citrus deliciosa. Townsend and Guest, 1980) yaprağı, iki ratıl ekşi sirke, bir ratıl yağ, üç tane handal bitkisi (Ebucehil Karpuzu. Citrullus colocynthis. Baytop, 1997), bir avuç içi kadar harmal bitkisi (Üzerlik: Peganum harmala. Baytop, 1997), az miktarda incir (Ficus carica. Baytop, 1997), bir avuç içi kadar sarımsak (Allium sativum. Baytop, 1997) ve az bir miktar koyun gaitası alınır. Handal ve sarımsak ezilir. Hepsi birlikte, yağda özü çıkana kadar, bir saat kaynatılır. Sonra soğutulur. Üç gün boyunca atın her tarafına üçer defa sürülür.

*Ukıyye: 1283 gramlık bir ölçü birimi (Devellioğlu, 1995)

**Ratıl: Bu ölçü birimi için çeşitli kaynaklarda (Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a; Şemsettin Sami, 1901; Anonim, 1969; Devellioğlu, 1995) farklı birimler bildirilmektedir.

Sonra atın üzerine örtü örtülür ve hava cereyanı olmayan bir yere konur. Yem kesilmez ve inşallah hiçbir şeyi kalmaz.

Bu fasılda ateşli seyreden bir hastalık tanımlanmıştır. Semptomlar daha çok Pharyngitis'i düşündürmektedir. Uygulanan tedavi yöntemi rasyonel olmasına rağmen, hazırlanan ilâç bileşiminde koyun gaitası da kullanılmıştır.

Hizam (Erk, 1961), benzer bir hastalıkta prognozun kötü olduğunu, hayvanın ölebileceğini belirtmiştir. Dış tarafta şişlik olması durumunda operatif müdahale önermektedir.

Fasıl: “Kedinin yeme işemesi” adlı bir hastalık ele alınmaktadır.

Alametleri: Atın dili ve diş etleri sararır. Hayvanı korku sarar. Yürürse düşer.

Sebebi: Atın, kedinin işemiş ya da yılanın zehirini bırakmış olduğu bir yemden yemesi.

Tedavisi: İki ûkıyye yeni süt, yoksa yine iki ûkıyye eski süt alınır. Hayvana içirilir ve kafası bir saat yukarıda tutulur. Sonra biraz yürütüldükten sonra, kafası ön ayaklarına doğru bağlanır. Bu şekilde hayvanın kafasında iki damar belirecektir. İnce olmayan bir neşter alınır. Yavaş olunmasına dikkat edilerek, ince bir şekilde damara değdirilir. Önce sarı, sonra kırmızı kan gelir. Bu sağlam kandır. Hayvanın kafası yukarıya kaldırılır ve kan kendiliğinden durur. Hiçbir şey kalmaz. Hayvan yemden kesilmez.

Bu hastalık, yeme bağlı bir toksikasyonu (Toxication) düşündürmektedir. Uygulanan tedavi rasyonel olarak kabul edilebilir.

Fasıl: Kan fırlaması

Alametleri: Gözlerin alt kısımlarının şişmesi, az yem yemek.

Sebebi: Yeşil ebîd'den(?) yemesi kanın çoğalmasına sebep olur.

Tedavisi: Bir önceki tedavide olduğu gibi damarlardan kan alınır. Avuç içi yarısı kadar kâfûr (Yavşan otu: Artemisia. Baytop, 1997), yarım ûkıyye gülsuyu ile suda ıslatılmış saman karışımı yedirilir. Ancak doyurmayacak kadar verilmelidir. Yedi gün boyunca hasid(?) yedirilmez. Yem miktarı normal miktarına gelinceye kadar, gün geçtikçe arttırılır. Bu aşamada atın göz altındaki şişler hafifleyecek, eski diriliğine dönecek ve kendiliğinden hasid isteyecektir. Ancak, hasid eskiden verilenin üçte biri

verilmeli, her gün bir miktar arttırılmalıdır. Bu hasidlerden özellikle buğday hasidi en kaliteli olandır.

Bu hastalık, daha çok fotofobi ile seyreden hastalıklardan birini düşündürmektedir. Tedavide daha çok sindirim sistemini rahatlatıcı bir diyet uygulanmıştır.

Fasıl: Atın vücudunda kabarıklar

Alametleri: Dişi atın bütün vücudunda kabarıklar çıkar. At bunları aşırı bir şekilde kaşımaya başlar. Bu kabartılar atın zayıflamasına ve sürüden ayrılmasına neden olur.

Sebebi: Vücudun içinde oluşan bir iltihabın dışa vurmasıdır.

Tedavisi: Başlangıçta, aynı şekilde damarlardan 1.5 ratıl kan alınmalıdır. Bununla beraber hazırlanmış olan, beyaz hutmi (Tıbbî hatmi: Althaea officinalis. Baytop, 1997) ile birlikte aynı miktarda ekşi katib'den(?) alınıp, kan ile birlikte iyice karıştırılır. Bu, dişi attaki kabarcıkların bulunduğu ve bulunmadığı her yere, yani bütün vücuduna sürülür. Bu merhem kabarcıkların ısını düşürür ve soğutur. Sürekli olarak uygulanır ve hayvanın ihtiyaç halinde, soğuk su içmesine dikkat edilir. Arkasından hayvanın bütün vücuduna tuz sürülür. Sonra çörek otu (Nigella sativa. Baytop, 1997) yağla karıştırılarak, atın hastalık esnasında tüylerinin döküldüğü yerlere sürülür ve tüy çıkması sağlanır. İnşallah hiçbir şeyi kalmaz.

Burada tanımlanmak istenen hastalık Urticaria olmalıdır. Yazar bu hastalığa karşı rasyonel ve başarılı bir uygulama önermektedir. Bugün de veteriner hekimliğinde bu hastalığa karşı, haricen friksiyonlar halinde pomatlar kullanılmaktadır.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), hastalığın ansızın görüldüğünü, derinin her tarafına yayıldığını, yüzün şiştiğini ve gözlerin kapandığını bildirmiştir. Yazar, hastalığın ilerlemesi halinde ölümle sonuçlanabileceğine dikkat çekmektedir. Tedavide, kan almayı, semizotu, karpuz ve hıyar suları gibi müshiller vermeyi ve bir miktar ravend içirmeyi önermiştir.

Fasıl: El-Hamra Hastalığı: Üç tiptir; sudan kaynaklanan, hasid'den kaynaklanan ve kendiliğinden oluşan.

Sudan Kaynaklanan

Alametleri: Hayvanın göğsünün birbirine girmesi, yürürken eller ve ayakların kendi aralarındaki mesafeyi dışa doğru açması.

Sebebi: Damarları şişmiş ve yorulmuşken su içmesidir

Tedavisi: Bacakların ve ellerin iç tarafındaki damarlardan kan alınması gerekir. Her damardan yarım ratıl olacak şekilde kan alınır ve buralar bezlerle bağlanır. Daha sonra Karmanî soğan (Allium. Baytop, 1997) suyundan dört Bağdadî ratıl hayvana içirilir. Bundan sonra soğan suyu, azıcık su ve bir ratıl salit karıştırıp su 'ut (Aksırık otu: Achillea ptarmica. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) kıvamına gelince hayvana yoğun bir şekilde koklatılır. Sonra hayvan boğazlanır ki, kokladığı maddeler göğsündeki damarları açsın diye. Bu işlem bir defa yapılır. Bu sürede iyileşinceye kadar hasid durdurulur. İyileşince ve eski sağlığına döndüğü taktirde buğday ya da mısırdan eskiden ne kadar veriliyorsa onun 1/3'ü verilerek, miktar yavaş yavaş eski düzeyine çıkartılır.

Bu fasılda anlatılan semptomlar ve hastalığın tedavi biçiminden Kronik Amfizem (Cronic amphysema) hastalığı akla gelmektedir. Uygulanan tedavi rasyonel bir tedavidir. Yazar, hayvanın solunum yolunda bir irritasyon sağlayarak, exudatın dışarı atılmasını; bu sayede, dolaşımı ve solunumu rahatlatmayı amaçlamış olmalıdır.

Hasidden Kaynaklanan

Alametleri: Göğsün ağırlaşması, zor yürümesi, zor koşması ve azıcık yürütüldüğünde nefes nefese kalması.

Sebebi: Bir yerden gelip de çok aç ve yorgun iken hasid verilmesi ve bu hasidin dişlerle ezilmeden oburca yenmesi sonucu bu hastalık oluşur.

Tedavi: Göğüste bulunan iki damardan üç ratıl kan akıtılır. Eğer hayvan zayıf ise iki ratıl alınabilir. Sonra kan durdurulur. Dört bağdadî ratıl soğan suyu ve bir ratıl salit içirilir ve burna koklatılır. Bunlardan iki gün sonra beş ratıl mezir (Arpa ya da buğdaydan yapılmış şarap. Anonim, 1969) ve iki ratıl salit verilir. Bu arada hasid kesilir. Yedi gün sonra hasid verilmeye başlanır.

Bu fasılda anlatılan hastalık tipik hazımsızlık (Alimenter indigesion) olayıdır. Tedavide hazmı kolaylaştırmak amaçlanmıştır. Bu tür olaylarda, bugünkü uygulamalarda da hazmı kolaylaştırıcı tedbirler alınmaktadır.

Kendiliğinden oluşan

Alametleri: Göğüs daha beter birbirine geçer. Hayvanın yürüyüşe dermanı kalmaz. Yürürken aksar ve nefes nefese kalır.

Sebebi: Fazla miktarda su içmesi ve hasid yiyip de bunların birbirine karışması

Tedavi: Dört adet testi alınır ve ayrı bir yere konur. Önceden yakılmış ateşin bir kısmını kaldırıp, kalan kısmın üzerine temiz sirke konur. Hayvan bu sıcak yerin üzerine getirilir. Burada sirkenin buharının tırnaklara girmesi amaçlanır. Testinin birinin üzerine bir bez sarılır ve 10 ratıl tatlı koyun ayranı alınır. Bu testinin üzerindeki beze dökülür. Bir başkası testiye atın üzerinde gezdirmeye devam eder. Her testi soğuduğunda, diğeri alınır. Bu işlem üç gün boyunca yapılır. Üç gün sonra ön ayak tırnaklarında bulunan iki damardan yarımşar ratıl kan alınır. Yaraya kül dökülür. Ezilmiş afss (Mazi meşesi: Quercus. Townsend and Guest, 1980) ve zac(?) alınıp atın tırnaklarının iç tarafına sarılır. Sonra tırnakların üzerine az ısıtılmış katran dökülür ve bağlanır. Üç gün tekrar edilir. Her akşam yeşil ot ve katib verilir. Bu arada hasid kesilir. Bu istirahattan sonra bu hastalık göğüsten tırnaklara kadar inecektir. Eğer buradan su çıkarsa, bilinecek ki tedavi oluyor. Ön tırnaklar iyileştikten sonra iki tane antakya nalı yaptırılıp, hayvana taktırılır. Nal ile tırnak arasına yumuşak bir şey konur. Narin mih kullanmaya özen gösterilir. Hayvan yürütülür, egzersiz yaptırılır ve iyi olur.

Bu fasıl altında tanımlanmak istenen hastalık, Arpalama olarak da adlandırılan Förbür (Laminitis)'dür. Karbonhidrat yönünden zengin yemlerle beslenmeden kaynaklanan bir hastalıktır. Gerek belirtilen neden ve semptomlar, gerekse tedavide ulaşılan sonuçların, bu hastalığın belirtilerini oluşturduğu söylenebilir. Uygulanan tedavinin rasyonel ve başarılı bir tedavi olduğu kabul edilebilir.

Hizam (Erk, 1961), bu hastalıktan "hamr" adı ile söz etmektedir. Hastalığın, yorgunken su içmek ya da fazla miktarda arpa yemekten kaynaklandığını bildirmektedir. Hastalıkta bir ay arpa yedirilmemesi, yeşil ot verilmesi önerilmiştir. Ayrıca kan almayı, omuz başlarına eski şarapla friksiyon yapmayı ve çömlekçi balçığı sürmeyi de salık

vermiştir. Hizam ve Ali Bin Davud'un hastalık hakkında birbirine çok yakın bilgiler verdikleri dikkat çekmektedir.

Ebu Bekr (Erk, 1959), hastalığın çok ot yemekten kaynakladığını kaydetmiş; ilk olarak buruna kâfûr damlatılmasını önermiştir. Ata arpa ve kuru yemin hiç verilmemesini; ancak, yonca ve yeşil ot verilmesini, şah damarından kan alınmasını salık vermektedir.

Hastalık Bizans veteriner hekimleri tarafından da ele alınmıştır. Vegetius (5'inci yüzyıl) tedavi amacıyla, kan almayı laksatif gıdalar vermeyi, istirahat ettirmeyi ve egzersiz yaptırmayı önermiştir. Benzer uygulamalara Apsyrtus'ta (4'üncü yüzyıl) da rastlanmaktadır (Smith, 1919).

Dişlerde Çıkan Humra

Alametleri: Dişler ve diş etleri hassaslaşır. Hayvan yemden ve hasiddan kesilir, sürekli gözlerini kapatır.

Tedavisi: Altı ratıl su alınır, beş esper şeker ve 30 tane Hindistan hurması (Phoneix dactydifera. Baytop, 1997) alınır. Siyah karatuz olan taşın(?) büyüklüğü kadar alınır, simeysem(?) denen ilâçtan iki miskal** alınır. Bunların hepsi ezilir ve sonra üç-dört ratıl olana kadar su eklenir ve pişirilir. Sonra soğutulur, suyu ve posası alınıp; hayvanın diş ve diş etlerine sürülür.*

Yazar, bu hastalıkla diş eti iltihabını (Gingivitis) tanımlamaya çalışmıştır. semptomlarda belirtilen iştahsızlık ve gözlerin kapanması, genel durum bozukluğunu düşündürmektedir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b) de bu hastalıktan söz etmektedir. Yazar tedavide göz damarlarından kan almayı; çörek otu, zeytin yağı, meyan kökü ve sirke ile yapılan ilâcın diş etlerine sürülmesini önermektedir

Fasıl: Hanazir hastalığı. Atın boymunda çıkan ve sivilceye benzeyen kabarcıklardır. Bunlar çıkınca at hastalanır ve tedavi acilen yapılmadığı takdirde bütün vücuda yayılır.

*Esper: 6.2/3 dirhem (yaklaşık 20 gramlık bir ölçü birimi)

**Miskal: 24 kratlık bir ölçü birimi. 1 krat orta büyüklükte 5 arpa ağırlığındadır. (Devellioğlu, 1995). Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi'ye (1974a) göre, 1 miskal 20 krattır.

Sebebi: Yemden kaynaklanan bazı zehirli taneciklerdir.

Tedavi: Çok keskin olan bir ustura ile kabarcıkların bulunduğu yer yarılır. Daha sonra ucu keskin bir kanca ile kabarcık içerden çekilir. Bu uygulama ne kadar kabarcık varsa hepsine yapılır. O kitlenin yerinden kan akana kadar o bölüm deşilir. Sonra sedir ağacının (Cedrus libani. Baytop, 1997) yaprakları ezilir ve kanın çıktığı yere komur. Bu şekilde kan kesilmiş olur ve et çıkana kadar bekletilir. Bu arada hayvan sevilir, okşanır.

Bu fasılda tanımlanan hastalık, Akne ya da Polikülitis'i düşündürmektedir. Tedavi operatif olarak yapılmaya çalışılmıştır. İzlenen yöntemin rasyonel olduğu söylenebilir.

İslâm Uygarlığı veteriner hekimlerinden Hizam (Erk, 1961) ve İbnü'l-Avvam (Erk, 1960a) da "hanazir" adı ile bir hastalıktan bahsetmişlerdir. Hizam (Erk, 1961) bu isim ile tanımladığı hastalığın bulaşıcı karakterinden söz etmekte; tedavi için kan almayı yasaklayıp, operatif müdahaleyi önermektedir. Erk'e (1959b) göre, Ebu Bekr bu hastalığı, taylorın çene altı ve boğazlarında görülen şişlik olarak tanımaktadır. Yazar Gourm apsesi, Actynomycose ya da Bothryomycose ihtimalleri üzerinde durmaktadır. Ebu Bekr (Erk, 1959b), bu hastalığın tedavisinde, hanazirin içeriğinin boşaltılmasını, kanama durumunda nar kabuğu, mazı ve zaç gibi ilâçlar kullanılmasını önermektedir.

Fasıl: Saratan hastalığı ile ilgili

Alametleri: Hayvanın ayaklarından birinde ya da ikisinde, özellikle tüylerin bulunduğu yerler, kabarır ve dokunulduğunda hayvan acı çeker. Eğer hemen tedavi edilmezse hızla yayılır ve hayvanın aksamasına neden olabilir.

Sebebi: Hayvanın ayağındaki damarların bir darbe alması ya da bir taş vurmasından kaynaklanabilir.

Tedavi: Neşterle deri hafif yarılır. Çuvaldız ateşte hafifçe ısıtılır. Neşterle yarılan yerde, suyun toplandığı yere kadar batırılır. İçindeki su çuvaldızın sıcaklığı ile buharlaşır ve çıkar. Su bitene kadar bu işleme devam edilir. Bir zift parçası, sarı mum ile beraber eritilir. Yaranın bulunduğu yere sürülür ve yara yün ile kapatılır. İyileşinceye kadar bu şekilde kalır.

Bir diğer tedavi ise, "Dararih" denen arı büyüklüğündeki kara sinekten beş ya da on tane alınır ve yağda kaynatılır. Elle dokunulmaz çünkü zehirlidir. Bu sıvı, bir tüy

ya da çomak ile karıştırılır. Özü çıktığı zaman saratanın bulunduğu yere sürülür. İnşallah bir şeyi kalmaz.

Eğer saratan görülmeyip ilerlemişse, dağlanmalıdır. Dağ, demirden yapılmış bir alet ile saratanın bulunduğu yere hafifçe yapılmalıdır (Resim-17).

Bu bölümde bildirilen semptomlar Bıcılğan olarak bilinen hastalığı (Dermatitis examatososa) tanımlamaktadır. Tedavi amprik olmasına karşın, başarılı sayılabilir. Dağlama ile kronikleşmiş olaylar, akut hale getirilip müdahale edilmeye çalışılmıştır.

Erk'e (1961) göre, Hizam'ın "seratan" adı ile anlattığı hastalık Botryomycose'dur. Bu hastalığın bacakta oluştuğu ve hızla tedavi edilmesi gerektiği bildirilmektedir. Tedavide, su yengeci, bal ve şarap karıştırılarak hazırlanan bileşimin, hastalıklı bölgeye sürülmek suretiyle kullanılması önerilmiştir. Hizam, Bıcılğan hastalığından "şikak" adı ile söz etmektedir. Tedavide iç yağı ve paça yağı ile yapılan ilâçların kullanılmasını salık vermiştir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), de "şikak"tan söz etmiş; hastalığın tedavisi için hayvanın ayağının sıcak suyla yıkanmasını ve sirke merhemi sürülmesini önermiştir.

Fasıl: Uçan huld hastalığı

Alameti: Hayvanda kabarcıklar çıkmıştır. Bu kabarcıklara müdahale edilmediğinde irin ile dolar, bütün vücuda yayılır ve hayvanı zayıflatır.

Tedavi: Bu kabarcıkların anaları patlatılır ve teker teker küçüklere doğru gidilir. Küçüklerden de patlatılabilen patlatılır, diğerleri kalır. Sonra ısıtılmış bir çivi ile anaları dağlanır. Yedi gün süre ile hasid kesilir. Hiçbir şeyi kalmaz.

Yazarın bu fasılda tanımladığı hastalık, Siğilli Dermatit olarak bilinen Dermatitis verrucosa olmalıdır. Tedavide, operatif müdahale ve koterizasyon kullanılmıştır. Yazarın bu hastalığa rasyonel yaklaştığı söylenebilir.

Hizam (Erk, 1961) ve Ebu Bekr (Erk, 1959b), siğil lezyonlarının, at kılı ile bağlanıp kesilmesini önermektedirler.

Erk'e (1959b) göre, Ebu Bekr "huld" adı ile tanımladığı hastalıkta Laryngitis'leri (sıraca) anlatmaya çalışmıştır. Yazar hastalığın dört formu olduğundan söz etmiş; bunlardan birinin de "uçan huld" (Huld-u tayyare) olduğunu kaydetmiştir.

Fasıl: Ayakta kaşıntı, çıkık ve aksamak

Bu fasılda üç konu başlığı verilmiş olmasına rağmen, çıkık ve aksama konuları ele alınıp incelenirken; kaşıntı konusu incelenmemiştir.

Çıkık

Alameti: Hayvanın herhangi bir el ya da ayağının yerinden çıkması, aksamaya ve acı çekmesine neden olur.

Sebebi: Hayvanın, eli ya da ayağının, iki taş arasına ya da bir yarığa girip de kurtarmak için hızlı bir şekilde çekmesinden kaynaklanabilir.

Tedavi: Acıyan yer, omuz ya da başka bir yer (genellikle omuz ya da bacağın üst tarafı olur), ince bir şekilde yarılır. Bu yarık, ince, içi boş bir kamışın girebileceği bir yarık olmalıdır. Kamış bu yarıktan sokulur ve üflenmeye başlanır. Deri şişirilirken aynı zamanda da çekilmelidir. Eğer üfleyen adamın nefesi kesilirse, hava uçmasın diye kamış yerinden kaldırılır. Acıyan yer hava ile doldurulduktan sonra 2.1/3 gifle(?) keskin nift (ham petrol) alınır ve aşırı bir şekilde ısıtılır. Yaranın üst tarafına damlatılır ki, yarıktan aşağıya doğru aksın ve akarken de yarayı yaksın. Ancak yaranın içi değil çevresindeki deri yakılmalıdır. Kuruduktan sonra neşter alınır ve neşterin başı ile yaranın bulunduğu yerler kan çıkana kadar delinir. Kan çıktığı taktirde, dövülmüş kaya tuzu ile güçlü bir şekilde ovulur ve üç gün bırakılır. Üç gün sonra atın saçından yapılmış iki tane testere (minşar) yapılır. Her testere sıkı bir şekilde burulur ve urgan şeklini alır. Testere çok fazla kalın ya da çok ince olmamalıdır. Birinci testere alınır ve çuvaldız ile yaranın bir karış ve bir el enlemesine sağından soluna geçirilir. İkincisi de aynı ölçülerde, yaraya boylamasına geçirilir (Resim-18). Daha sonra boylamasına olan ip üstten ve alttan tutulup testere şeklinde karşılıklı çekilir. Bu işlem irini ve bozulmuş eti çekmek için yapılır. Sonra aynı işleme enine olan ip ile devam edilir. Daha sonra katran ve salit alınıp ısıtılır ve acının bulunduğu yere hafifçe damlatılır. Bu damlatma işlemi bir bez vasıtası ile ve bez sürekli ısıtılarak yapılır. Sonra bez yakılarak alevi, enine ve boyuna olarak yaraya vurulur. Eğer irin ve bozulmuş et çıkması devam eder ise, bu işlem saf kan gelinceye kadar sürdürülür. Saf kan çıktıktan sonra katran ve salit ile yapılan uygulama son kez tekrar edilir ve tedavi sona erer.

Bu bölümler altında omuz topallığı anlatılmaya çalışılmıştır. Hastalık “*Tespit Çıbanı*” yapılarak tedavi edilmeye çalışılmıştır. Tespit çıbanı, günümüzde de bu hastalığın tedavisinde kullanılan bir yöntemdir. Ali Bin Davud’un, buradaki uygulamada oldukça başarılı olduğu söylenebilir.

Dinçer’e (1967) göre, baytarnamelerde bu hastalık, deri altına hava üflenmek suretiyle tedavi edilmeye çalışılmıştır. İbn Ahi Hizam (9’uncu yüzyıl) deri altına hava üfledikten sonra dren koyup; bu dreni her gün oynatmak suretiyle işletmeye çalışmıştır (Erk, 1961). Yine dördüncü yüzyılda Bizans’ta yaşamış olan Apsyrtus’un da deri altına hava vererek bu hastalığı tedavi etmeye çalıştığı bildirilmektedir (Leclainche, 1936).

Ebu Bekr (Erk, 1959), mafsallın yağla ovulmasını, yerine gelmezse kara günnük ve zift ile yakı yapılmasını; iyileşmezse dağlamayı önermektedir.

Aksama

Sebebi: Ayağın ön yüzünün bir taşa ya da bir şeye çarpması aksamaya neden olur.

Tedavi: Omuzun başlangıcından ayağın kıl çizgisine kadar salit ya da hayvanların eski beden yağı alınır ve sürülür. Eğer iyileşmez ise, her birinden birer avuç içi miktarında olmak üzere, koyun boku, eski saman, harmal, narenciye kabuğu ve handal alınır. Hepsinin üstüne iki ya da üç misli kaplayacak kadar su dökülür ve özü çıkıncaya kadar kaynatılır. Sonra bu sıvı elle dokunulabilecek sıcaklığa gelince, bir bez parçası bu sıvıda yıkanıp, omuzdan kıl çizgisine kadar sürülür. Bu işlem üç gün devam edilir ve hayvan istirahatata bırakılır. Acı gitmez ise zift yakısı yapılır. Bu, ziftten bir ratıl, mumdan iki ûkıyye alınıp, karıştırılıp ateşte eritilerek yapılır. Yakılmadan ateşten indirilmesine dikkat edilmelidir. Daha sonra bir sopanın başına sarılmış bir bez yağa batırılır, sonra hayvanın omuzundan tüy çizgisine kadar zift ile beraber sürülür. Yakı on gün ya da yarım ay kadar bırakılır. Bu süre aksama şiddetine göre değişir. Eğer hayvan iyileşir ise, yakının üzerine salit dökülür ve zift çözülene kadar ovulur. İyileşmez ise yakı yeniden tatbik edilir.

Ayakta hafif bir şekilde aksama olursa; kimyon (Cuminum cyminum. Baytop, 1997) tanelerinden alınır ve bunları kapatacak kadar salit konulup kaynatılır. Acının

bulunduğu yere bağlanır. Bu karışımın elle dokunulabilir sıcaklıkta olması gerekir. İki-üç gün bekletilir ve hayvan iyi olur.

Bu fasılda topallık anlatılmıştır. Tedavinin rasyonel olduğu söylenebilir. Hizam (Erk, 1961) da bu hastalıkta zift ile mafsalı tespit etmek gibi tedaviler önermiştir. Ebu Bekr (Erk, 1959b), bu ve benzeri hastalıklara kara yakı uygulamış ve birçok yakı tanımlı vermiştir.

Fasıl: *Atın ayaklarında derman kalmaması, gevşek gevşek yürümesi*

Alameti: *Atın ayaklarını yere sürmesi, güçlü kaldırıp indirmemesi, hızlı koşamaması*

Sebebi: *Binicinin atı hızlı bir şekilde beklenmedik bir yere sürmesi ya da atın alışmadığı şekilde birden durdurması yüzünden atın kemiklerinin gevşemesine neden olur.*

Tedavi: *Keskin bir neşter ile kuyruk sokumundan bacakların başladığı yere kadar yarıılır. Sonra sıcak bir demir ile nift yaranın üzerine dökülür. Nift'in miktarı dört gifle olmalıdır. Sonra zift ve sarı mum alınıp yaranın üzerine dökülür. Bu karışım her iki tarafa yetecek kadar yapılmalıdır. Sonra burası sıcakken bir bez parçası ile ovulur. Bu yakı iyileşinceye kadar kalır. Yakıyı sökmek için sıcak ya da ılık salit ile (sıcak daha iyidir) yakının üzeri ovulur. Yakı yumuşayınca bir kenarından tutup kaldırılır. Eğer aksama devam ederse, ikinci bir yakı yapılır. Hasid kesilmez ve yem normal verilir. Hayvanla sürekli ilgilenilir ve hafif antrenman yaptırılır. Hayvana iyi yemden verilir.*

Bu bölümde Columna vertebralis'in lezyonu olan "Bel Salıklığı"ndan söz edilmektedir. Tedavinin rasyonel olduğu söylenebilir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b) de bu hastalığa, benzer şekilde tedaviler uygulamış; sonuç alınmadığı takdirde koterizasyon yapılmasını önermiştir.

Fasıl: *Boymun düşmesi*

Sebebi: *Tecrübesiz binicinin yuları fazla çekmesinden kaynaklanır. Kanın ayaklara akmasından dolayı ayaklar sertleşir.*

Tedavi: *İki yanda bulunan kemerin yanındaki damarlardan bir ratıl miktarında kan akıtılır. Sonra kan kesilene kadar hayvan yürütülür. Kan kesilmezse kemerle hafifçe bağlanır ve hiçbir şey kalmaz.*

Fasıl: *Hardun(sıçan); kuyrukta bulunan yumrular.*

Genellikle at ve katırlarda görülür. Özellikle saman sarısı hayvanlarda bulunur.

Tedavi: Kabarcıkların bulunduğu yerler yarılır. Bunların içeriklerinin rengi simsiyahtır ve etten ayrılması kolaydır. Bu içerik etten ayrılır ve yeri tuz ve köy limonu (Citrus limon. Townsend and Guest, 1980) ile hafifçe ovulur. Kan aktığı takdirde bırakılır ve hiçbir şey kalmaz.

Bu fasıl altında Melanom olayları anlatılmıştır. Tedavi rasyoneldir. Ebu Bekr (Erk, 1959b) de bu hastalıktan aynı isim ile bahsetmiştir. Erk (1959b) bu hastalığın Melonsarkom veya Botryomycose olması ihtimali üzerinde durmuştur. Tedavide yumrunun neşter ucu ile açılıp, içinin kazınıp çıkarılması, dağlanması ve üzerine ilâç sürülmesi şeklinde bir yol izlenmiştir.

Fasıl: *Tırnağın yarılması*

Alametleri: Atın tırnağının boylamasına ve kıl çizgisine kadar yarılması

Sebebi: Atın ayağını bir yere çarpması ya da bu gibi sebepler

Tedavi: Bir, iki ya da üç tane akrep alınır, öldürülür ve zehiri çıkıncaya kadar ezilir. Sonra bu yaranın üzerine konup bağlanır ve iki gün kalır. Açıldığında yarık daha fazla açılmış olacaktır. Bu aşamada çörek otu alınır, ezilir ve eritilir. Daha sonra yarık bu eritilen madde ile doldurulup bir bezle bağlanır. Yarık iyileşinceye kadar bu işlem her gün tekrarlanır.

Tırnak çatlakları olaylarına baytarnamelerde yer yer rastlanmaktadır. Hizam (9'uncu yüzyıl) bu rahatsızlık için, tırnağın yumuşak tutulması amacıyla badem yağı sürülmesini; çatlağın daha yukarı çıkmaması için üst tarafından sınırlandırılmasını önerir. Hayvan ökçesiyle yere basmasını diye ters nal vurulmasını; çatlağa sirkeli kuyruk yağı ya da acı badem yağı sürülmesini salık verir (Erk, 1961).

Ebu Bekr (Erk, 1959b), hastalıkta tırnağın çatlak yerinden, kan çıkıncaya kadar oyulmasını; keçi böbreği yağı ve sarı kökün çatlağın uzunluğunca bağlanması ve düz nalla nallanmasını önermiştir.

Erk ve Dinçer (1967) tarafından incelenen Türkçe baytarnamede ise, tırnak yarılmasının, tırnağın içerisinde kurt olmasından kaynaklandığı bildirilmiştir. Tedavi

amacıyla, tırnağa yaş et bağlanması önerilir. Böylece tırnak içerisinde bulunan kurtlar yaş ete geçecek ve hayvan iyileşecektir.

Fasıl: Küzaz ve yanık faslı (İnhilal)

Alameti: Atın kaskatı olması ve ağzını açamaması, tüy dökmesi ve ara sıra gözyaşı akıtması.

Sebebi: Özellikle rüzgarlı bir yerde eyerin terli iken kaldırılması ya da terliken ahırda yerlere sürünmesinden kaynaklanabilir.

Tedavi: Bir ûkıyye beyaz kıst, bir ratıl yağ, bir avuç sarımsak, iki ûkıyye harmal, bir tâkâ bu 'âytiran (Achillea millefolium. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a), bir tâkâ izzab(?), bir tâkâ âtmeh** ve bir tâkâ duveyn(?) alınır; ezilecek olanlar ezildikten sonra hepsi karıştırılır. Ateş üzerine konup, yağda özü çıkıncaya kadar kaynatılır. Ateşten indirilir ve bir saat soğumaya bırakılır. Sonra bu karışım atın önce boyun ve omuzlarına; kalanı da bütün vücuduna sürülür. Bu işlem üç gün tekrar edilir. At rüzgar ve hava almayan bir yere bağlanır. Terleyip yumuşayana kadar üstü örtülür. Bu sırada hasid ve yeşil yem kesilmez. Sadece suyu, hayvan yumuşayana kadar sahibi tarafından içirilir. Eğer at yumuşarsa, hiçbir şeyi kalmaz.*

Anlatılmak istenen hastalık Myozit'i düşündürmektedir. Ebu Bekr (Erk, 1959b), "inhilal" isimli başlık altında bel salıklığını anlatmaktadır.

*Küzaz'ın başka bir sebebi ise, bir ok ya da mızrağın saplanmasıdır. Tedavisi, bilir bir kişi tarafından okun ya da mızrağın vücuttan çekilmesidir. Ucunun içinde kalmamasına dikkat edilmelidir. Sonra yaranın çevresi, bir demirle dağlanır (Resim-19). Yara hurd (Curcuma Longa. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) ve mur *** ile doldurulur. Sonra hayvan beyaz kıst ve biraz önce bahsedilen ilâçlarla tedavi edilir.*

*Tâkâ: Demet. Ağaç kökleri için kullanılan ölçü birimi (Anonim, 1969)

**Âtmeh: Dağlarda tek başlarına çıkan serseri zeytin ağaçları (Anonim, 1969)

***Mur: 1. Solusyonu çıkarılan dikenli bir ağaçtır. Habeşistan'da bulunur (Anonim, 1969)

2. Rozasea. (Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a)

At yanığı

Tedavi: Altı ûkıyye murtel(?), dörder ûkıyye mum, aşuk ve lüben , birer ratıl sarı mum ve zernik** alınır, karıştırıldıktan sonra ezilerek su ile yoğrulur. Merhem kıvamını alıncaya kadar ateş üzerinde kaynatılır. Sonra yaranın üzerine sürülür. Ardından yumurta beyazı ve gülyacı karıştırılıp üzerine sürülür ise daha iyi olur. Bu işlemler birkaç gün tekrarlanır.*

Yanık tedavisi için bazı baytarnamelerde (Câmî, 1819; Erk, 1959b; 1961), soğuk su ile yıkamak ve yumuşatıcı pomatlar uygulamak önerilmiştir.

Fasıl: Kasır faslı

Alametleri: Hayvanın kulakları sertleşir, kulaklarını hareket ettiremez. Yemek yemez, su içmez, canlılığı azalır ve sağa-sola dönemez.

Sebebi: Sebeplerinden biri eyerin terliyen kaldırılmasıdır. Diğeri ise deneyimsiz baytarın nalı takarken kan çıkartması sonucu yerden soğuk geçmesi ve bunun bütün vücuda yayılmasıdır.

Tedavi: Kulakların arkası boyuna doğru bir el mesafesinde dağlanır (Resim-20). Dağlamada kullanılan aletin tene değecek yerinin uzunluğu bir parmakdan uzun olmamalıdır. Daha sonra hayvan kafasından, alnından, sırtından ve omuzlarından haç şeklinde dağlanır. Ayrıca kuyruk sokumundan da aynı şekilde dağlanır. Sonra salit alınır ve iyice kaynatılır. Ilık olsun diye bir saat bekletilir ve atın bütün vücuduna sürülerek ovulur. Hayvanın üstü örtülüp, büyük ve karanlık bir yerde bırakılır. Yemi iki elinin arasında ve yerde verilir. Sebebi, hayvanın eğilip kalkmasından dolayı kaslarında yumuşama olacaktır. Hasid ve saman kesilmez. Eğer üst dişleri alt dişlerinden daha hızlı bir şekilde kısalır ise ve ağzından köpük gelir ve dişleri açılmayacak şekilde kilitlenir ise bunlar hayvanın telefne alamettir. Tedavi belirtilen ilaçlarla yapılır, iyileşmezse telef olur.

Bu bölümde anlatılan hastalık daha çok Tetanozu düşündürmektedir. Ali Bin Davud'un bu hastalığın tedavisinde, yalnızca en radikal tedavi özelliği gösteren

*Aşuk: Yapışkan bir madde (Anonim, 1969)

**Zernik: Kristalleşmiş, kolay kırılır koyu renkli bir cisim. Bileşiminde çok zehirli maddeler vardır. Tıbbî amaçla ve zararlı hayvanların öldürülmesinde kullanılır.(Anonim, 1969)

dağlamayı önermesi ve prognozun kötü olduğunu bilmesi, bu hastalığı iyi gözlemlemiş olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Hizam (Erk, 1961), tetanoza benzer bir hastalıkta atın kulak dibine sekiz dağ yapılmasını ve karanlık yere bağlanmış olan ata ıslatılmış yonca verilmesini önermektedir.

Ebu Bekr (Erk, 1959), eserinin bir bölümünde, atın sıcak bir yere konup, yanında yavşan yakılıp tüttürülmesini ve sırtına çul vurulmasını; hayvanın çeşitli yerlerine dağ yapmayı ve yağ sürmeyi önermektedir. “*Eski üstatlara*” atfen tanımladığı tedavide, hayvanın yalnız başına bırakılıp, yedi gün gübreye gömüldüğünü bildirmektedir. Yazar, bir başka bölümde tetanozdan söz ederken; öldürücü bir hastalık olduğunu ve tedavisinin olmadığını kaydetmektedir.

Dinçer’e (1967) göre, Tetanoz eski Yunan’dan beri hemen bütün toplumlarda ve baytarnamelerde soğuktan kaynaklanan bir hastalık olarak kabul edilmiş; tedavi de bu doğrultuda yapılmıştır.

Aristo, hastalığın soğuktan olduğunu söylemiş ve hasta hayvanı sıcak tutmayı önermiştir. Bizans veteriner hekimlerinden Apsyrtus (4’üncü yüzyıl) da sıcak tutmayı salık vermiş; ancak bu işlemin sıcak kum banyoları şeklinde yapılmasını önermiştir (Smith, 1919). Smithcors (1956), aynı yüzyıllarda bu iş için gübre kullanıldığını; daha sonraları ise hayvanların yün çuvallara sarıldığını bildirmektedir.

Smith’e (1919) göre Vegetius (5’inci yüzyıl), hastalığın kastrasyon sonu görüldüğünü ve sebebinin soğuk olduğunu bildirmiştir. Yazar (Smith, 1919), çenenin kilitlenmesini (*trismus*) de bu nedene bağlamaktadır. Leclainche (1936), Theomnestes’un (4’üncü yüzyıl) kendi atının çevresinde duman çıkarmayan odun yakıp, çenesi açıldıktan sonra şarap ve içini ısıtan maddeler verip hayvanı kurtardığını bildirmektedir.

Dinçer’e (1967) göre, baytarnamelerdeki tedaviler, dağlamaya, katılaştan kısımları taze hayvan derileriyle sarmaya ve kan almaya dayanmaktadır.

Godlewsky (1846), Anadolu’da 19’uncu yüzyıl ortalarında hasta hayvanların dağlandıklarını ve Palpebra tertia’larının kesildiğini bildirmektedir. Smithcors (1958),

bu metodun çok yaygın olduğunu ve Orta Çağ'dan 19'uncu yüzyıla kadar özellikle göz hastalıklarında çok kullanıldığını bildirmektedir.

Fasıl: Şişme faslı (Nifah)

Alametleri: Hayvanın karın bölgesinin şişmesi, fazla terlemesi, tedirgin olması, hayvanın ve gaitasının yeşil renge dönüşmesi, inlemenin duyulması ve nefesin daha derin alınması.

Sebebi: Zararlı bir ağaç ya da otların yeme karışıp yenmesidir.

Tedavi: Birer ratıl eski tala, oğlan sidiği ve süt alınıp, hepsi iyice karıştırılır. Bu karışım hayvana ağızdan verilir. Hiçbir şeyi kalmaz. Eğer kalırsa, birer ratıl kermanî soğan ve hıyar suyu (Cucumis trigonus. Baytop, 1997), iki ratıl kadar su ile karıştırılıp iyice kaynatılır. İki dirhem kadar dirnac(?) ve ebhel (Kara ardıç: Juniperus sabina. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) ezilir ve karıştırılır. Kaynatılan sıvıya katılır. Bu karışım süzüldükten sonra, suyu hayvana içirilir ve bir saat yürütülür. Sonra bacakların iç tarafından, her damardan bir ratıl kadar kan akıtılır. Hiçbir şeyi kalmaz.*

Yazar bu bölümde bir Ascidozis'e bağlı Tympanie olayını tanımlamış olmalıdır. Yapılan uygulamaların rasyonel ve tedavinin başarılı olduğu söylenebilir.

Fasıl: Tabak hastalığı: Tırnağın yerinden çıkması

Alametleri: Tırnağın üstünden, kolların bittiği yerden su süzülmesinden kaynaklanır. Tırnak yumuşar ve düşerse iflah olmaz.

Sebebi: İlkbaharda hayvanın ıslak meralarda sürekli tırnakların suda bulunmasından kaynaklanabilir.

Tedavi: Düşmeden önce afss ve zac alınır, ezilir ve tırnağa sürülür. Ardından kaynatılmış yoğun katran sıcakken alınır ve afss ile yapışana kadar tırnağa dökülür. Daha sonra bol yağlı bir kuyruk yağı alınır ve tırnağın bittiği yerde, kıl üzerinde bileği çevreleyecek şekilde sarılır. Bu yağ katran ile eriyip, yavaş yavaş tırnak üzerine damlar ve bu sayede suyun çıkmasını engeller. Afss ve suyun karışması tırnağın ve kolların sertleşmesine neden olur ve hastalık atlatılmış olur.

*Tala: 1. Kan 2. Yoğurt 3. Tadı güzel olan içki (Anonim, 1969)

Talah: Geranium robertianum (Boulos, 1983)

Bu bölümde tanımlanmak istenen hastalık Exungulatio'dur. Hastalığın doğru tanımlandığı; tedavi de rasyonel bir yol izlendiği ve başarılı olunduğu söylenebilir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b) de, "tabık" adıyla anlattığı hastalıkta, kuyruk yağı ve sıcak katran sürülmesini önermektedir.

Fasıl: *Rahsa hastalığı:*

Alameti: *Hayvan yürürken elini kaldırır ve yere koymaz, aksar ve tırnak arasından irin çıkar. Dokumulduğunda acı verir.*

Sebebi: *Bulunduğu yerin nem oranının fazla olması, idrar ve dışkıdan dolayı zeminin yaş olması, ayrıca fazla miktarda hasid ve saman verilmesinden hayvanın ishal olması ve bu hastalığa yakalanması, ayrıca ters bir şekilde bir taşın üzerine basması.*

Tedavi: *Orak ile tırnağı yarıp, sonra irin, bulunduğu yerden keskin bir bıçakla iki kanal açılarak, bitinceye kadar akıtılır. İrin bitince iki ûkıyye iç yağı, bir avuç kadar buğday (Agrostemma githago. Baytop, 1997) kabuğu ve beş baş sarımsak alınır. Sarımsak ezilip yağ ile karıştırılır ve buğday kabuğu karıştırılıp ateşte iyice kaynatılır. Sonra irin ve kanın çıktığı yere sıcakken sürülür. Bu işlem günde bir defa olmak üzere 3-4 gün devam eder. Hayvanın tırnağı, ayağın yerden kesileceği şekilde ve ayak üşümesin diye yastık gibi bağlanır. Hayvan nemli ortamdan çıkarılır ve iyi olur.*

Bu bölümde tanımlanan hastalık Corium coronarium'un prulent yangılarını (Attent) düşündürmektedir. Tedavide bölgedeki, irinin uzaklaştırılması, daha sonra bölgenin ilâçla desteklenmesi amaçlanmıştır. Bu anlamda, izlenen yolun rasyonel ve tedavinin başarılı olduğu söylenebilir.

Fasıl: *Sıcak ya da soğuk kolnac hastalığı*

Alametleri: *Atın lüzumsuzca düşüp kalkması, sırtüstü ya da karın üstü yuvarlanması, nefes darlığı ve kasıkların şişmesi*

Sebebi: *Dışkının dışarı atılamamasından dolayı, içerde kuruyup gaz yapmasından kaynaklanır. Dışkının dışarı çıkmayışının sebebi ise ilgili fasılda anlatılacaktır.*

Tedavi: *Eğer at (dışkıya) çıkamıyorsa, atın sahibi elini salit ile bulayıp, gaitanın bulunduğu yere kadar atın kışından sokar. Bu gaitayı çıkarabildiği kadar çıkarır. Fakat*

gaita çok sert ise ve bundan dolayı çıkaramıyorsa, yarım ratıl bal, iki ukiyye şımar ve bunların üzerine de üç misli su dökülerek yapılan karışım hazırlanır. Bu karışım şımar'ın özü çıkıncaya kadar kaynatılır. Daha sonra, bir saat kadar elin dokunabileceği ısıya kadar soğutulur. Bu karışımın tortusu burundan, suyu da içirilmek suretiyle verilir. Mideyi yumuşatmasına, içi ısıtmasına ve dolayısıyla gaitanın çıkmasına yardımcı olur. Bu ilâç hayvana verdikten sonra, hayvan yürütülür. İnşallah bir şeyi kalmaz.*

Bu fasıl altında Konstipasyon ya da Meteorismus olayları ele alınmıştır. Yapılan tedavi rasyonel olduğu söylenebilir.

Hizam (Erk, 1961), atın dolaştırılması, elin yağlanıp rektuma sokularak gaitanın dışarı çıkarılması ve lavman yapıldıktan sonra da natron ve eşek hıyarı ile yapılan pürgatifin içirilmesi suretiyle hastalığı tedavi etmeye çalışmıştır.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), bu tür olaylarda gazın çıkarılmasını amaçlamaktadır. Tedavide lavman yapılmasını, elin zeytinyağı ile bulanıp, anüse girilmesini ve buradaki gaita ve gazın çıkarılmasını önermektedir.

Dinçer'e (1967) göre, bu hastalığa müdahale amacıyla, elin rektumdan sokularak sert gaita parçalarının ezerek çıkarılması şeklindeki uygulama çok yaygın bir tedavidir. Bu, eski Roma ve Bizans'a kadar giden ve baytarnamelerde de sık sık geçen bir tedavi şeklidir. Smithcors'a (1958) göre, Columella (1'nci yüzyıl), elin gresle yağlanarak anüsten sokulmasını ve burada biriken gaitanın dışarı alınmasını önermiştir.

Diğer yandan Smith'e (1919) göre, Apsyrtus, kolit sancılarında güherçile katılmış tavuk pisliğinin keskin şarapla verilmesini önermiştir. Aynı tedavi 16'ncı yüzyılda İngiliz veteriner hekim Thomas Bulundeville tarafından da bildirilmiştir.

Dinçer'e (1967) göre, baytarnamelerde, yemliklerdeki tavuk pisliklerinin hayvanın yemine karıştırılmaması gerektiği; çünkü bu pisliklerin hayvanı zehirleyebileceği bildirilmektedir. Yazar (Dinçer, 1967), halk arasında da tavuk pisliğinin sancılarda tedavi amacıyla kullanılmasının nedenini, baytarnamedeki bu

*Şımar: 1. Bakliyat cinsinden bir bitkidir ve çok güzel kokar. Yaprakları ince ve narindir. Bitkinin gövdesi yuvarlak ve çıplaktır. Taneleri tıbbî amaçla kullanılır. Akdeniz ülkelerinde bulunur. İtalya'da buna benzer bir tür yetişir ki; buna Floransa şımarı ya da şekerli şımar denir (Anonim, 1969).

2. Shamar: *Anethum graveolens* (Boulos, 1983).

3. Shamar: *Foeniculum vulgare* (Boulos, 1983).

bilgilere bağlamakta; bu maddenin zehirli etkisinden dolayı, ishal yapıcı bir madde olarak düşünülebileceği olasılığı üzerinde durmaktadır. Smith'e (1919) göre, Vegetius da (5'inci yüzyıl) tavuk pisliğinin ishal yapıcı etkisinden bahsetmektedir. Dinçer (1967), baytarnamelerdeki, bu yöndeki bilgilerin kaynağının Vegetius olabileceğini bildirmektedir.

Şişmenin yani gazın bir diğer sebebi; atın iyice olgunlaşmamış samandan yemesidir. Bu durumda da karın şişer.

Alametleri: Karnın şişmesi ve nefesin yüksek alınmasıdır.

Tedavi: Mur ağacının içi alınır, sıkılır ve içindeki süt çıkarılır. Soyulmuş ve salit ile ezilmiş sarımsak ile karıştırılır ve hayvanın kışından verilir. İçerdeki gaz karın boşalana kadar çıkacaktır. Sonra karnın altından hafifçe bir ateş yürütülür. Ateşin yakıldığı sopanın üstünde bir miktar salit olmalıdır. Sopa hayvanın kasıklarında haç yapacak şekilde gezdirilmelidir. Acı geçene kadar hayvanın kafası yüksekte tutulur. Eğer hayvan saman isterse, kuru saman verilir ve ne içerse içsin ısıtılır. Soğuk su kesinlikle verilmez ve hasid hastalık geçinceye kadar, yani bir ya da iki gün kesilir.

Bu fasılda gaz sancıları anlatılmaya çalışılmış olmalıdır. Ali Bin Davud tedavide, sindirim sisteminde birikmiş olan gazı çıkarmayı amaçlamış olmalıdır. Bu amaçla lavman yapıp, daha sonra ilaç kullanmıştır. Hastalığın iyileşme süresinin bir ya da iki gün olarak belirlenmesi, yazarın bu hastalığa hakim olduğu şeklinde değerlendirilebilir

Genelde üzerinde inceleme yapılan bazı baytarnamelerde (Câmî, 1819; Erk, 1958), gaz sancılarında karnın sopa ile ovulması bildirilmiştir. Dinçer'e (1967) göre, Anadolu'da halk arasında da karın bölgesine sopa ile vurmak, karın altından ip dolayıp sıkamak ve karnı sopa ile ovmak gibi uygulamalara rastlanmıştır.

Smith'e (1919) göre, 15'inci yüzyılın en büyük veteriner hekimi olarak kabul edilen İtalyan Carlo Ruini (1527-1597), bu tür gazlı şişliklerde trokar kullanmayı önermiştir. Gaz sancılarında trokar kullanımı, İslâm dünyasında bu tarihten yedi yüzyıl önce, Hizam (9'uncu yüzyıl) tarafından ascides olgularında görülmektedir (Erk, 1961).

Fasıl: Gözde tırnak çıkması ya da beyazlaması:

Alametleri: Hayvanın gözünü kapatması ve aşırı gözyaşı dökmesi, göz açılırsa içinde insan tırnağı gibi bir şeyin olması.

Sebebi: Bütün atların gözlerinde bu tırnak kısa bir şekilde olmak kaydı ile bulunur. Fakat gözüne hava yediği takdirde uzar ve gözüün içinde büyür.

Tedavi: At yere halatla hafif bir şekilde yatırılır. Atın yattığı yerde toprak, kum ya da yastık bulundurulması gerekir. Hayvanın kafası yukarıya kaldırılır ve sonra adamımız (veteriner hekim) gelir. Elinde iğneye geçirilmiş bir ip vardır. Omunla hafif bir şekilde tırnağı yukarıya kaldırır. Sonra tırnak keskin bir ustura ile kesilir. Kesilecek parçanın büyüklüğü ona bağlıdır, o anlar. Kesildiği takdirde, kesilen yere ezilmiş tuzla bastırılır. Eğer diğer gözde de varsa aynı işlem ona da yapılır. Hayvanın yüzü havadan korunmak için bir bezle kapatılır ve hayvan kaldırılır. Bu bez bir-iki gün bekletilir ve hiçbir şey kalmaz.

Bu bölümde tanımlanmak istenen hastalık Conjunktivitis ya da Kist dermoid olmalıdır. Bu hastalıkta Palpebra tertia büyür. Hastalık, Palpebra tertia'nın alınması yoluyla tedavi edilmeye çalışılmış; operasyon sonrası bakıma önem verilmiştir. Tedavide izlenen yolun rasyonel ve başarılı olduğu söylenebilir. Ayrıca, Ali Bin Davud'un, veteriner hekimin yetki sınırlarını, operasyon hazırlıklarının tamamlanışından sonra başlatması; şimdilerde çokça tartışılan veteriner hekimliğinde yetki ve sorumluluk sınırlarının belirlenmesine ilişkin sorunlara çözüm arayışlarında, bir model olarak kabul edilebilir.

Hizam (Erk, 1961) da bu hastalığı benzer şekilde tanımlamış; tedavide, gözde oluşan bu tırnağın kesilip alınmasını önermiştir.

Smithcors'a (1958) göre, bu operasyon Orta Çağ'dan 19'uncu yüzyıl ortalarına kadar çeşitli göz hastalıklarında çok yaygın olarak başvurulmuş bir uygulama olmuştur. Godlewsky (1846), bu uygulamanın 19'uncu yüzyıl ortalarında, Anadolu'da halk arasında tetanozun tedavisi amacıyla yapıldığını bildirmektedir.

Gözde Beyazlama: Bir gözde ya da iki gözde görülebilir. Bu da gözüün bir kısmı ya da tamamının beyazlaması şeklinde görülür.

Tedavi: Alda (Ephedra alata. Boulos, 1983) ağacının yaprakları ve ince yeşil dallarından alınır. Sonra ağızda özü çıkana kadar çiğnenir. Çıkan öz tükürük ile birlikte olduğu gibi göze sürülür. Bu iş sabah-akşam üç gün tekrarlanır. Geçmezse amerrut'tan (?) bir gifle alınır. Saf bal ile karıştırılır ve bir tüy yardımı ile göze iki-üç gün boyunca

sürülür. Eğer yine geçmezse, bitki şekerinden ve gül suyundan alınır, bir tüy yardımı ile göze iki-üç gün sürülür. Geçmezse, beyaz abi irdi'den(?) alınır, az bir tuz ile ezilir ve göze üç gün üflenir. Geçmezse, yeşil şımar alınır, bal ve ezilmiş yanık buğdayla karıştırılır. Yine bir tüy yardımı ile birkaç gün boyunca göze sürülür. Bu beyazlığı giderir.

Bu bölümde tanımlanan hastalık Keratitis olmalıdır.

Erk'e (1961) göre, Hizam bu hastalıkta hurmai berri (Phoenix sylvestris) çekirdeği dövülüp, göze püskürtülmesini önermiştir. Göz hastalıkları için birbirinden farklı birçok uygulama bildirmiş; bu uygulamalardan bir tanesini de Aristo'ya atfetmiştir. Leclainche'e (1936) göre, Eski Yunan veteriner hekimleri de göz hastalıklarına çok önem vermişlerdir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), göz hastalıkları ile ilgili bölümde önce göz hakkında anatomik bilgi vermiş; attı 15 çeşit göz hastalığından söz etmiştir. Erk'e (1959b) göre, Ebu Bekr'in "göze inen sarı su" adıyla tarif ettiği hastalık Keratitise benzetilmektedir. Bu hastalığın tedavisinde ilaç önerilmemiş; koruyucu olarak Nitrat d'argante'lı ilâcın göze sürme şeklinde çekilmesi salık verilmiştir. Eserde (Erk, 1959b) "göze ak düşmesi" adıyla anlatılan hastalığın nedeni, sütleğen otunun yenmesi şeklinde bildirilmiş; tedavide, inek yağı ve arpa unu kullanılmıştır.

Fasıl: Atın elinde ufak kemiklerin çıkması

Alameterleri: *Atın elinde ve ayağında ufak taşlar gibi kemik bulur. Bazen de sivri bir şekil alır. Erken tedavi edilmezse büyür ve at aksamaya başlar, ayrıca tedavisi zorlaşır.*

Sebebi: *Atı zorlayarak koşturmak, bir taşa çarpması ya da güçlü bir şekilde bir taşın üzerine basmasından dolayı elde ya da ayakta, yerinden çıkmış ufak kemikler bulunabilir.*

Tedavi: *Ucu sivri olmayan bir ütü (dağ) ile kemikler dışardan hafif bir şekilde, yakmadan dağlanır (Resim-21). Kaç kemik varsa sayıya göre dağ büyütülür ve hiçbir şey kalmaz.*

Yazar burada ikinci kez exostose'dan söz etmektedir.

Fasıl: Rinad hastalığı ile ilgili

Alameleri: Atın kafasını ayaklara doğru sarkıtmasıdır. Kafasını ağrıdan ve ağırlıktan dolayı kaldıramaz, baş ve göz şişer.

Sebebi: Atın samanla beraber "Rinad" adında bir kurt yemesidir. Kurt tüylü, yanları yeşil, üzerinde beyaz, sarı ve siyah benekler bulunur. Başında iki anteni vardır. Yeşil otta bulunur ve sadece hareket ettiği taktirde fark edilir.

Tedavi: Kafada bulunan iki damardan yarımşar ratıl kan alınır. Sonra iki gifle gül suyuna, bir gifle kâfûr (Eucalyptus globulus. Boulos, 1983) karıştırılır ve burundan verilir. Hasid iki-üç gün kesilir ve inşallah iyi olur.

Bu fasılda baytarnamelerde çok az rastlanır bir şekilde hastalık etkeni olan bir artropod tarif edilmeye çalışılmıştır. Ancak, tanımlanan artropodun ne olduğu anlaşılamamıştır.

Fasıl: Tahaşşub (odunlaşma) hastalığı

Alameleri: Atın ayağı ve ellerinin şişmesidir. Öyle ki parmak ucuyla o şişliğe bastırıldığına iz bırakır. Çünkü şişmiştir.

Sebebi: Atın terli ve yorgunken ahıra sokulmasından kaynaklanır.

Tedavi: Amah(?) ve Fahi el-ard'dan* alınır. Sarısı ve beyazı karıştırılır. Atın eli ve ayaklarına sürülür. Ara sıra yürütülür ve geçer. Eğer odunlaşma fazla da şiş değilse, eller ve ayaklar iç tarafından dağlanır. Her el ve ayağa birer defa, yarım karış uzunluğunda dağ yapılır ve hiçbir şeyi kalmaz.

Yazarın bu bölümde tanımladığı hastalık ödem (odema) olmalıdır. Hastalığın iyi tanımlandığı ve tedavide rasyonel yol izlendiği söylenebilir.

Hizam (Erk, 1961), hastalığın otlaklarda hareketsiz durmaktan kaynaklandığını ve tedavi için sülük vurulduğunu bildirmektedir.

Fasıl: Koşucu atın aksaması

Alameleri: Atın herhangi bir ayağı üst kısmından aksar, ayağını yerden kaldırır ve yere zor koyar. Faaliyetleri azalır ve nefsi kırılır (masum durur).

Sebebi: Ayağın üst kısmının yerinden çıkmasının sebebi, atın ayağının bir çukura düşmesi, orada takılması ve ayağını oradan hızlı bir şekilde çekmesi ya da dik inişli bir

* Fahi el-ard: Yerde yetişen bir bitkidir. Yıldız yapraklıdır. Kırmızı ve beyazdır. (Anonim, 1969)

yerden inerken atın ayağının normalden daha fazla veya daha az açılmasından kaynaklanabilir.

Tedavi: Bir ratıl kadar zift ve bir ûkıyye mum alınır, ateş üzerinde eritilip karıştırılır. Ateş üzerinden indirilip, insan eli değmeyecek kadar soğutulur. Bir sopa üzerine bir bez sarılır ve karışıma batırılır. Acıyan yer üzerine, bir günlüğüne, sıcakken sürülür. Bu da zararsız bir dağlama olur ve rahatsızlık geçer. Geçmezse, geçene kadar, iki, üç veya dört defa tekrarlanır. Yakı kaldırılmak istenirse, üzerine ısıtılmış salit dökülür ve ovulur. Eğer at yakıdan iyileşmemişse, önceki hastalıktaki gibi ateşle dağlanır ve hiçbir şeyi kalmaz.

Tanımlanan hastalık torsiyon ya da distorsiyon olaylarını düşündürmektedir. Zift ile yapılan yakı ile ayağın sabitlenmesi ve hareketsizliği sağlanmaya çalışılmıştır. Yapılan tedavi rasyonel olarak kabul edilebilir.

Fasıl: Kadın damarı faslı: Toplumda buna argo biçimiyle kadın derler, ancak bilimsel olarak kadın damarı denir.

Alametleri: Atın bir ya da iki bacağına iç tarafında bir damarının belirmesidir. Hayvan kilo aldığı taktirde, bu damar iki et arasında yara gibi durur. Zayıfladığında da belli olur. Hayvan hareket ettiği zaman acı duyar ve aksar. Acıdan dolayı kimse o damara eliyle dokunamaz.

Tedavi: Bacağın içinde damarın üst tarafı, iki çekiçle enlemesine ve boylamasına dağlanır. Çekicinin uzunluğu parmak uzunluğu kadar ve iki çekiç arasındaki en ise iki parmak genişliğinde olmalıdır. Ayrıca iki çekicinin arasındaki damardan bir ratıl kadar kan akıtılır. Üzeri kan durana kadar bir bezle bağlanır. Ya da kan kendiliğinden durur ve hiçbir şey kalmaz.

Sözü edilen damar bir vena olmalıdır. Aksi taktirde arterlerden akan kanın bir bez ile durdurulması ya da kendiliğinden durması çok zordur. Bu nedenle tanımlanan hastalık Phlebitis olaylarını düşündürmektedir.

Fasıl: Sel'a (ur) hastalığı

Alametleri: Sel'a, atın kemerinin önündeki koltuk altı bölgesinde, bir köy limonu büyüklüğünde şiş olmasıdır. Bu da ata çok büyük eziyet çektirir ve yorar. Genellikle dişi atlar bu hastalığa yakalanırlar.

Sebebi: Bir kazadan ibarettir.

Tedavi: Yumrumun bulunduğu yer yarılır. Oradan sarı ve yoğun bir sıvı çıkar. Bu şişlik deride aynı şekilde kalır. Arkasından kan çıkar. Kan çıktığı taktirde yarılan yerin içine, tuz ve odun kömürünün dövülerek karıştırılması sonucu elde edilen karışım konur. Yaranın çevresi daire şeklinde dağlanır ve hiçbir şey kalmaz.

Bu bölümde anlatılan hastalık Lenfadenitis olmalıdır. Tedavinin rasyonel ve başarılı olduğu söylenebilir.

Eğer iki dizi birden şişerse, halk arasında demkeh denir.

Sebebi: Atın zıplarken dizini bir duvara çarpması, uyuklarken dizleri üzerine düşmesi veya kalkarken sağa-sola çarpması, bir taş üzerine düşmesi ya da dizine düşen bir tuz(?) sonucu oluşur.

Tedavi: Bir parça kuyruk yağı ile hurma ve hayvanın eski iç yağı alınır, ezilir ve karıştırılır. Bir bez üzerine serilerek atın dizine bağlanır. Üç gün sonra açılır ve şişliğin yumuşadığı görülür. Neşterle yarılır ve içindeki bütün su çıkarılır. İçerden su ile birlikte bütün taneleri ya da mısır taneleri büyüklüğünde tanelerin de çıktığı görülecektir. Sonra testere ile önceki hastalıkta anlatıldığı gibi, yaranın içindeki irin, su ve kir çıkartılır. Fakat burada testere ince olmalıdır. Bu aşamadan sonra yaranın üzerine yoğun hale getirilmiş, sıcak katranla karıştırılmış salit uygulanır. Tedavi üç günlüktür. Eğer geçmezse, ovma aşamasında, testere faslı yaranın içindeki her şey çıkıncaya kadar yeniden uygulanır. Sonra yıkanır ve katranla salit bastırılır. Rüzgardan ve kara sinekten korunması için bölge bir tül ile kapatılır. Tülin bağlandığı yerin temiz olması gerekmektedir. Yaraya zarar gelmemesi için atın bulunduğu yerin taşlardan ve duvardan uzak olması gerekir. Atın yemi yerde bırakılır ve iyileşinceye kadar bu şekilde verilmeye devam edilir. Eğer yara bir yıl kadar eski olup da küflenmiş ise, bir güvercin yavrusunun gaitası bölgeye sürülür. Kuyruk yağı, hurma ve iç yağına helbah (Trigonella Foerum-graecum. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) eklenip karıştırılır ve bu karışım bölge yumuşayıncaya kadar sürülür. Yumuşadığında diz acıyan yerden, et görününceye kadar boylamasına yarılır. Oradaki et bozulmuştur ve ustura ile kesilir. Bu yapılırken damarlara ve sinirlere dikkat edilir. Yaranın yeri mur ve hurd ile eşit miktarda ezilerek karıştırılır ve buraya doldurulur. Üzeri bir bezle bağlanıp, üç gün

birakılır. Sonra açılır ve yaranın içi sadece hurd ile doldurulur. Üzeri tekrar bağlanıp iki gün bekletilir ve sona açıldığında etin yenilenmiş olduğu görülür. Yaranın çevresine, karasinek ve sivrisinek uzak dursun diye katran sürülür.

Hastalık her iki dizde birden görüldüğünden Bursitis precarpalis olaylarını düşündürmektedir. Veteriner hekimliğinde çok karıştırılan bir hastalıktır. Tedavide operatif müdahaleye başvurulması, yapıcı nedenlerin kaldırılması, postoperatif bakıma önem verilmesi ve hijyenik koşullara dikkat edilmesi nedeniyle, uygulamanın başarılı olduğu söylenebilir. Bursitis precarpalis olaylarında bugün de benzer şekilde bir tedavi uygulanmaktadır.

Fasıl: Şakavat hastalığı: Gırtlakta meydana gelen bir hastalık

Alameterleri: Atın boğazını bir şeyin tıkamasıdır. Ne ses çıkabilir ne de yemek yiyebilir. Bu at hastadır ve boğazlanmış gibi olur.

Sebebi: Hava değişiminden olur. Özellikle Necd (Suudi Arabistan'ın ortasındaki bir çöl) arazilerinden gelen taylarda gözlenir.

Tedavi: Acele tedavi edilmezse telef olur. Hayvanın gırtlığında, dıştan oluşan bu şişliğin üzerine ve çevresine kıyruk yağı sürülür. Hayvana katı iç yağı yedirilir. Tedavi her gün yapılır ve üç-dört gün devam eder. Bahsedilen yumrunun yana kaydığı, baş tarafının beyaz olduğu ve yumuşadığı fark edilecektir. Yumru neşterle açılır ve içindeki irin boşaltılır. Yara kuruyuncaya kadar hafif bir şekilde dağlanır. Yaranın içi ezilmiş tuz ya da mur ile doldurulur. Mur daha iyidir. Hayvanın hiçbir şeyi kalmaz.

Hastalık daha çok Glottis ödemini düşündürmektedir. Hastalığın tedavisinde bugün de benzer yöntemler kullanılmaktadır. Bu açıdan, tedavinin başarılı olduğu söylenebilir.

Fasıl: Öksürük faslı

Alameti: Çok güçlü ve sürekli öksürüktür.

Sebebi: Atın samanla beraber bir tüy yutmasından kaynaklanır. Bu tüy boğazına ya da göğsüne takılır.

Tedavi: Atın ağzı bir demir merdiven (padan) (Resim-22) ile açılır. El atın boğazına sokulur ve tüy aranır. Yakalanırsa çekilir. Yakalanamadığı, dokunulup da uzaklaştığı veya hiç bulunamadığı taktirde ata bir-iki gün boyunca yeşil yurağ(?)

yedirilir. Tüy yapraklara yapışır ve mideye iner. Orada ezilerek dışkıya karışır ve hiçbir şey kalmaz.

Öksürüğün diğer cinsi ise birincisinden daha kolaydır.

Sebebi: Farenin bokunun samanla beraber yenmesidir.

Tedavi: Beş tane yumurta alınır ve ekşi sirkede üç gün boyunca, su gibi yumuşayana kadar bekletilir. Sonra atın merdivenle ağzı açılır ve bu yumurtalar gırtlığına teker teker patlatılır. Hiçbir şeyi kalmaz.

Öksürüğün üçüncü cinsinin sebebi ise, atın hastalanmasıdır.

Alametleri: Hafif bir şekilde öksürme ve burundan su gelmesidir.

Tedavi: Yedi tane yumurta sarısı alınır ve iki ûkıyye katı iç yağı ile ateşsiz karıştırılır. Ata ağızdan üç gün verilir ve hiçbir şey kalmaz.

Erk ve Dinçer'e (1967) göre, baytarnamelerde ve halk arasında öksürük, burada incelenen baytarnamede olduğu gibi, bir semptom olarak değil, bir hastalık olarak ele alınmıştır. Tedavi için, yağlı yumuşatıcı ilaçlar, sığır sütü kullanılmış ve karınca yutturulmuştur.

Yazar, burada öksürüğü, nedenlerine göre farklı gruplarda incelemiştir. Hizam (9'uncu yüzyıl) eserinde (Erk, 1961), benzer bir sınıflandırma yaparak, olguyu, tozlu yemlerden ve soğuktan kaynaklanan öksürükler olarak ikiye ayırmıştır. Ayrıca bu bölümde, bu hastalığın Chronic bronchitis veya soluğan ile sonuçlandığına dair bilgiler vardır. İlâç olarak, dokuz adet yumurtanın soğuk sirke içinde bekletilip, kabukları yumuşayınca ata yutturulmasını önerir. Yazar tozdan kaynaklanan öksürüğü buradaki gibi ayrı hastalık olarak değerlendirmiş; Rumların bu hastalığa "*diamatitis*" dediklerini bildirmiştir. Tedavide keten tohumu, anason ve kimyon ile ilâç yapılmasını önermiştir. Yine 19'uncu yüzyıla ait Türkçe bir baytarnamede (Erk, 1960c) de aynı ilâç üç yumurta ile yapılmaktadır. Her ne kadar Erk (1961), Eski Yunan tedavi metotlarında bu tür bir uygulamaya rastlanmadığını ileri sürmüştü de, Erk ve Dinçer (1967), Hipokrat'a atfen, dokuz yumurtanın sirke içerisinde bekletilerek yumuşatıldıktan sonra, her gün üçer üçer yutturulduğunu bildirmektedirler. Smithcors (1958) ve Sarton'a (1959) göre, bu tedavi şekline en eski olarak Cato'da rastlanmaktadır. Dinçer'e (1967) göre, halen halk arasında, emphysema olaylarında yumurta yutturulmaktadır.

Ebu Bekr (Erk, 1959), öksürük için, meyan kökü ve anasondan yapılan ilâcın ata içirilmesini; ayrıca, hergün atın burnuna yasemin yağı ve gül yağı damlatmayı önermektedir.

Fasıl: Tabut faslı: Tabut bir dırdır (diğerlerinden daha uzun olan bir öğütücü diş).

Alametleri: Hasidin ve samanın zorla çiğnenmesi ve ağızdan dışarıya atılması

Sebebi: Atın yaşlanması

Tedavi: Öğütücü dişin başı diğer dişlerle aynı seviyeye gelinceye kadar kırılır. Bu işlem sert, sivri ve sağlam bir Hindistan çubuğuyla yapılır. Daha sonra ege ile düzeltilir. Tabi ki bunlar at yere yatırıldıktan sonra yapılır. İki gün dişin üzerine sıcak iç yağı sürülür. Güneşte ya da alevde ısıtılmış su içirilir ve soğuk su uzak tutulur. Aksi taktirde hayvan acı duyar.

Er-Rıval, dişlerle ilgili başka bir hastalıktır. Dişlerin arka taraflarında başka bir diş çıkmasıdır. Hayvana zarar verir, yemi engeller ve acıtır. Çünkü karşısında başka bir diş yoktur.

Tedavi: Aynı çubukla ya da çekiç ile iki-üç hafif darbede diş dibinden kırılır. Yerine tuz ve sarımsak bastırılır.

Hizam (Erk, 1961) ağız bölgesindeki hastalıkları tanımlarken, atın ağızında fazla diş bulunabileceğini; bu durumda, dişin çıkarılmasını önermiştir. Ebu Bekr (Erk, 1959), dişin kerpetenle çıkarılmasını salık vermiştir.

Fasıl: Kertenkele (Marad-ul Herzeteyn) Hastalığı

Alametleri: Atın gözlerinden sürekli gözyaşı gelmesi, yeme ve içmenin azalmasıdır. Herzeteyn denilen şeyler, kulakların altında bulunan kertenkele gibi hareketli bezlerdir.

Sebebi: Kazadır.

Tedavi: Olgunlaşıp sararıncaya kadar bir paslanmış çivi ile dağlanır, inşallah bir şeyi kalmaz.

Bu bölümde anlatılan hastalık Saccus aeroforus'un tympanie ya da piyemie'sini düşündürmektedir. Tedavide hastalıklar bahsinde ele alınan diğer tedavilerin aksine,

paslanmış çivi ile dağ yapılması yazarın zaman zaman rasyonel olmayan uygulamalara da başvurduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Hizam (Erk, 1961) bu hastalıktan, başta fare hastalığı adıyla söz edip; tedavide koterizasyon yapmayı ve tuz koymayı önermiştir. Ebu Bekr (Erk, 1959b) de hastalığı aynı isim ile tanımlamaktadır. Yazara göre, kulak arkasında şişlik oluşur. Hayvan başını sallar, gözleri parlar ve çok acı çeker. Tedavide, şişkinliği demir ucu ile delmek, dağlamak ve fitil koyup merhem sürmek önerilmiştir.

El-sem-metaan (iki zehirli): Bunlar atın dilinin altında çıkan iki ufak et parçasıdır.

Sebebi: kazadır.

Tedavi: Keskin bir makasla kesilir ve ardından ata tuz yedirilir.

Tanımlanmak istenen hastalık “kurbağacık” olarak bilinen Ranula (Grenouillette sublinguale) olmalıdır. Erk (1959b), Ebu Bekr’in benzer bir hastalık tanımladığını bildirmekte; bu hastalığın da Grenouillette sublinguale olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Tedavi için buradakinden farklı olarak, kan almanın önerildiği belirtilmektedir.

Fasıl: Deniyyeh hastalıklar (göğüsle ilgili hastalıklar)

Alametleri: Göğüste kitle halinde şeylerin çıkmasıdır. Bunlar kurur. Atın gözleri kıpkırmızı olur. Başı aşağı sallanır. Hastalık eğer boğaza çıkarsa hayvan ölür.

Sebebi: Hayvana rüzgar vurur.

Tedavi: Kitlenin bulunduğu yer, bir parmak girecek kadar yarılr ve içinden sarı bir sıvı çıkarılır. Kırmızı kan çıktığı takdirde, yarık, atın saçından yapılmış bir ip ile dikilir. Sonra hayvanın kasıkları ve göğsünün yan tarafları haç şeklinde dağlanır. Sarımsak alınıp ezilir ve salit ile karıştırılıp kaynatılır. Ateşten indirilip, el değebilecek kadar soğutulur. Bu karışım hayvanın boynu, göğsü ve bütün vücuduna sürülür. İnşallah hiçbir şey kalmaz.

Bu bölümde yazarın belirtmiş olduğu semptomlar, Actynomycose, Actynobacillose ya da Botryomycose hastalıklarını düşündürmektedir. Tedavide rasyonel bir yol izlediği söylenebilir. Dikiş için at kılı kullanılmasının nedeni, bölgenin hareketliliğinden dolayı, sağlam bir ipe gereksinim duyulması olmalıdır.

Fasıl: Hasır (işememe) hastalığı

Alametleri: At iki bacak arasını açıp işemek ister, ancak işeyemez. Çok terler, yatar kalkar ve çok acı duyar.

Sebebi: Kazadır

Tedavi: Az bir şey misk alınıp su ile kaynatılır. Bu sıvı yavaş yavaş hayvanın penisi, eğer dişi ise vaginası üzerine damlatılır. Daha sonra da, misk yapışana kadar idrar kanalı içerisine damlatılır. Bundan sonra temiz topraktan alınıp atın sırtına bırakılır. Bunu yapan adam atın sırtını topraktan aşağıya doğru sever. Üçer defa Felak ve Nas sürelerini okur. “Ey çıkmak istemeyen, falanın oğlu filan attan çık, Allah’tan başka ilahın yok ise” der. İşediği taktirde fazlasıyla yürütülür. Hiçbir şey kalmaz.*

Yazarın bu bölümde tanımladığı hastalık Anürie’dır. Ancak, Ali Bin Davud tedavide, baytarnamenin genelinde ortaya koyduğu rasyonelliği sergileyememiş; dinsel bir tedavi ile hastalığa çözüm bulmaya çalışmıştır.

Bu hastalık için bazı baytarnamelerde (Erk, 1959a; 1960c; 1961), elin rektumdan ya da dişilerde vulvadan sokularak açılması önerilirken; Erk ve Dinçer (1967) tarafından incelenen baytarnamede, soğan kabuğu, kızıl boya safran, tuz ve insan idrarı katılarak elde edilen karışımın hayvana içirilmesi ve rektal yoldan sabun ve zeytinyağı verilmesi önerilmiştir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), hastalığın nedenini idrar kanalına hava toplanması ya da kasıkta taş olması şeklinde bildirmiş; tedavide, misk, kunduz hayası ve zeytin yağından oluşan karışımın, penise akıtılmasını önermiştir. Ali Bin Davud’un da penise ya da vaginaya misk akıtılmasını önermesine karşın, rasyonel olmayan tedavileri denemesi, Ebu Bekr’in, bu hastalığa yaklaşımının daha bilimsel olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Ondokuzuncu yüzyıla ait Türkçe baytarnamede (Erk, 1960c) ise, hatmi ile tenkiye yapılması ve hayvanın burnundan şarap akıtılıp, koşturulması salık verilmektedir.

Smithcors’a (1958) göre, Pliny (1’nci yüzyıl) ezilmiş sarımsağı penis ya da vulva üzerine sürerek tedavi etmeye çalışmıştır. Sigerist’e (1961) göre, 15’inci yüzyılın ünlü

*Misk: Asya’nın yüksek dağlarında yaşayan bir cins ceylanın, erkeğinin karın derisi altındaki bir bezden çıkarılan güzel kokulu madde (Devellioğlu, 1995).

veteriner hekimlerinden Conrad Heresbach, üretranın ağzına bit ve diğer akarları koymayı, ayrıca anüse sabun, bal ve tuz gibi maddeler sürmeyi tavsiye etmiştir.

Fasıl: Damlatma hastalığı: İdrarın damla damla gelmesi

Sebebi: Hayvanın eyerinin kaldırılması ya da ata biniciliği olmayan birinin binmesi. Eğer sıcak memlekette binilirse, hayvanın idrarı sarı damlayabilir.

Tedavi: Hayvan bıkana kadar inek sütü içirilir. Arkasından, yumuşatması için kaymak verilir. Hiçbir şeyi kalmaz.

Tanımlanmak istenen hastalık Disurie olmalıdır. Bu tedaviden yarar sağlamanın zor bir ihtimal olduğu söylenebilir.

Erk (1960c) tarafından incelenen Türkçe baytarnamede, bu hastalığı tedavi etmek için, bal ve tuz ile hamur yapıldığı; el yağlandıktan sonra bu hamurun makattan içeriye bırakıldığı kaydedilmiştir.

Fasıl: Hayvanın çok fazla nefes alıp-vermesi ve dilini dışarı çıkması

Sebebi: Kaza ya da hayvanın içinde bir hastalığın olması

Tedavi: İki kırat kâfûr ile iki gıfle gül (Rosa. Baytop, 1997) karıştırılır ve hapşürtmek amacıyla hayvanın burmuna verilir. Bu hayvanın göğsünü soğutur ve hızlı hızlı nefes alıp vermesini durdurur. Eğer atın az yorulmasına rağmen nefesi yükselir ise burun deliklerine bakmak gerekir. Çünkü delikler küçük olabilir. Eğer küçük ise, yarılıp büyütülür. Bu şekilde hiçbir şeyi kalmaz. Çünkü burada hastalık nefes alamamasından kaynaklanmıştır. Bu rahatsızlık astım hastalığından da kaynaklanmış olabilir. Bu durumda, üç kırat kâfûr ile iki gıfle gül ılıtarak hayvan hapşırsın diye burmuna verilir ve hiçbir şeyi kalmaz.

Atların burun deliklerinin, operatif müdahalelerle genişletilmesi bugün de uygulanan bir tedavidir. Genel anlamda, bu fasıl altında bir hastalıktan çok, bir semptomun tanımlandığı söylenebilir.

Fasıl: Hayvanın hezeli

Alametleri: Hayvanın kaslarının tutulması, az yürüse bile nefesinin yükselmesi, güneşe tahammül edememesi, güneş altında olsa bile nefesinin daralması ve terlemesi. Saman veya hasid verilmesi, fazla yem konması bir şeyi değiştirmez, hayvan iştahsızdır.

Tedavi: Bir miskal Çin ravendi (Rheum officinalis. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) alınır, ezilir ve ince bir bez içerisine konup sarılır ve iyice bağlanır. Bu bez hayvanın su içtiği kaba atılır. Ravend nedeniyle suyun sarardığı görülecektir. Bundan dolayı hayvan suyu içmez ve içmesi için kandırmak gereklidir. Yani hayvanı susatıp, suyu karanlık yerde vermek gereklidir. Hayvan suyu içtikten sonra, iki gifle gül suyu ile iki kırat kâfir karıştırılıp, hayvanın burmuna hapşırtmak için konulur. Sonra yeşil buğday ya da yeşil otlardan yedirilir. Hayvanın sıcaklığı gider ve hiçbir şey kalmaz.

Tanımlanan hastalığın, daha çok “Pazartesi Hastalığı” olarak bilinen Myoglobinemie olduğu söylenebilir.

Atın şişmanlamasını istiyorsanız, beş bağdadi ratıl mezir alınır. Buna dört ûkıyye salit karıştırılır ve her on günde bir hayvana içirilir. Sonra bir buçuk Mısır ratılı helbah (Trigonella Foerum-graecum. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) alınır. Sıcak su ile kaynatılır, sabahtan hayvanın yemini yeme zamanına kadar, su ile karıştırılan maddeler sudan çıkarılıp kurutulur ve hasid ile karıştırılır. Onunla birlikte bir ratıl kizbere (Ferulago trachycarpa. Baytop, 1997) yeme karıştırılıp hayvana verilir. Buna hayvanın şişmanladığı görülünceye kadar devam edilir. Bırakıp bırakmamak senin insiyatifindedir.

Fasıl: Şişlikler faslı: Bu hastalık genellikle sıcak zamanlarda hayvanın sırtına ve bütün vücuduna vurabilir.

Alametleri: Bellidir.

Sebebi: Kemerin fazla sıkılması ya da eyerin terliyen kaldırılmasıdır. Sonra bu bölgelerde bir kitle oluşur ve arkasından yaraya dönüşür. Bu durum bazen hayvanı öldürebilir.

Tedavi: Bu kitle yara oluşmadan teşhis edilirse yakı yapılır. Yakı şöyle hazırlanır: mur, lüben, vaşak ve hiltit'ten (Ferula galbaniflua. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) birer ûkıyye ya da hepsinden aynı miktarda alınır. Hepsi karıştırılıp, ince ince ezilir. Daha sonra ateşte kaynatılır, üzerine yoğurdun suyu*

*Vaşak: Kurutulmuş et (Anonim, 1969).

dökülür ve hamur oluncaya kadar yoğrulur. El değebilecek sıcaklığa gelince alınıp yaranın üzerine sürülür. Üzerine bir bez konulup, kapatılır. Bu yakı üç ya da dört gün kalır. Daha sonra yakı yavaş yavaş kaldırılır. Kalkmazsa çevresine soğuk su dökülüp, yumuşatılır ve bu şekilde kaldırılır. Yakı kaldırıldıktan sonra, eğer kitle gitmişse istenen budur; eğer gitmeyip de yarılıp bir yara oluşmuş ise yara temizlenir, bir gifle kadar zencar pudrası ya da raşad (Portulaca oleracea. Boulos, 1983) tanesi alınıp, ezilir ve yaranın üzerine konur. Bunun üzerine de aynı yakıdan uygulanır. Bu yakı üç gün bırakılır. Üç gün sonra yakı kaldırılıp, yara yeri temiz bir bez ile iyice temizlenir. Hastalık, yani yara iyileşinceye kadar, bu yakı üç-dört kez uygulanabilir. Fakat bundan sonraki uygulamalarda raşad taneleri kullanılmaz. Bütün bu uygulamalardan sonra yara hâlâ kirli ve iltihaplı ise, zincar pudrası ve raşad taneleri karıştırılarak et görününceye (yara kapanana) kadar yaraya uygulanır. Bu şekilde hiçbir şey kalmaz. Çıkan etin rengi kırmızı, kıvamı da yumuşak olur. Bu defa yara tamamen geçene kadar üzerine eski pamuk konur. Hiçbir şeyi kalmaz inşallah.*

Eğer atın sırtında bir şişlik çıkarsa aynı tedavi yapılır. Fakat atın boynunda çıkarsa; lami (Amygdalusplumieri. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) ve salit alınıp karıştırılır. Ateşte yoğunlaşınca kadar pişirilir. Bundan sonra bir bez batırılıp, yakı olarak hayvanın boynunun ağrıyan yerine uygulanır. Bu yakı hastalık geçinceye kadar kalır ve hiçbir şey kalmaz.

Burada tanımlanan hastalık Akne olmalıdır. Bu hastalığın görüldüğü bölgeye göre de Cidago Fistülü adını aldığı bilinmektedir. Bu anlamda hastalığın iyi tanımlandığı ve tedavide rasyonel bir yol izlendiği söylenebilir. Ali Bin Davud'un tedavi için birden fazla yol denemesi, bu hastalıkta tedavinin zor olmasından kaynaklanmaktadır. Bugün de cidago fistülü olayları oldukça uzun süren tedavilerle iyileştirilebilmektedirler.

Hizam (Erk, 1961) bu hastalıktan, eyer sürünmesinden derinin sıyrılması olarak söz etmiş; kimsenin hastalık için ilâç bildirmediğini belirtmiştir. Yazar, hastalığın dağ vurulmak ve gübre pişirip yakı yapılmak suretiyle tedavi edildiğini bildirenlerin

*Zencar: 1. Bakır pası çeşidinden göztaşı (Devellioğlu, 1995)
2. Zingar: Curcuma zedoaria (Boulos, 1983)

olduğunu; ancak, bu tedavinin başarılı olamayacağını söylemiştir. Kesin tedavinin, yalnızca operatif müdahale ile sağlanabileceğini kaydetmiştir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), tedavi de tuzlu su ile ıslatılmış bir keçenin yaraya yapıştırılmasını önermiştir. Bu hastalıkla ilgili uygulamalar Ali Bin Davud'da olduğu kadar kapsamlı değildir.

Fasıl: Büyük ve küçük katır ve atların hapşırtılması: Küçüklerle, iki buçuk ratıl iç yağı alınır ve hapşırtma kıvamına kadar eritilir ve hayvanın buruna koyulur. Genç atlar için iki ratıl yeterlidir. Yaşlılara da iki buçuk ratıl kullanılır. Bu miktarı uyguladıktan sonra, şişmanlatma faslındaki yem kullanılır. Hayvanlarının göğsünün genişletilmesi için, hapşırtmanın en iyi zamanı yarıştan iki gün öncedir. Eğer hayvanın nefesi zayıflarsa, bir lokma yapılır. Bu lokma; sirke, nar taneleri, sumak (Rhus coriaria. Baytop, 1997), sarımsak, kuru üzüm (Crataegus. Baytop, 1997), biber ve kizbere'nin eşit olarak alınması ile yapılır. Biber eşit miktarda değil, daha az miktarda alınır. Bütün bunlara az miktarda tuz eklenir, ezilir ve sirke ile karıştırılır. Daha sonra bu bir lokma haline getirilir ve ata yedirilir. Hayvan ferahlar ve yemek yemeye başlar.

Katırların hapşırtılması isteniyorsa, erkek katırlara iki ratıl, dişi, ufak ve orta büyüklükteki katırlara ise bir buçuk ratıl hayvan iç yağı buruna vermek suretiyle uygulanır. Ayrıca lokma yapılarak da verilebilir. Hayvanın iştahı açılır, hasidi ve samanı kabul eder. Hasid verildikten bir saat sonra hapşırtılır ve yağ hayvanın içine işlesin diye kafası yukarıda tutulur. Daha sonra bir saat kadar iyice yürütülür, bağlanır ve hapşırtmanın ilk gecesinde hiçbir şey; ikinci ve üçüncü gecede hasid verilmez. Görülecektir ki hayvan daha iyi olacaktır.

Bu fasıl altında yapılan uygulama daha çok koruyucu önlemler olarak tanımlanabilir. Hayvanların solunum ve dolaşım sistemi sürekli kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.

Fasıl: Hayvanları şişmanlatan şeyleri bilmek

Hayvanın zayıfladığı görülürse, her gün bir buçuk ratıl ıslatılmış kuru helbah ve yarım ratıl kuru kizbere hasidle karıştırılır ve hayvana yedirilir. Sonra mezir ve salit içirilir. Bu işlem her on günde bir yapılır. Sonra hayvana yeşil saman verilir ve normal su içme saatlerinde su verilir. Seyisi hayvanı sevmeli ve altına su serpmelidir. Gecenin

başlangıcında yem ve saman yedirilir. Sonra doyana kadar su içirilir. Bu uygulama atı şişmanlatır ve kılları da parlar.

Gerek bu araştırma çerçevesinde incelenen ve gerekse bugüne kadar incelenmiş olan baytarnamelerde (Erk, 1959b; Erk, 1960c; Erk, 1961; Erk ve Dinçer, 1967), bu amaçla çeşitli maddeler ve çeşitli bileşimler önerilmiştir. Hizam (Erk, 1961) atı semirtmek için, ayı iç yağının şarapla karıştırılıp lavman yapılmasını, buğdayın şarapla ıslatılıp dört gün yedirilmesini ve iştah açıcı ilaçların verilmesini önermektedir.

Eğer hayvan şişman ise ve zayıflatılmak isteniyorsa, her gün hayvanın vücuduna sirke sürülür. Sürekli terlemesi için üç-dört gün üstü örtülür ve hasid azaltılır. Bu şekilde sahibi istediği kadar zayıflatabilir.

Fasıl: Cünel hastalığı

Alametleri: Hayvanın özellikle kuru hasidi ve samanı çok az yemesi, az su içmesidir. Alt çeneye dokunulduğunda sıcak ve kan ile dolu olduğu fark edilecektir.

Sebebi: Sıcaklık ve kanın alt çenede toplanması

Tedavi: Bir çuvaldız alınır. Hayvanın ağzı demir merdiven ya da kalın bir sopa ile açılır. Sopa daha iyidir, çünkü her şey daha iyi belli olur. Eğer demir merdiven kullanılır ise, tedaviyi yapan kişi tarafından, üçüncü ya da dördüncü basamaktan, bir insan tırnağı uzunluğunda çuvaldız batırılır ve kan çıkartılır. Sonra iyice ovulur ve arkasından hazırlanmış olan tuz ve sarımsak karışımı o bölgeye sürülür ve bununla alt çene bir güzel ovulur. Hiçbir şey kalmaz.

Bu fasılda yeniden Lenfadenitis ya da Submandibular hematom tanımlanmış olmalıdır. Uygulanan tedavinin rasyonel olduğu söylenebilir.

Fasıl: Hayvanın ellerindeki sinirlerin görülmesi

Alametleri: Ellerin sinirleri dışarıdan görülür.

Sebebi: Doğuştan, bir kaza ya da yemek yedikten hemen sonra ata binilmesidir. Eğer ata biniciliği iyi olmayan biri binerse, onu zorlar ve bu rahatsızlık oluşur.

Tedavi: İnek iliği, eski iç yağı, devenin hörgücümün yağı, domuz yağı ve eşeğin iliği alınır. Hepsini karıştırılır ve iyice kaynatılır. Ateşten indirilir ve hayvana sürülür. Bu uygulamaya iyileşinceye kadar her gün devam edilir. Bu uygulama erken teşhis edilmiş

olayları iyileştirir. Eğer uygulama uzun süre devam etmiş olaylara yapılır ise hiçbir etki yapmaz.

Yazar burada Akut tendinitis olaylarından söz etmektedir. Hastalığı iyi teşhis etmiş olmanın yanında kronik olaylar konusunda da doğru saptamaları olduğu; tedavide rasyonel bir yol izlediği söylenebilir.

Hizam (Erk, 1961) hastalığın yük çekmekten ya da yorgunluktan olduğunu bildirmektedir. Yazar, yeni olaylar için akar soğuk su, daha sonra tuz ve yumurta ile yapılmış yakı; eğer bunlar fayda vermezse koterizasyon yapılmasını önermektedir.

Ebu Bekr (Erk, 1959), tedavide zeyt ile sıcak friksiyonlar yapmış; tuzlu su ile ıslatılmış sargılar kullanmış; iyileşmeme halinde sakız yakısı veya kabız yakılar uygulamıştır.

Fasıl: Yavrunun bulunduğu odanın verimli hale getirilmesi

Bu uygulamalar hayvanın hamile kalması içini yavrunun odasına (rahime) yapılır. Bu tedaviyi yapacak adamın elleri ve hayvanın vaginası iyice yıkanır. Sonra el, iki tane ufak et buluncaya kadar yavaş yavaş vaginadan içeriye sokulur. Bunlar olursa, daha çok vaginanın hemen girişinde sağda ve solda bulumurlar. Bu etler bulumursa, ucu yuvarlak olan keskin bir makas içeri sokulur ve onlar kesilir. El yavrunun evi bulumuncaya kadar tekrar içeri sokulur. Burada yavrunun evinin kapalı olduğunu anlayacaktır. Bu kapağı bulduğu zaman eliyle iyi bir şekilde yavaş yavaş genişletmeye başlar. Buranın yavaş yavaş genişlediği fark edilecektir. Bu kapı genişleyince el çıkarılır ve hazneyi yıkayacak maddelerle iki-üç defa yıkanır. Ama yanında ellerine su dökcek bir yardımcı olması gerekir. Tabi ki haznenin içinde su toplandıkça çıkartılması gerekir. Yavrunun bulunduğu oda bu şekilde açılmış olur ve bu atında hoşuna gider. El çıkarıldıktan sonra bir buçuk tane misk, bir gıfle zâferan (Crocus sativus. Boulos, 1983), bir tane kâfûr, iki kaşık sert bal, gül suyu ile kaynatılır. Sonra yedi tane biber alınıp, bu karışıma eklenir ve karıştırılır. Hepsi birlikte ezilip kaynatılır ve kıvama (jel) gelir. Bunların hepsi ince bir bezin üzerine bırakılır ve ince bez yün ile kapatılır. Bu, limon tanesi büyüklüğünde yuvarlanır. Kalan suyu hayvana içirilir. Bu limon tanesi uzunca bir pamuk ipliğine bağlanır. Pamuk ipliğinin uzun olması önemlidir. Hazırlanan bu şey hayvanın yavru evi bulunana kadar vaginadan sokulur. İpin diğer ucunun dışarıda

olmasına dikkat edilir. Bu, bir gündüz ve bir gece içeride bırakılır. Atın erkeği geldiği zaman ip hızlı bir şekilde dışarı çıkarılır ve hayvanlar çiftleşirler. Daha sonra erkekten gelen meni dişinin yavru odasını soğutur ve inşallah döl tutar.

Yazar burada atlarda fertilitiyi artırmak amacındadır. Operasyonu çok fazla yaptığı ve bu konuda deneyimli olduğu söylenebilir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), aynı amaçla benzer bir uygulama bildirmektedir. Rahime, yasemin yağı ve ladene batırılmış yapağı konmasının kısırılığı gidereceğini bildirmiştir.

Fasıl: Eğer yavru içerde ölürse

Sebebi: Yavrumun odasının küçük olması ya da hayvanın ilk defa doğum yapacak olmasıdır. Anne yavruyu içinde hissettiği zaman kendini yere atar. Bu yavrumun ölümüne sebep olabilir. Ayrıca hızlı koşmaktan da olabilir. Doğumun yaklaştığı dönemlerde hasidi gösterip vermemek ve suyu gösterip içirmemek de sebep olabilir. Hatta bazen yavrumun kafası çıkar ve bu durumda da ölebilir. Ölüm sebeplerinden bir tanesi de karın bölgesine çifte yemektir.

Tedavi: Tedaviyi yapacak adam ince, zayıf ve kibar bir ustura alır. Keskin tarafını elin içine doğru alır. Herhangi bir omuzu, eklem yerinden kesip kolu, el tarafından yavaşça dışarı çıkarır. Eğer bu omuz çıkmazsa öteki omuz kesilir. Eğer omuzlar birbirinden uzak ise, arka bacakları kalça ekleminden kesilir ve çıkarılır. Kalan vücut bölümü son olarak çıkarılır. Çeyrek ratıl iç yağı, çeyrek ratıl soyulup ezilmiş sarımsak ve bal karıştırılarak hayvanın vaginasından içeriye komulur. Hayvan üşümesin diye üzeri örtülür. İnşallah hiçbir şey kalmaz.

Bu bölümde, yavrunun rahimde ölümü halinde uygulanan Feutotomie operasyonu anlatılmıştır. Yazarın uygulamada oldukça başarılı ve tecrübeli olduğu söylenebilir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), aynı operasyonu daha kapsamlı anlatmıştır.

Fasıl: Akrep ya da yılan sokması

Alametleri: İstirğin bulunduğu yer ve çevresinin büyük bir şekilde şişmesi ve kızarması, hayvanın nefesinin daralması ve yemine ve suya bakıp terlemesi.

Tedavi: Eğer hayvan kafasından ısırılmış ise, kafasında bulunan iki damardan kan akıtılır. Daha sonra sirke ile ezilmiş sarımsak yaraya bastırılıp ovulur. Üstü beri(?) ile kapatılır ve sarılır. Ayrıca ezilmiş sarımsak, sirke ve toprak alınır ve bütün vücuda sürülerek ovulur. Sonra ısırığın üzerine, sedir ağacının kaynatılmış suyu sürülür ve inşallah hiçbir şey kalmaz.

Eğer ısırık vücudun başka bir yerinde ise, yüzde bulunan iki damardan birer ratıl kan alınır. Sirke ve ezilmiş sarımsak sürülüp, ovulur ve az önceki işlemler tekrarlanır.

Hizam (Erk, 1961), yılan ve akrep sokması için, üzerlikten (Peganum harmala) yapılmış ilâcın, ısırık yerine sürülmesini ve ağızdan verilmesini önermektedir. Ayrıca, geyik boynuzunun tüttürülmesi durumunda bu zehirli hayvanların ahırlara yaklaşmayacaklarını bildirmektedir. Ebu Bekr (Erk, 1959), bu tür olaylarda, “eski üstatlara” atfen, biber ve şarapla yapılan karışımın atın burnuna akıtılmasını önermiştir.

Fasıl: Hayvanda kıl çıkartmak

Kendiliğinden kıl düşmesi, yakı kaldırılırken çekilmesi ve dağladıktan sonra kıl kalmaması durumunda kıl çıkartılır. Atın tırnak kesiminden sonra kalan fazlalıklar alınır, yakılır ve ezilir. Ezildikten sonra saç bulunmayan yere iki ya da üç kere sürülür ve hemen sonra kıl çıkar; denenmiştir. Tarçın (Cinmomum eylanicum. Hayati Zade Mustafa Feyzi Efendi, 1974a) alınır, yakılır ve salit ile birlikte ezilir. Saçın bulunmadığı yere sürülür ve çabuk çıkar. Saç ve kılları güçlendirir ve insanda da kullanılabilir. Eğer bir dağlama olayından sonra kılların çabuk çıkması isteniyor ise bir ya da iki tane gümüş para alınır, eritilir ve dağlanan yere hafifçe sürülür. Çabuk kıl çıkar, hiçbir şey kalmaz inşallah.

Fasıl: Hayvanın genel bakımı

Hayvanların normal zamanlarda da bakıma ihtiyaçları vardır ve havadan korunmaları gerekmektedir. Eşit miktarda gül suyu, misk, kâfûr ve zâferan ezilir ve ateşte azıcık ısıtılarak ilâç yapılır. Bu ilâc hayvanın burnunun iç kısmına sürülür. Sonra cam şişelere konularak raflara kaldırılır. hayvana, her dört ya da altı ayda bir burmundan verilir ya da içirilir. Bu da hayvanı afetlerden, gazdan ve ağız kokusundan korur.

Bu fasılda tarif edilen bileşimin, periyodik aralıklarla ve hayvanların sağlıklı dönemlerinde önerilmesi yazarın koruyucu hekimliğe vermiş olduğu önemi gösteren bir kanıt olarak kabul edilebilir.

Fasıl: Vaginada gaz toplanması

Alametleri: Genelde yürürken özellikle de yüksek bir yerden inerken belli olur. Hayvandan gaz çıkarması gibi bir ses duyulur.

Sebebi: Bir kaza ya da vaginanın geniş olmasından kaynaklanabilir.

Tedavisi: İki tane kalem büyüklüğünde ve sivri olmayan, yuvarlak uçlu tahta parçası alınır. Hayvanın vaginasına sokulur ve uçları bağlanır. Çifleşme zamanı kaldırılır ve sonra konur. Doğum yapılacağı zaman da kaldırılır ve sonra tekrar konur. Hiçbir şey kalmaz.

Bu bölümde tanımlanmak istenen hastalık Pneumovagine olayıdır. Tedavi oldukça başarılıdır. Bugün aynı amaçla dikiş ya da metal çubuklar kullanılmaktadır.

Fasıl: Atı ve başka hayvanları hadım etmek

Eğer bir atı hadım etmek istiyorsan; bu sadece büyük atlarda yapılır. Atın eli ayağı sıkıca bağlanır ve yere yatırılır. Ucumun iyice sivri olması gereken iki ya da üç tane demir alınıp, ısıtılır. Bu demirin şekli geçen fasıllarda anlatılmıştı. Bu demirlerden bir tanesi alınır ve testislerin bulunduğu yer, testisler görülünceye kadar yarıılır. Testisler görüldüğünde pens benzeri bir alet yumurtaların arkasından geçirilip, orada kilitlenir. Sonra pensin arkasındaki damarlar bir iple sıkıca bağlanır (göbek tarafına doğru seyreden damarlar). Bu damarların bağlanmasının amacı kan akmasını önlemektir. Isıtılmış ikinci demir ile dıştaki iki damar kesilir ve üçüncü demir ile çabucak dağlanır. Bu işlem yapılırken damarların üzerine zift, çamsakızı ve lama(?) dökülür ve dağlama yapılırken aynı sıcaklıkla eritilir ki, damarların tıkanması sağlanmış olsun. Testisler çıkarıldıktan sonra yerlerine dövülmüş sarımsak ve sıcak salit karıştırılıp doldurulur. Hayvanın arka tarafına yönelik, testislerin arkasına çubuk şeklinde iki tane dağ yapılır. Sonra hayvanın ipleri çözülür ve önceden hazırlanmış şalvar giydirilir. Hayvan iyileşinceye kadar yaranın üzerine kuyruk yağı eritilip dökülür.

Katır için: Katırın ayakları bağlanır yere atılır. Sonra keskin bir neşter ile testislerin bulunduğu yer ince bir yarık şeklinde açılır. Testisler bulundukları yerden

çıkarılır ve elle kuvvetli bir şekilde ovulur. Bunun sebebi, testislerdeki kanın hayvanın vücuduna geri dönmesi ve kan çıkmamasını sağlamaktır. Kanın çıkmasından korkuluyorsa, testisin arka tarafında bulunan her iki damar ipek bir iplikle iyice bağlanır ve sonra kesilir. Testislerin çıkarıldığı yere dövülmüş sedir doldurulur. Buranın üzerine kurutulmuş inek dışkısı ile tütsü yapılır. İyileşinceye kadar üzerine eritilmiş kuyruk yağı dökülür.

Ali Bin Davud, bu operasyonu (Kastrasyon) bugünkü yöntemlerle tanımlamaktadır. Atta koterizasyon ile katırda da kesmek şeklinde teknikler kullanmıştır. Yazarın bu operasyonun uygulamasında oldukça başarılı ve deneyimli olduğu söylenebilir.

Kastrasyon uygulamasının tarihsel olarak hangi tarihe kadar uzandığı bilinmemekle beraber; Dinçer (1967), bu uygulamanın en eski çağlardan beri yapıldığını belirtmektedir. Öktem (1948), bu tarihi cilalı taş devrine kadar götürüp; insanların hayvanları evcilleştirmek için bu uygulamayı yaptıklarını ileri sürmektedir. Smithcors (1958) da, kastrasyonu yazılı tarih öncesi dönemlere kadar götürmekte ve hayvanlar üzerinde yapılan uygulamalardan en yaygını olduğunu bildirmektedir. Dilgimen (1947), bu uygulamanın, dövme, koparma ve ezme metotlarının İsrailoğulları tarafından bilindiğine dair bilgileri içeren kaynakların varlığından söz etmekte; kaso (tahta arasında sıkıştırma) uygulanmasının ise Eski Hindistan'a kadar uzandığını ileri sürmektedir.

Sigerist (1961), Aristo'nun (M. Ö. 4'üncü yüzyıl), danalarda scrotumu kesip testisleri dışarı alarak kastrasyon yaptığını bildirmektedir. Smith'e (1919) göre, Romalı veteriner hekim Columella (1'nci yüzyıl), Bizanslı veteriner hekim Apsyrtus (4'üncü yüzyıl) ve aynı yüzyılda Roma'da yaşadığı söylenen Palladius bu uygulamayı yapmışlar; Palladius farklı olarak, tahta kısıkaçlar ve dağ kullanmıştır. Yazar (Smith, 1919) burada, dağ yapmanın kastrasyonda ilk kez kullanılma olasılığına dikkat çekmektedir.

Baytarnamelerde kastrasyonun ilk uygulanaşına Hizam'da (Erk, 1961) rastlanmaktadır. Hizam kastrasyonun günah olmadığına ve gerekli olduğuna işaret eder. Kastrasyon için öncelikle ilkbahar daha sonra da sonbaharı uygun görür. Kaso ile uygulanan metodu önerir. Operasyon günü aygırın aç bırakılmasını, sonraki günlerde suyuna ve yemine natron katılmasını ve üç gün gezdirilmesini salık vermiştir. Bunların

dışında, yazar pürgatiflerin uygulanması gerektiğini bildirmekte; ancak, rasyonel olmayan bir pürgatif tanımlamaktadır.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), de kastrasyonun günah olarak bildirildiğini; ancak, faydalarından dolayı yapılmasını uygun bulduğunu belirtmiştir. Uygulamanın koterizasyon, ustura ile kesmek, dövme ve testislerin koparılması şeklindeki tekniklerle yapılacağını kaydetmiştir. Beşinci bir yöntem daha bildirmiş; ancak bu yöntemi önermemiştir.

Fasıl: Atın damar sayısı ve hangilerinden kan alındığı ile ilgili fasıl

İnce ince olan damarlar hariç, attaki toplam damar sayısı 362 tanedir. Bu damarlardan 32 tanesinden hastalıkları tedavi amacıyla kan alınır. Bu damarlardan dört tanesi olan "bavatin", ellerde ve ayaklarda, bacağın ve kolların iç tarafında bulunur. İki tanesi göğüste bulunur ve bunlardan sivri uçlu bir aletle kan alınır. İki tanesi boyun bölgesinde bulunur. Bunlar avdak'tır. Bunlardan kan almak için aynı sivri uçlu alet kullanılıp, damar boğulmak suretiyle kan akıtılır. İki damar şakaklarda bulunur; bunlar, "nevadır" adını alırlar. İki tane damar göz üstünde (alın) bulunur. Bunlardan neşterle kan alınır. Birer tanesi göz altında bulunur, bunlar "abtin" adını alır. Bu damarlardan kan almak için atın göğsü, hayvanın gözünden yaş gelinceye kadar sıkıca bağlanır. Sonra damarlar belli olsun diye at boğulur. Daha sonra normal ameliyatlarda kullanılan neşterden daha sivri olması gereken bir neşterle kan akıtılır. Ancak bu damarlardan alınacak kan miktarı, bir avuç içi kadar olmalıdır. Bir diğer damar atın arka kısmında bulunur ve kuyruk altından geçer. Bu damarlardan kaşıntı ve uyuz gibi hastalıklar için kan alınır. Kuyruk kaldırılıp, bağlanır ve kan alınır. Damarların dört tanesi hayvanın ön ve arka ayaklarının iç tarafında bulunur (bu damarlar dip tarafına doğru seyrederek-arkadan iç taraf doğru). Bunların dışında tırnaklarda 12 tane damar bulunur. Her damar kalem kalınlığında olup, üç kola ayrılır. Bu kolların ikisi yanlara doğru biri de ortaya doğru seyreder. Bu damarlardan tırnak ve kıllı bölge arasındaki yerden kan alınır. İnce bir neşterle yarılmak suretiyle kan alınır ve yarık bir insan tırnağının yarısı kadar olmalıdır. Allah şifa versin.

Ali Bin Davud'un bu bölümde vermiş olduğu bilgiler eksikliklerine rağmen önemlidir. Bu damarların bölgelerinin tanımlanması, seyrettiği yönlerin belirtilmesi ve

anastomozları ile birlikte sayılamaları, yazarın diseksiyon yapmış olduğuna kanıt olarak gösterilebilir. Aynı zamanda, damar sayılarına ilişkin olarak net rakamların verilmesi dikkat çekicidir.

Dinçer (1973) tarafından incelenen, 15'inci yüzyıla ait baytarnamede de damarlar konusunda bilgiler verilmiştir. Ancak, bu eserde damar sayılarına ilişkin bir kayıt yoktur.

Fasıl: 728 senesinde Yemen'deki bir at hastalığı

Çok güçlü bir hastalıktır. Hayvanı tedavi etmek için zaman bırakmaz. Benden önceki baytara kitaplarında bu hastalıktan bahsedilmemiştir. Bu sebeple de o zamanın insanları bu hastalığın ne olduğunu bilememişlerdir.

Bu hastalığın da bütün hastalıklar gibi bir başlangıcı vardır. Hayvan yerden yem yemeye çalışırken burmından sümüksü bir şey akar. Sonra hayvan kafasını yere eğer ve bir daha da kaldırmaz. Bir-iki saat böyle bekler ve ölür. Ölürken bazen çırpırır, bazen çırpınmaz. Eğer çırpırırsa bu bir saate yakın bir süre devam eder.

Hastalık Yemen'in Hazramat kentinden başlamış; sonra Mekke'ye kadar yayılmıştır. Sayısını bilemeyeceğim kadar at, katır ve bunlara benzer hayvan öldürdü. Bunlardan sayıca çok olanı atlar idi.

Hayvanları öldürme süresi çok kısadır. İki insan hayvanın satışı için pazarlık edip, akit imzalayınca kadar hayvan ölebilir. Hatta Hindistan'da insanlar atı satın alıp, eve götürünceye kadar hayvanın öldüğü bilinmektedir. Bu şekildeki olaylar çoğalmıca, atı satın almak isteyen biri, ilk önce atın üst göz kapağını ters çevirir. Eğer sarı görürlerse o atı satın almazlar. Çünkü o at kısa bir süre sonra ölür.

Burada tarif edilen hastalık semptomları itibarıyla At Vebası'nı (African Horse Sickness- Pestis equorum) düşündürmektedir. Sarton (1953b), bu hastalıktan "atlarda görülen veba" olarak söz etmektedir. Bugüne kadar üzerinde inceleme yapılan baytarnamelerde, Ali Bin Davud'un da ifade ettiği gibi bu hastalığa rastlanmamıştır.

Yazar, burada atlarda görülen hastalıklar ve bunların tedavilerine ilişkin olarak düzenlediği bölüme son vermiştir.

Genel olarak Ali Bin Davud'un, hastalıkların nedenlerini çoğunlukla, yorgun ya da terliyken su içme veya cereyanda kalmaya bağladığı; birkaç hastalık dışında

hastalıklara rasyonel yaklaştığı ve özellikle ayak hastalıkları konularında oldukça başarılı olduğu; tedavilerde kullandığı ilâçları, hazırlanış biçimleriyle tanımlayarak Galenik farmasinin etkisini yansıttığı ve tedavisi zor hastalıklarda kan alma ve koterizasyon uygulamalarını çok yoğun olarak kullandığı ileri sürülebilir.

5. Deyiş

Bu bölümde Cahiliye’de ve İslâm’da bilinen ünlü atlardan bahsedilmiş, bu atların isimleri verilmiştir. Hadislere dayanarak, Hz. Muhammed’in atlarının adlarından söz edilmiştir. Al-Sekib, Al-Müztecen, Al-Zar, Al-Lahik, Sehe, Al-Zarb bu adların kesin olanlarıdır. Bunlardan başka farklı yerlerde geçen birçok ad olduğu bildirilmiştir. Ayrıca bu atların geldikleri yerler ve Peygamberin sahip olduğu diğer atların adlarından da bahsedilmektedir.

Fasıl: Peygamberin atları zikrinde

Savaşlarda Hz. Muhammed’in başından geçen, atlarla ilgili olan olaylarından bahsedilmektedir.

Fasıl: Bu bölümde rivayetlere dayanılarak, sahabenin elinde bulunan ve diğer atlar hakkındaki savaş hikayelerinden bahsedilir.

Fasıl: Cahiliye devri ve İslâmiyet’ten sonraki dönemlerde ün kazanmış olan atlar ile bunlar hakkındaki hikayelere yer verilmiştir. Örneğin, annesi ile çiftleştirilen atın kendisini öldürmesine ilişkin hikaye bunlardan biridir.

Fasıl: Resûl memleketinde bizim atlarımız ve dedelerimizin atları zikrinde

Fasıl: Peygamberimiz zamanında krallarda bulunan atların özellikleri, adları, alametleri

Fasıl: Hz. Muhammed zamanında Arapların ve prenslerin ellerinde bulunan ünlü atlardan bahsedilir.

6. Deyiş: Yabancıların (Acem) zikrinde, aynı zamanda develerin ve katırların zikrinde

İlk önce Arap atlarından bahsettik. Çünkü rütbede daha önde ve şerefte diğer atlardan daha önemli oldukları için bunları öne aldık. Bu sebeple bu faslı geciktirdik. Önce Arap atları, sonra yabancı atlar ve daha sonra da öteki hayvanlar gelir.

Katır; yük taşımak için kullanılan bir hayvandır. Diğer bir adı “şaceh”tir. Bu hayvanların bazılarının kaçmak gibi huyları vardır. Yüklünü binildiğinde yükünü düşürmeye çalışır. Bu tür hayvanlar yağlanırlar. En iyisi Habeşistan’dan getirilen katırlardır. Hatta bunlar ata en yakın olurlar. Fakat attan çok daha sinsidirler ve daha çabuk bozulur ve ölürler. Bu hayvanlar atın renklerini taşırlar.

Alnında beyaz nişaneler bulunanlar fazla sevilmezler; fakat, Acem ve Mısır’da bu pek fark etmez. Bu hayvanların siyah olanları da vardır. Ayrıca atta ne seviliyor ise katırda da aynı özellikler sevilir. Yani geniş boyun, uzun boy, hafif dik olan burun istenen özelliklerdir. Yine atlarda var olup katırlarda da sevilen özellikler vardır. Güçlü nefes, uyum içindeki bir fiziksel yapı, geniş omuz, geniş göğüs, büyük göz, yumuşak kıl, küçük kafa, düz yele, orta boy ve dik duruşa sahip olan katırlar, binmek ve yük taşımak için en iyi olan katırlardır.

Katırlar atların geçirdiği hastalıkların çoğunu geçirirler. Aynı zamanda atlarda doğuştan görülen bozukluklar da katırlarda görülür. Katır hastalıklarının tedavilerinde atlarda kullanılan ilaçlar kullanılır. O devirlerde kralların dahi katıra bindikleri görülmektedir. Hatta Peygamberin de “Düldül” adında bir katırı vardı. Bedel olarak at kadar olmasa da ata yakın bir fiyatları vardır.

Bu bölümde katırlarla ilgili rivayetlerden ve hikayelerden bahsedilir.

Fasıl: Eşekler zikri

Binmek ve yük taşımak için, aynı zamanda süslenip bahçelerde, çiftliklerde gezinmek için kullanılır. Peygamberin “Ufair” adında bir eşiği vardı. Arapça’da ceylanın küçüğüne de bu ad verilmektedir.

Bu bölümde Peygamberin eşiği hakkında rivayetler ve hikayeler bulunur.

En iyi eşekler Mısır Eşiği ve sonra Yemen Eşiğidir. Yemen’de Sanâ denen bölgenin eşekleri ünlüdür. Bu eşekler büyük ve sabırlı olurlar. Yerin sertliği ayaklarını etkilemez. Tühema’daki eşekler daha sonra gelir.

Kafası ufak, boynu kısa, kalın ve yuvarlak olan, kuyruk sokumu yuvarlak olan, kuyruğu uzun olan, bacaklarının üst kısmı uzun ve kuvvetli, alt kısmı kısa olan, yuvarlak ve sert tırnakları olan, geniş göğüslü ve geniş karınlı olan, yumuşak kıllı ve aynı zamanda karın bölgesi beyaz olanlar yük taşımaya yarayan hayvanların taşıdığı

özelliklerdir. Dişi olanlar krallar ve prenslerin binmesi için uygundur. Dişilerin gebelik süresi atın dişisinde olduğu gibidir. Diş sıralaması attı ve katırda olduğu gibidir. Atta bahsedilen hastalıklar eşekte de görülür.

Yabani eşekler (Zebra):

Tek tip bir dona sahiptirler. Siyah-beyaz ve tozlu gibi bir donları vardır. Yabani hayvanlardır ve avlanması zordur. Özellikle erkeklerinin avlanması daha zordur ve eğitilemeyen hayvanlardır. Eğitilmek amacıyla alınan yavrular da eğitilemezler ve fazla yaşamazlar. Daha çok Yemen'de bulurlar. Etinin yenip yenmemesi ile ilgili tartışmalar çoktur. Renkleri siyah beyazdır ve her iki tarafta da aynıdır. Dişileri binek olarak kullanılabilirler, fakat ahır hayatına alışamadıklarından dolayı fazla yaşayamazlar.

Zebalara ilişkin olarak verilen bilgilere, bugün kadar incelenen baytarnamelerin hiçbirinde rastlanmamıştır. Bu açıdan, sözü edilen hayvanlar hakkında ilk bilgi veren baytarnamenin, Ali Bin Davud'un eseri olduğu ileri sürülebilir.

Fasıl : Deve faslı

Arapların develerde beğendiği cins erkeklerdir. Çünkü asil olan onlardır. Deveyi de, atı sevdikleri kadar severler ve ona ata verdikleri kadar değer verirler ve ona da birçok şiirler yazmışlardır. Şiirlerinde çok önemli ve yaralı olduğunu anlatmışlardır. Deve, Kur'an'da da geçmiş olup; Araplar arasında en önemli hediye de devedir.

Bu bölümde, ünlü olan erkek develer ve atlar ile ilgili konular ele alınmıştır.

Fasıl: Devenin dişleri ile ilgili

Devenin dişi ancak ve ancak doğduktan birkaç ay sonra tamamlanır. Ayrıca deve gibi yumuşak ayaklı hayvanlarda üst çene dişleri olmaz. 2-5 sene arasında isfeniyye adlı dişleri düşer. Altıncı sene dörtlüklerini kırar. Altıncı seneden sonra köpek dişleri çıkmaya başlar. Hatta o dişin tam çıkabilmesi için 8-9 yaşına gelmesi gerekir. Bu yıllarında dahi çıkmamış olabilir. Bunun herhangi bir tesiri yoktur. Deve düşündüğünde en sinsî hayvandır (hafızası çok iyidir, asla unutmaz). Yaşlandığı zaman kesici dişlerini kullanamaz, yani bu hayvanın yaşlandığını gösterir. Bu hayvandan artık yararlanılmaz. Bu zamanda deve kendi hörgücünden yemeye başlayacak ve gücünü kaybedecektir.

Deveye binebilmek için dört yaşına gelmesi gerekmektedir. İkinci seneden sonra anne sütü emzirtmez. Çünkü üçüncü seneye girildiğinde başka bir gebelik geçirir.

Bu kısımda atlar hakkında yazılmış şiirler ile deve gruplarına verilen adlardan söz edilmektedir.

Dişi deveye yeniden binebilmek ve süttten kesebilmek için sahibi elinden gelen her şeyi yapar. Çünkü süttten kesildiğinde deve daha güçlü olmaktadır. Bazıları devenin süttünü bırakır ve yolculukta Türklerin yaptığı gibi yorulduğunda inip sağar ve omu içer.

Eserin birçok bölümde de rastlandığı gibi, Ali Bin Davud baytarnamesinde sadece Araplara ait bilgiler vermemiş; yer yer başka uluslara ait bilgilerde vermiştir.

Peygamber'in hicret ettiği devesinin adı "Adba" idi.

Bu bölümden sonra Hz. Muhammed'in develerle ilgili hikayeleri vardır.

Fasıl: Devenin renkleri

Develerin en iyi ve aranan rengi kıızıdır. Çünkü en güzeli, en sabırlısı ve en güçlüsü olup aranan bir renktir. Ayrıca yeşilimsi olan da iyidir. Hatta bu yeşilimsi olanların kılları traş edilirse derisinin de yeşil olduğu görülür. Ayrıca devenin beyaz ve krem rengi olanları da vardır. Develerde beyazın ve siyahın karışımı olan renk fazla bulunmaz. Öyle ki yuvarlak benekler bile bulunmaz. Yalnızca ben olabilir. Mavimsi develerin etinin tadı çok güzeldir. Fakat bu develer, binmek için çok iyi değildir. Develerin siyah olanları da bulunmaktadır. Bu devenin kökeni Suudi Arabistan'ın Necd bölgesidir.

Fasıl: Bu bölümde Yemen'deki develerin sınıflandırılması ve deve türleri ele alınmış; orijinleri ve özellikleri anlatılmıştır. Bu türler; Al-Mesudiyye, Al-Mensuriyye, Al-Yemaniyye, Al-Ardiyya, Al-Hulviyyeh, Al-Mevlude, Al-Yemaniyyeh, Al-Necdiyyeh, Al-Buhati, Al-Mejlubeh Mine'l-Bahr, Al-Savakiniyyeh, Al-Deriyyeh, Al-Ethaliyyeh, Al-Berberiyyeh, Al-Nevbiyyeh, Al-Zeheb olarak bildirilmiştir.

Fasıl: Develerin hastalıkları ve tedavileri

Bu bölümde develeri anlattığımız için aynı zamanda develerin hastalıklarını ve tedavilerini de anlatmamız gerekmektedir.

Kanın Zıplaması (fazlalığı)

Alametleri: Hayvanın vücudunda kızıl kızıl kabarcıklar çıkar

Tedavisi: Boynun yan taraflarındaki damardan hayvanın rengi dönünceye kadar kan akıtılır.

Yazarın kaydetmiş olduğu tanımlardan ve tedavi şeklinden, hastalığın ne olduğu tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak, atların hastalıkları ile ilgili bölümde aynı başlık altında fotofobi ile seyreden hastalıklar ele alınmıştır. Erk (1961) Hizam'ın eserinde, "kan çokluğu" adı ile bir hastalıktan söz edildiğini belirtmiş ve hastalığın egzama olma ihtimali üzerinde durmuştur. Tedavi için kan alma, zayıflatma, kılların kırkılıp çibanların delinmesi ve tuzlu sirkeyle yıkanıp gül yağı ve balmumu karışımının sürülmesi önerildiğini bildirmiştir.

Al-Aşavan (Sıcaklıktan kaynaklanan bir hastalık)

Sebebi: Hava sıcaklığının fazla olmasıdır.

Tedavi: Belirli bir miktar kan gözüün üzerindeki damardan akıtılarak tedavi edilmeye çalışılır. Hiçbir şey kalmaz.

Bu hastalığın ne olduğu anlaşılamamıştır.

Saratan hastalığı

Alametleri: Deve kafasını ve gözlerini deli gibi hareket ettirir. Yem yemez, su içmez, bağlı olduğu yerden çözüldüğünde belirsiz bir yere doğru düşse kalka koşar.

Tedavi: Burununun başlangıç noktasından kafasının arkasına kadar, boyun omurlarının her bir tanesinin üzeri art arda gelecek şekilde dağlanır (Resim-23). Ayrıca, kasık bölgesine geçmeden önce son üç kaburganın her biri iki taraftan olmak üzere üç defa dağlanır. Daha sonra göbek deliğinin etrafı, çevrelenecek şekilde yukarıdaki gibi (Resim-23) dağlanır. Kasık bölgesi iki yanından haç şeklinde dağlanır. Kuyruk sokumunun başlangıcı yine yukarıda olduğu gibi (Resim-23) dağlanır. Hasta develer diğer develerden uzaklaştırılır. Kaynatılmış salit, vaşak, harkıyya(?) ve çörek otu karıştırılıp, bu karışım kaynatıldıktan sonra vücudun kompleksine ovalamak suretiyle sürülür. Hayvanın kendisi aramadığı sürece yem verilmez. Yem aradığı taktirde ovalama işlemi bir kez daha yapılır, yem verilir ve inşallah hiçbir şey kalmaz.

Bu fasılda tanımlanan hastalık sinir sisteminde tahribata yol açan bir bozukluğu düşündürmektedir. Belirtilmiş olan semptomlar, Listeriosis, Kuduz ya da Kurşun Zehirlenmesini akla getirmektedir. Ancak, hasta develerin, sağlam olanlardan ayrılması

nedeniyle, hastalığın bulaşıcı karaktere sahip olduğu söylenebilir. Bu durumda tanımlanmak istenen hastalık, Kuduz ya da Listeriosis olmalıdır. Tedavi dağlama (koterizasyon) yoluyla yapılmaya çalışılmıştır. Hasta hayvanlar sağlamlardan ayrılması dikkat çekicidir.

Al-Juşar: Hayvan gece hastalanıp, sabah uyandığında yemden kesilir, canı hiçbir şey istemez ve durgundur.

Tedavisi: Öteki develeri hasta etmemek için uzaklaştırılır. Hastalık geçinceye kadar yem verilmez. Hastalık uzun süre devam ettiyse, hafifçe dağlanır. Burmumun üzeri hafif vuruşlarla dağlanır. Kan alınmaz ve haç şeklinde bir dağ yapılır. İnşallah hiçbir şeyi kalmaz.

Bu fasılda, yine bulaşıcı karaktere sahip ve genel durum bozukluğuna neden olan hastalıklardan biri tanımlanmıştır. Ancak, verilen bilgilerden hastalığın ne olduğu anlaşılamamıştır.

Güneş çarpması (Al-Hurak)

Hayvanın aşırı sıcakta yola götürülmesinden kaynaklanır. Hayvanın içine bir alev düşürür.

Alameleri: Kasıklarını içe çekmesi, zayıflamasıdır. Fazla yem verilse de iyi olmaz. Güneşi gördüğü zaman yere oturur. Hatta bazen ayı gördüğü zaman bile yere oturabilir. Ancak ve ancak hava soğuduğu zaman oturduğu yerden kalkar.

Tedavisi: Yeşil sedir, soğuk su ile karıştırılıp 3-4 gün içirilir. Yeşil sedir yoksa kuru sedir verilir. Fakat kuru sediri 3 ratıl miktarında, üç ya da dört gün kullanmak gerekir. Al-Medid daha iyidir. Al-Medid; mısırı ezip un haline getirirsin ve su ile karıştırıp, kıvamı sudan daha yoğun oluncaya kadar yoğurursun ve bunu hayvana içirirsin. Bu ilâç hayvanda ateş devam ettiği sürece, iyileşinceye kadar içirilir. Sedir bulunmazsa kına (Lawsonia alba. Baytop, 1997) kullanmak uygundur. Kına bir gece öncesinden suda bekletilmek suretiyle kullanılmalıdır. Ertesi gün hayvana içirilir. İnşallah hiçbir şey kalmaz.

Al-Cerab (Uyuz): Develerde bilinen bir hastalıktır ve hayvan bu hastalığı pek nadir atlatır.

Sebebi: Havanın nemliliği, kirin çoğalması ve “Karden” denen bir böceğin o bölgede çok olması ve ayrıca deveyi ihmal edip kir ve yağın içerisinde bırakmak. Aynı zamanda hayvanı ara sıra hapşırtmadan sürekli mısır hasidi vermek. Develerin uyuz olmasının sebeplerinden bir tanesi de devenin ihmal edilmesidir. Uygun yerde bağlanmaması, uzun zaman aynı yerde bırakılması gibi sebepler uyuz neden olur.

Tedavi: Hastalığın başlaması durumunda, vücut ve ayak tabanları salit veya kuyruk yağı ile sürekli olarak ovulur. Eğer o devenin bulunduğu ülke soğuk ve o mevsim de soğuk ise salit ile; eğer bulunduğu ülke sıcak ise kuyruk yağı ile ovalanır. Uyuz devam ederse, hayvanın rengi normale dönünceye kadar, avdak denen damarlarından kan alınır. Daha sonra salit, kükürt, ekşi kutayaib(?) (bulunmasa da farketmez), tuz ve katran karıştırılıp hayvana sürülür. Bu işlem birçok defa tekrarlanır. Öyle ki hayvanın iyileşmesi ve tüylerin yeniden çıkması sağlanıncaya kadar devam eder.

Bu fasıl altında develerin uyuzu anlatılmaya çalışılmıştır. Hastalığın sebeplerinin iyi tanımlandığı; tedavide rasyonel uygulamaların yapıldığı söylenebilir. Kükürt bugün de uyuz tedavisinde kullanılmaktadır.

Hizam (Erk, 1961), atlarda uyuz hastalığı için; atın hamamda su ve sabunla yıkanmasını, sonrada duvardan uzak güneşe bağlanmasını ve katranlı ilâç sürülmesini önermiştir. Yazar deve de uyuzun, ziftli ilâç sürülerek tedavi edildiğini; hayvanın dili şişerse kan alındığını bildirmektedir.

Ebu Bekr (Erk, 1959b), uyuzu bir nevi delilik olarak tanımlamış; hastalığın bulaşıcı karakterine ve tedavisinin güçlüğüne dikkat çekmiştir. Yazar atlardaki uyuzu, diğer hayvanlardakinden farklı bir hastalık olarak kabul etmiş; tedavisi için, kükürtlü pomatlar kullanmıştır.

Erk’e (1961) göre Hoepli, İslâm veteriner hekimlerinin uyuz parazitlerini açıkça tarif etmiş ve doğru tedavi şekillerini uygulamış olmalarına rağmen, uyuzun nedenini, vücuttaki sıvı dengesizliğine ve uygun olmayan gıdalara bağladıklarını ileri sürmektedir. Oysa bu baytarnamede uyuz etkeninin adının açıkça verilmesi ve hastalığın nedenleri arasında gösterilmesi, Hoepli’nin görüşünün yerinde bir değerlendirme olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

El-Cezaz: Ayaklarda şişlik oluşmaya başlar. Fakat bu şişlikler hayvanın canını

acıtmazlar.

Tedavi: Ayaklarda, eklem yerinde, damarın üzerinde dıştan boylamasına olacak şekilde üç tane dağ yapılır. Daha sonra beş ratıl kuyruk yağı burundan verilmek suretiyle hayvan hapsirtılır ve hiçbir şeyi kalmaz.

Yazar bu bölümde Bursitis olaylarını tanımlamış olmalıdır. Özellikle, hastalığın ağrıya neden olmaması, Bursitis subcutanea olasılığını güçlendirmektedir. Bu hastalık veteriner hekimliğinde oluşturduğu şişliğin dışında, estetik bir kusur olarak bilinmektedir. Tedavide dağlama yapılması rasyonel bir uygulamadır.

El-Melah: Dizde bir şişlik. İhmal edilirse hayvan telef olur.

Tedavi: Her dize dağ yapılır (Resim-24).

Bu bölümde prognozu kötü bir hastalık tarif edilmiştir. Bu bulgu, Bursitis prulenta ya da Arthritis prulenta olaylarını düşündürmektedir.

El-Nifah: Devenin karnının şişmesi

Sebebi: Elma ağacı ya da herhangi bir ağacın tomurcuklarından fazlaca yemesidir.

Tedavisi: Hayvan yemden kesilmiştir. El-humur(?), şerbet olacak kadar miktarda suya konup, normal gökyüzü altında gecedan sabaha kadar bekletilir. Sonra süzülür ve hayvana içirilir. Daha sonra kasık bölgesi ve göbek deliğine dağ yapılır. Hiçbir şeyi kalmaz.

Atlarda olduğu gibi, develerde de Tympanie olayı ele alınmıştır. Tedavide yapılanlar anlaşılamamıştır.

El-Vahra: Aksama

Sebebi: Yürümüş olduğu suda ya da taşta ayaklarına bir şey batması.

Alameti: Eğer tabanında herhangi bir iltihap varsa o iltihap çıban başı gibidir.

Tedavisi: Neşter alınır, orası açılır ve iltihap akıtılır. Sıcak kuyruk yağı, mangalda pişmiş soğan, sıcak katran karıştırılıp akıtılan iltihabın yerine sürülür. Bu işlem üç gün tekrarlanır.

Ayakta travmatik nedenlerle oluşan yangı olayları anlatılmış olmalıdır. Tedavinin rasyonel olduğu söylenebilir.

El-Cefa

Sebebi: Aynı hava ortamında veya rutubette sürekli kalmak neticesinde hayvanın ayak tabanının küflenmesidir.

Alametleri: Tabanın rengi değişir, kurtlanır ve hayvan yürüme zorluğu çeker.

Tedavisi: Hayvanın ayağı bilekten tabana kadar dağlanır. Keskin bir bıçak yardımıyla bozulmuş olan et kısmı, temiz et bulumuncaya kadar temizlenir. Sonra tabanın içi pişsin diye, katran, salit ve iç yağı iyice karıştırılıp, kaynatılarak bu bölgeye sürülür. Bu işleme, taban sertleşinceye kadar, üç gün devam edilir. Aynı zamanda hayvan kuyruk yağı ile hapşırtılır. Benim tercihim tabana fazla zarar vermeden temizlemek ve iz bırakılmamasına çalışmaktır. Fakat bu her zaman geçerli değildir, gerektiği durumda yapılmalıdır. Korkumuz hayvanın tabanının telef olmasıdır. Hapşırtmanın sebebi hayvanın içinin (göğsünün) temizlenmesini sağlamaktır.

Tanımlanmak istenen hastalık Zolea ungule'nin çürüğü olaylarını düşündürmektedir. Uygulanan tedavinin başarılı olduğu kabul edilebilir. Ali Bin Davud'un, hayvanın tabanına fazla zarar vermeden ve doğasını bozmadan hastalığı tedavi etmek istemesi ve bunu tercih olarak belirtmesi veteriner hekimliği etiği açısından önemli bir bulgu olarak kabul edilebilir. Yazarın 14'üncü yüzyılda dikkat çektiği bu nokta, WVA (World Veterinary Association-Dünya Veteriner Hekimleri Birliği) tarafından oluşturulan "Meslekî Etik Yasasının" (Anonim, 1992) veteriner hekimlerin temel görevleri konulu 4'üncü makalesinde yer almaktadır.

El-Hasr: İdrara Çıkmama Hastalığı

Tedavisi: Sahibi devenin penisinde idrar yolunu bulur. O da parmağını sedir ile bulayıp, devenin idrar yoluna sokar. İçerde bu yolu tıkayan bir şey bulduğu takdirde çıkarır. Bu madde çıktığında hayvan idrarını yapar. Eğer yok ise merd (?) ve hamra, üç ya da dört ratıl miktarında karıştırılıp hayvana içirilir. Deve bu ilâçtan sonra idrarını yapar ve hiçbir şey kalmaz.*

Yazar bu bölümde Anurie olaylarını tanımlamış olup; aynı hastalığın atlarda olan formunda başvurduğu dinsel tedavileri uygulamamıştır. Bu bölümde uygulanan tedavi

*Hamra: Patlıcan türünde zehirli bir bitkidir. Avrupa ve Batı Asya'da bulunur. Çiçekleri tozlu kırmızı renktedir. Tıbbî amaçla, özellikle göz hastalıklarında kullanılır (Anonim, 1969).

rasyonel olarak kabul edilebilir. Bugün veteriner hekimliğinde Anürie olaylarında ilk akla gelen tedavi, idrar yollarındaki olası bir tıkanıklığı açmaktır.

Devenin köpek dişinin kesilme şekli

Devenin köpek dişi keskin bir eğe ile dibinden kesilir. Sonra hapşırtmak için burundan kıyruk yağı verilir. Bu amaçla develer için ortalama beş ratıl kıyruk yağı kullanılmaktadır.

El-Hüyac

Bu hastalıklardan değildir. Fakat erkek develer birdenbire sağa-sola çılginca koşmaya başlarlar ve saldırganlaşırlar.

Tedavisi: Hayvan on günde bir su'utla hapşırtılır ve kendi kendine tedavi olsun diye azaltılarak devam edilir. Bu durumdan hayvan herhangi bir zarar görmez. Su'ut yapılırken kalan posa hayvana yedirilirse iyi olur. Posa normal yemi kesmeden, bu yeme karıştırılmak suretiyle verilebilir. Çünkü deve hasta ve heyecanlı durumdayken ne yediğini bilmez. Bazı durumlarda da hayvan yem yiyemez. Hayvan kendisine gelirse posa kaldırılır. Tekrar hasta olursa, posaya yeniden devam edilir.

Yazar gerek atlarda gerekse daha yaygın olarak develerde "hapşırtma"ya çok başvurmaktadır. Bu sayede hayvanın solunum yollarındaki exudatın atılması sayesinde, solunum ve dolaşımı rahatlatmak amaçlanmıştır.

Hizam (Erk, 1961), baş ağrılarında "suab" denilen bir maddeyi tuz ile karıştırıp aynı amaçla kullanmıştır. Bu maddenin de su'ut olma ihtimali yüksektir.

El-Hurac

Çıban gibidir. Bütün vücuda yayılır ve kanlı kanlıdır. Bu hastalık olduğu takdirde, bu bölgeler temizlenir ve içindeki iltihap çıkartılır. Daha sonra boşaltılan yerlere ezilmiş hatim (Hatmi: Althaea. Baytop, 1997) ve tuz karışımı komur. Tedavide ikinci bir tekrar yoktur ve hiçbir şey kalmaz. Eğer bir-iki tanesi kalmışsa bunlarda kendiliğinden dağılırlar.

Tanımlanan hastalık Yaygın Folikülitis olaylarını düşündürmektedir. Uygulanan tedavinin rasyonel olduğu söylenebilir.

El-Rasa: Devenin bileği şişer ve üzerine basamaz.

Sebebi: Sinirin gevşemesidir.

Tedavisi: Cefa hastalığında yapıldığı gibi dağlanır ve hiçbir şey kalmaz.

El-Buram: Bu hastalık bir ısırma sonucunda kanın bir yerde toplanması şeklinde kendisini gösterir.

Tedavisi: Şişliğin bulunduğu yere, çöl toprağı ve kırmızı sirkenin karışımından hazırlanan madde uygulanır. Giderse gider veya gitmez. Eğer iltihaplanır ise neşterle açılır ve içindeki iltihap çıkarılır. Sonra bu yere tuz ve hatim doldurulur.

Bu fasıl altında Haematom olayları tanımlanmış olmalıdır. Tedavinin rasyonel olduğu kabul edilebilir.

Öksürme (El-Sua'l)

Bir deve bu hastalığa yakalandığında zayıflar ve öksürük çoğalır.

Tedavisi: Hayvanı hapsirtmek amacıyla, burmundan sıcak salit verilir. Aynı salit kafasına da sürülür. Bu işleme üç gün devam edilir ve hiçbir şey kalmaz.

El-Fak (özellikle omuzdaki çıkık)

Sebebi: Devenin üzerinde ağırlık varken düşer ise omuz yerinden çıkar ve o bacağı yerinden oynatamaz.

Tedavisi: Çıkık olan yere dağ yapılır (Resim-25). Önce yuvarlak şekilde ve daha sonra da onun içi haç şeklinde dağlanmalıdır. Hayvan bir yere bağlanır ve burmundan kıyruk yağı verilir. Ayrıca Yemen'de çok bulunan ağaç mumyası (El-Mumya Şeceriye) ile hapsirtılır. Bu tedavide çok işe yarar.

El-Asra: Hayvan ağır bir şey taşıdığı zaman sinirleri yıpranır ve ayakları aksar.

Tedavisi: Deveyi alırsın ve boğanın yerine ulaşınca kadar batıya gidersin. Boğanın yerine ulaşıldığında hayvanı boğanın duvarına bağlarsın. Aynı zamanda üzerine salit sıkarsın ve hayvanın hiçbir şeyi kalmaz.

Ali Bin Davud, bu hastalığın tedavisinde de, eserin genelinde yaptığı rasyonel tedavileri bırakıp, batıl bir tedavi uygulamaktadır.

Diğer Hastalıklar

Anüs, Göğüs ve Sırttaki Yaralar

Bunların tedavisi kolaydır ve dağlamadan yapılır. Eğer tamamen telef olur ise dağ yapılır ve bu yaraların yerlerinde sağlam doku görününceye kadar gayla (?) doldurulur. Bu arada deveye iyi bakılmalı ve iki ayda bir kılları kesilmelidir. At sineği

varsa, onların yerleri de temizlenmelidir. Bundan kaynaklanan yaraların yerleri boşaltılıp, içleri kuyruk yağı ile doldurulmalıdır.

Uyuz olan develer, uyuz bâbında anlatıldığı gibi salit ve kükürt sürülmek suretiyle tedavi edilirler. Aynı zamanda devenin özellikle sırtında kullanılan malzemelerin temizlenmesi gerekir. Duyduğuma göre Yemen'de halk arasında bu on günde bir tekrar edilmektedir.

Ali Bin Davud, bu fasılda yeniden, uyuza değinmiştir. Yazarın zaman zaman halk uygulamalarından da söz ettiği görülmektedir.

En iyi besleme şekli: Salitin suyu alınır, tomurcuklarla birlikte nemli bir şekilde karıştırılır. Deve için yarım medleh salit suyu, burada bir medleh on ratıla tekâbul eder, tomurcuk ise bir medleh ya da dörtte üçünü verirsın. Bu karışım tam bir besleme isteyenlere verilir. Fakat salitin suyu fazla verilirse deve şişmanlar ve güçlenir. Tomurcuklar ise devenin alışmış olduğu bir şey olup, sinirlerini güçlendirir. Hapşirtmak üç-dört ayda bir, beş bağdadi ratıl kuyruk yağı ile yapılır. Hapşirtmak develerin vücuduna güç verir. Dendi ki; tabanlı yağla, tırnaklı mısırla ve çift tırnaklı ise tuz ile güçlü olur. Tabi ki hayvanın yemine acur (?) eklenir. O da günün başlangıcında ya da yatsıdan sonra verilmelidir. En iyi acur es-sebai denen türdür. Hayvana güç verir. Bu öteki acurlar gibi değildir. Es-surme acuru dağlarda bulunur ve hayvanın hastalıklarının iyileştirilmesinde faydası vardır. Ed-duhun denen acur hayvanlara çok zararlıdır. El-cehri acurunun ise yararı da zararı da azdır. Yemen'in kuzeyinde yaşayanlar, develere El-duba verirler. Bu hayvana aşırı yağ yaptırır, fakat güçsüzdür yani güç vermez. Dolayısıyla yolculuklarda hayvan zorlandığı zaman yağ erir ve yağ bittiğinde gücü kalmaz. Aynı zamanda iyi bir besleme için develere her on günde bir tuz ve sarımsak verilir. Eğer hava soğuk olup da ülke sıcak iklimliyse (kışın), böyle zamanlarda fazla verilir. Zikretmiş olduğumuz şeylere dikkat edilirse fayda görülür. Unutulmamalıdır ki yolculuk yapılmaması ve antrenmansızlık birçok hastalığa sebep olabilir. Bunlar diğer hayvanlar için de geçerlidir. Yani antrenman ve yolculuk gereklidir.

Develerle ilgili bölüm burada sona ermektedir. Ali Bin Davud deve faslının başlangıcında, Araplar arasında devenin de at kadar önemsendiğini belirtmesine karşın,

bu bölümde çoğu hastalıkta detaylı bilgi verilmemiştir. Tedavilerde dağlama ve hapsirtme ağırlıklı yer tutmaktadır. Bütün bunlara rağmen bu eserin, bugüne kadar incelenen baytarnameler içerisinde deve hastalıkları ve tedavilerine ilişkin en kapsamlı bilgi veren baytarname olduğu ileri sürülebilir.

Fasıl: Filler Zikrinde

Filler kralların binmesine mahsustur. O zamanda kral olmayan hiç kimse file binemezdi. Krallar filleri özellikle savaşlarda çok kullanırlar ve o filleri kendilerine hediye edenlere çok büyük armağanlar verirler. Yemen sultanının filinin sahibinin mükafatı yemesi, giysisi ve evi hariç bin miskal idi. Eğer bir kral bir krala bir fil hediye ederse bil-mukabil ona on tane iyi ve saf at hediye edilir.

Fillerin dişilerinin diğer hayvanlardan farkı daha fazla yük, savaşta cephane ve silahı daha fazla taşımalarıdır. Kadissiye Savaşında, Rüstem Askeri Kampında 30 tane fil bulunduğu söylendi. Filler savaşlarda kendilerinin çok ağır olan savaş giysilerinden başka; giysileriyle, cephaneleriyle ve oklarıyla birlikte on kişiyi taşıyabilirler ve onlarla savaşabilirler.

Hint'ten bize gelen rivayete göre, savaşlarda her bir file ağırlığını taşıyabilecek demir bir sütun verilir. Filleri yan yana dizerler ve demir sütunlar fillerin hortumunda taşınır. Savaş başladığı an ise fillere o demirleri düşmanların üzerine bırakmaları için emir verirler. Bu sütunlar sayesinde düşmanın sayısı epeyce azalır.

Fillerin savaş kültürü açısından fazla hareketliliği yoktur. Fakat cesur hayvanlardır. Bir at binicisi atını nasıl yönlendiriyorsa, fil de öyle kolay yönlendirilebilir. Filler savaşta iyice giydirilmelidir. Özellikle hortumunun oklara karşı korunması gerekmektedir. File binenler ise cesur ve savaş hilelerini bilen kimseler olmalıdır ve fırsatları beklemelidir. Filin savaş düzeninde yeri atlardan arkadadır. Yani bu hayvanlar ordunun arkasından gelirler. Çünkü fil hortumuna çok dikkat eder ve ona zarar gelmesinden çok korkar. Hortumuna herhangi bir zarar gelmesi durumunda sahibini dinlemeden geriye döner ve kaçır. Dolayısıyla arkadaki ordu onun ordusu ise ezebilir ve zarar verebilir.

Filin hortumu onun için bir eldir. Yeme ve içme işlevi onunla gerçekleştirilir. Hortumuna su doldurur ve ağzına boşaltır. Hortumun ucunda parmak gibi bir uzantısı

vardır. Bununla tutmak istediği bir şeyi çok güçlü ve çözülmeyecek şekilde tutabilir. Bu özellik, daha çok Hindistan fillerine ait bir özelliktir. Habeşistan (Afrika) fillerinin hortumlarında parmak gibi olan bu uzantı yoktur. Fakat daha farklı olarak iki küçük parmak benzeri uzantıları vardır. Bu uzantıların adı malkat (pens, cımbız)'tır. Bunlarla herhangi bir şeyi uzun süre tutamamakla beraber, istedikleri şeyi tutup ağızlarına atabilirler. Habeşistan fili Hindistan filinden daha edeplidir ve ön ayakları arka ayaklarından daha uzundur. Dolayısıyla daha oturaklıdır; yani, oturduğunda daha iyi olurlar. Hindistan filinde beş, Habeşistan filinde dört turnak vardır. Ermeni fillerinin karınları av köpeklerinin karınları gibi içe çekilmiştir. Dolayısıyla daha hızlı koşarlar ve kaçak bir yapıya sahiptirler, yani yakalamak zordur.

Fillerin dişleri Hindistan ehillerine göre boynuzlarıdır. Delilleri ise, bu boynuzlar kafadan çıkmaz ve fil canavarlar (aslan ve köpekler) gibi bunlarla ısırılmaz. Ancak bunlarla boğalar ve boynuz sahibi hayvanlar gibi toslayabilir. Bu da aklın kabul edebileceği bir delildir ve iyi bir ölçüdür. Hindistan fillerinin dişlerinde diş yoktur, ancak Habeşistan fillerinin dişlerinde diş vardır.

Fillerin genel olarak çok iyi hisleri vardır ve işaretlerle çok iyi anlar. Öteki hayvanlar gibi değildir. Aynı zamanda filler çok iyi eğitilebilir. Hatta Arapça'da atasözlerinde de bu yer almıştır. Bu atasözlerinde gözler ve kulakların güçlü olduğundan bahsedilmektedir. Kaab bin Züher'in dediği gibi "görür ve duyurum, fil kadar".

Bu bölümde file ne tür adlar verildiği anlatılır.

Filde tahrik olmanın alameti, filin heyecanlanması ve sahibini veya binicisini öldürebilecek kadar heyecanlı olmasıdır. Filin vaginasından çok pis kokulu iltihap şeklinde bir sıvı gelir. Fillerin dişleri üç yılda bir âdet görür. Âdette sonra tahrik olur ve vaginası dışa doğru döner. Fillerin gebelik süresi yedi yıldır. Yavruların emzirme süresi iki yıldır. Bu süre dişlerin çıkma süresidir. Dişleri çıkan yavrulara sahip olmak ve hakim olmak güçleşir. Bu yaştaki filleri emzirmekte oldukça güçtür.

Filleri koşturmak çok zordur. Binmek ise boynundan çekilmiş iplerin altında oturmak suretiyle olur. Havdac denilen ve boynuna atılan bu ipler binici tarafından sağa sola çekilmek suretiyle fil yönlendirilir. Binicinin ayak baş parmakları filin kuyruğuna

bir iple bağlanır. Bu sayede, fil arkaya doğru giderken sağa veya sola doğru dönmüş için komutlar verilir. Filleri geri döndürmek veya oturtmak için gürz göstermek yeterlidir. Çünkü filler bu demirden çok korkarlar. Bu hayvanlara savaşta binmek ise tıpkı normalde olduğu gibidir. Hayvanın boynuna binilir ve sırtında büyük bir sandık taşınır ki, bu sandık ile silah ve cephane taşınır. Filler genellikle savaşta önlerde bir kale gibi yürütülerek, oklardan korunmak için kullanılırlar.

Burada yazar babası Sultan El-Melik El-Muayyed'in, 710 senesinde (miladi 1310) bir fil ile bir aslanı bir arenada karşılaştırdığına ait anısını anlatır.

Fillerin yemi öteki hayvanlar gibidir. Gece ya da gündüz hasidden sonra acur verilir. Fakat hasidi pirinç ya da mısır olduğu zaman su ile pişirilir, üzerine kuyruk yağı komur ve lokma lokma verilir. Eğer bu yoksa ekmek verilir ve günde bir defa su içirilir. Sesleri ise iki türdür. Burmundan (hortumdan) çıkan ses ki buna küçük ses denir ve zayıf bir sestir. Boğazından (ağzından) çıkan ses ise çok güçlüdür ve uzun mesafelerden duyulur. Aslandan çıkan sese benzer. Ses nerede olursa olsun geldiğinde yanında olduğunu sanırsın.

Habeş filleri Hint fillerinden daha ufak, derileri daha kalın ve daha sert ve insan öldürmekte daha cesaretlidirler. Hatta dedem Emir-i müminin El-Muzaffer Rahmetullah-u Aleyh'in bir dişi fili vardı. "Adı Selamah" olan bu fil insan öldürmek için can atardı. Gece bağlandığı yerden kaçıp şehrin sokaklarına düşerdi. Önüne çıkan insanı öldürürdü. Hatta bazen bir duvarın arkasında olan bir insanı fark ettiği zaman duvarda ufak bir delik arar ve o delikten hortumunu uzatıp o adamı öldürürdü. Bu hırçınlığı dedem onu öldürünceye kadar devam etti.

Filler diğer hayvanlardan daha az hastalıklı hayvanlardır. Hindistan'da ve Yemen'de buralarda doğmuş olan fil bakıcıları genellikle fil hastalıklarını iyi bilirler. Fil hastalandığında önüne bir sürü yaprak ve ağaç atarlardı. Hangisinden tedavi bulacağını kendisi bilir ve onu yerdi. O ilacı bulamadığı zaman yemezdi. Hatta Halife'nin önde gelen fillerinden biri olan Cevher adında bir fil var idi.

Bu bölümde onun hakkında ki rivayetlerden bahsedilir.

Bu fil iyi bir fil idi ve yolda giderken görmüş olduğu yaşlı kadınları ve çocukları arkadan gelen filler ezmesinler diye kaldırıp yolun kenarına koyardı. Sürekli bir köpekle

birlikte gezerdi. Bu fil 698 yılında aniden heyecanlandı ve bu fili Halife, Zübeyd'e gönderdi. Halife bunun tedavi edilmesini istedi ve her şeyi denediler. Sonunda hayvana şeker kamışı yedirdiler, her saat başı gül suyu ile yıkadılar ve bütün vücudu yağladılar. Bu olaydan fil bakıcıları çok para kazandılar. Bu fil hakkında, bu filin hastalandığı seneden çok önce bazı alimler dediler ki; Cevher, Sultan El-Melik El- Muzaffer'in öldüğü sene ölür. Nitekim fil o sene öldü ve Halife o filden sonra fazla yaşamadı.

Dendi ki, fillerin yaşı 300 yıldır. Hatta denildi ki, Halife Mütevekkil zamanında bir fil 400 sene yaşadı.

Ali Bin Davud'un filler hakkında vermiş olduğu bilgiler, genel olarak doğru bilgilerdir. Eserin bugüne kadar incelenen baytarnameler içerisinde, fillere ilişkin olarak bu kapsamda bilgi veren tek baytarname olduğu ileri sürülebilir.

Bu kitabının yazılışının bittiği gün Cuma sabah 24 Ramazan 1041 Hicri (miladî 14 Haziran 1632) senesinde bitmiştir. Hicri senesinin sahibine çok büyük selamlar ve salavatlar.

Baytarname burada sona ermektedir. Son düşünülen kayıt eserin, istinsah edildiği tarih hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

4. TARTIŞMA

Veteriner hekimliğin en eski meslekler arasında yer aldığı ve hayvanın evcilleştirilmesiyle başlamış olabileceği ileri sürülmüştür (Smith, 1919; Smithcors, 1958; Erk, 1966; Dinçer, 1967). Doğu, Orta Doğu ve Batı uygarlıklarının hemen tümünde, bu mesleğin usta-çırak yöntemiyle uygulandığı; ancak, çok sayıda yazılı kaynağın da bulunduğu bilinmektedir (Smith, 1919; Dinçer, 1982; Dunlop and Williams, 1996).

Yazılı kaynaklar, ulusal nitelikleri yanında, tüm ulusların katkısıyla şekillenmiş ortak bir uygarlığı yansıtan ürünler olarak gösterilmektedir (Koraltan, 1979). Dinçer ve Özgür'e (1998) göre, veteriner hekimliğin yazılı kaynaklarını oluşturan baytarnameler, Eski Çin ve Hindistan'dan Eski Roma'ya kadar uzanan Doğu ve Batı uygarlıklarının bilgi ve kültür birikimlerini yansıtmaktadır. Araştırmanın konusunu oluşturan baytarnamelerde saptanan bilgilerin bu kanaati desteklediği ileri sürülebilir.

Millî kütüphaneler; ulusların kültür ve bilgi birikimini oluşturan yazma eserleri toplama, düzenleme, kullanıma sunma ve gelecek nesillere aktarma görevini üslenen kurumlar olarak kabul edilirler (Cumbur ve ark., 1987; Acar, 1998; Karataş, 1998). Türkiye'de kuruluşundan bu yana aynı amaca hizmet eden Millî Kütüphane, son yıllarda başlatılan ve yazma eserlerin belli merkezlerde (Ankara, İstanbul, Konya) toplatılmasını amaçlayan proje ile daha önemli bir konuma gelmiştir (Kaya, 1999). Karataş'a (1998) göre, *"millî kütüphaneler, çağdaş dünyada, bir ülkenin sosyal, politik ve ekonomik analizini yapmanın en kestirme yoludur"*. Bu açıdan bakıldığında, yazmaların Millî Kütüphane ve diğer iki merkezde (İstanbul, Konya) toplatılmasındaki önem ve değer yadsınamayacağı ve baytarnamelerin de aynı çerçevede değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülebilir.

Bekman (1940) ve Dilgimen (1947), İstanbul kütüphaneleri başta olmak üzere, Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda te'lif, tercüme ya da istinsah edilmiş olan yazma baytarnamenin varlığını bildirmişlerdir. Erk (1958) ve Dinçer (1970), Bursa ve İstanbul Kütüphanelerinde bulunan bu eserler üzerinde incelemeler yapmışlar; Dinçer (1970)

İstanbul kütüphanelerinin birçoğunu taramış, buralardaki baytarnameleri saptamış ve biri üzerinde (Dinçer, 1973) doçentlik tezini hazırlamıştır. Ancak, Türkiye'deki diğer kütüphanelerde ve özellikle son yıllarda başlatılan proje ile zenginleşen Millî Kütüphanede, bugüne kadar, veteriner hekimliği tarihi yönünden bir değerlendirme yapılmadığı anlaşılmıştır. Bu araştırmada, hem Millî Kütüphanedeki baytarnamelerin saptanması, hem de yaklaşık yarım yüzyıldan beri süregelen baytarname çalışmalarının devamı amaçlanmıştır. Metin içinde incelenen baytarnamelerden sağlanan bilgilerin, baytarname çalışmalarını zenginleştirdiği ve veteriner hekimliği tarihine önemli katkılar sağlayabilecek nitelik taşıdığı ileri sürülebilir.

İslâm Uygarlığı Çağı veteriner hekimliği konularında bilgi veren klasik kaynaklarda (Eichbaum, 1885; Smith, 1918; Leclainche, 1936; Froehner, 1952; Smithcors, 1958), bu alandaki gelişmeler üzerinde yeterince durulmamış; mevcut bilgilerin tamamen Bizans ve Roma kaynaklarından kopya edildiği ileri sürülmüştür. Sarton (1959a; 1950b; 1950c; 1953a; 1953b) ise, gerek veteriner hekimliği gelişmelerini, gerekse bu gelişmeler çerçevesinde ortaya konan baytarnameleri tanımlamaya çalışmış; bu eserlerin, Hint, Bizans, İran ve Roma gibi eski uygarlıklara ait bilgiler temel alınarak; ancak, orijinal nitelikli bilgilerle zenginleştirilerek oluşturulduğunu ileri sürmüştür. Erk (1955; 1959b) ve Dinçer (1973), Sarton ile aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Bu çalışma ile ulaşılan sonuçların sözü edilen araştırmacıların kanaatini desteklediği söylenebilir.

Sarton (1953b), Ebu Bekr İbn Bedr ve Ali Bin Davud'un baytarnamelerinin 14' üncü yüzyılın en önemli iki kaynağı olduğunu kabul etmekte; bu baytarnamelerden "*Naserî*"nin, Doğu ve Batı kaynaklarını, Ali Bin Davud'un eserinin ise özellikle Arap literatürünü temel aldığını; ancak, her iki yazarın da büyük ölçüde kendi deneyimlerini yansıttıklarını; dolayısıyla, orijinal nitelik taşıdıklarını belirtmektedir. Erk (1959b), Ebu Bekr İbn Bedr (Al-Mundir)'in eseri, "*Naserî*" üzerindeki incelemesiyle, bu görüşü destekleyen bulguları sergilemiştir.

Erk (1955; 1959b; 1960a), Erk ve Dinçer (1967) ve Dinçer'e (1973) göre, Hızam (9' uncu yüzyıl), Avvam (12' nci yüzyıl) ve Ebu Bekr (14' inci yüzyıl) kaynak olarak yararlandıkları, Hipokrat, Aristo, Galen, Teomnestus, Dioskorides gibi bilim

adamlarının adlarını vermişlerdir. Bu araştırmada incelenen 3.3. numaralı baytarnamenin yazarı Ali Bin Davud, Yemen başta olmak üzere, birçok Afrika ülkesi, Hindistan ve Türklerde hayvan ve hayvancılığa ilişkin bilgi vermiş; özellikle kendisinden önceki Arapça veteriner hekimliği kaynaklarına, Cevherî, Ebu Ubeyde ve Al-Asmai gibi adlar vererek, atıflar yapmış; Batı kaynaklarından yalnızca “*Rumlar*” olarak söz etmiştir. Ayrıca, birçok hastalık için önerdiği tedavilerin kendisi tarafından denenmiş olduğunu belirtmiştir. Bu görünüm, Ali Bin Davud’un, hem kaynaklardan yararlanma geleneğini sürdürdüğünü, hem de orijinal bilgileri yansıttığını göstermektedir. Bu açıdan eserin, bilimsel nitelikte olduğu ileri sürülebilir.

Ali Bin Davud’un çağdaşı olan Ebu Bekr’in “*Naserî*” adlı eserindeki 10’ uncu makalede verilen bilgilerin, veteriner ortopedinin kurucusu olarak gösterilen Solleysel (1617-1680) düzeyinde nitelik taşıdığı kabul edilmektedir (Sarton, 1953b; Erk, 1959b). Ali Bin Davud’un bu konuda, Ebu Bekr kadar güçlü olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak; salgın ve bulaşıcı hastalıklar konusunda çok ileri görüşler yansıttığı söylenebilir. Atlarda, çok sayıda ve ani ölümlere neden olan hastalık hakkındaki bilgiler, günümüzde “*African Horse Sickness*” (Pestis equorum) olarak bilinen “*At Vebası*” hastalığını tanımlamaktadır. Eserin bu yönüyle, at vebası konusundaki ilk bilgileri verdiği ve bu konuda veteriner hekimliği tarihinde ilk olma niteliği taşıdığı ileri sürülebilir. Bu açıdan ele alındığında, Ali Bin Davud’un eserinin, “*Naserî*” düzeyinde bilimsellik taşıdığı söylenebilir.

Batu (1938; 1952) ve Ögel’e (1978) göre, Orta Asya’dan başlamak üzere Anadolu’ya kadar uzanan topraklarda yurt tutmuş olan Türkler, tüm yaşamlarında hayvancılığı temel almışlar; geçim kaynaklarını bu uğraşa bağlamışlar; özellikle atçılık konusunda sahip oldukları bilgiyi diğer uygarlıklara oranla çok ileri düzeye ulaştırmışlardır. Dinçer’e (1967; 1982) göre, bu köklü bilgi birikimi, İslâmiyet’i kabul eden Türk toplumlarında, baytarnamelerin orijinalleri ya da Türkçe çevirileri ile çoğalmış ve güçlenmiştir.

Sarton’a (1953b) göre, Araplar, İranlılar ve Türkler tarafından yazılan baytarnamelerin, Türklerin eline geçmesiyle, veteriner hekimliği alanında bir “*Türk Literatürü*” oluşmuştur. Yazar (1953b), bu alanda ortaya konan Türkçe çalışmaların

sayıca dikkate değer çoklukta olmasının şaşırtıcı bulunmaması gerektiğine ve bunların bir kısmının, Türkler tarafından yazıldığına dikkat çekmektedir. Erk (1959b), “*Naserî*”yi yazan Ebu Bekr’in Memlûk Türklerinden olabileceğini ileri sürmüştür. Çağatay (1960) ve Tritton’a (1987) göre, Ali Bin Davud da Türk asıllıdır. Ali Bin Davud’un bu araştırmada incelenen eserinin (3. 3) kapak bilgilerinde, kendisinin Türk asıllı olduğu müstensih tarafından açıkça belirtilmiştir. Bu bilgiler Sarton’un (1953b) “**Türk Literatürü**” tanımını kuvvetlendiren örnekler olarak kabul edilebilir.

Çeşitli kaynaklarda (Erk ve Dinçer, 1967; Dinçer, 1976; 1982), baytarnamelerin 15’inci yüzyıldan itibaren Türkçeye çevrildiği ve bu çevirilerin daha sonraki yıllarda çoğaltıldığı; eserlerin, özellikle 15-16’ncı yüzyıldan itibaren, Türkçe örneklerinde kendilerine özgü birer karakter kazandığı bildirilmiştir. Dinçer (1967; 1976; 1982) ve Yerlikaya (1995), bu eserlerin, halk bilgilerinin yazılı kaynaklarını oluşturduklarını, bu açıdan da, Türk toplumlarına özgün nitelikler taşıdıklarını kabul etmektedirler. Araştırma çerçevesinde incelenebilen baytarnamelerin, bu konuda ileri sürülen görüşleri doğrulayan bilgileri içerdiği söylenebilir.

Türkiye’de bilimsel veteriner hekimliği eğitiminin başlangıcından (1842) önce, hayvan hekimliğinin, hem halk arasında hem de ordu içerisinde, baytarnamelerdeki yöntemlerle yapıldığı kabul edilmektedir (Bekman, 1940; Dilgimen, 1947). Dinçer’e (1980) göre, “*Hayvanat Ocakları*” bünyesinde gerçekleştirilen tedavi ve hayvancılığa yönelik uygulamaların temelini de bu eserler oluşturmuştur. Godlewsky (1846), 19’uncu yüzyılın ikinci yarısında, bu eserlerin hayvan tedavisi yapan amprıklar tarafından kullanıldığını ve ordu hayvanlarının tedavilerinde de başvuru kaynakları olduğunu bildirmektedir. Dinçer (1982), baytarnamelerin, Türkiye’de veteriner hekimliği okulunun açılmasından (1842) 50 yıl sonra da basıldığını ve kullanıldığını bildirmiştir. Bu araştırma sırasında, Millî Kütüphanede ikisi birbirinin kopyası olan, üç adet basılı baytarnameye rastlanmıştır (Kadıızade Şeyh Mehmed, 1872; Mustafa Hasan Kassab, 1877). Bu iki örneğin, Osmanlı Devletinin kuruluşundan 19’uncu yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde, baytarnamelerin çok yaygın olarak kullanılmış olduklarına ilişkin kanaati güçlendirdiği ileri sürülebilir.

Yaşar ve Dinçer (1999), Osmanlı dönemine ait baytarnameler üzerinde yapmış oldukları değerlendirmede, bu eserlerin imparatorluğun kuruluş, yükseliş ve duraklama dönemlerindeki askerî, siyasal, politik ve sosyal gelişmelere paralel bir nitelik gösterdiğini; özellikle kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki eserlerin orijinal nitelikli olduklarını bildirmektedirler. Araştırma çerçevesinde incelenen erken tarihli baytarnamelerdeki bilgilerin, geç tarihli olanlardan daha rasyonel bilgiler içermesi; aynı eserin farklı kopyalarında bile, sonra istinsah edilenlerde, asıllarında olmamasına karşın, gelenek, görenek ve dinî inançlara dayalı bilgilerin ağırlıkta olmasının Yaşar ve Dinçer'in (1999) görüşünü desteklediği söylenebilir.

Çeşitli araştırmalarda (Erk ve Dinçer, 1967; Dinçer, 1976; 1982; Çınar, 1991), baytarnamelerin kompozisyonları hakkında yapılan tespitlerin, bu araştırma çerçevesinde incelenen baytarnameler için de geçerli olduğu görülmüştür. Bu eserlerin bir kısmında yazar, mütercim ya da müstensih belirtilmişken, bazılarında bu bilgiler eksik verilmiş veya hiç bildirilmemiştir. Bu durum, eserlerin tarihleri için de geçerlidir. Kimi baytarnamelerde, yararlanılan kaynaklara değinilmiştir. Zaman zaman, çok değerli bilgiler yanında, asıllarında bulunmayan bilgilere de yer verilmiştir. Eserlerde daha çok at üzerinde durulmuş; tedavilerde rasyonel ya da zararsız ilâçlar yanında; gelenek, görenek ve dinî inançların etkisiyle yararsız, bazen de zararlı ilâçlar kullanılmıştır.

Baytarnameler üzerinde yapılan çalışmalarda (Erk ve Dinçer, 1967; Dinçer, 1976; 1982) bilgilerin çoğunun Hizam (9' uncu yüzyıl), Avvam (12' nci yüzyıl) ve Ebu Bekr'e (14' üncü yüzyıl) kadar uzandığı ileri sürülmüştür. Bu araştırmada incelenen baytarnamelerin çoğunda bu kanaati doğrulayan bilgiler saptanmıştır.

5. SONUÇ

Bu araştırmada, Millî Kütüphanede, 28 Temmuz 1998 tarihine kadar fişlenmiş bulunan, 9'u Türkçe, 3'ü Farsça ve 1'i Arapça olmak üzere 13 baytarname üzerinde çalışılmış; bunların bibliyografik bilgileri saptanarak, içerikleri veteriner hekimliği tarihi açısından incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Bu eserlerin, bugüne kadar baytarnameler üzerinde yapılan çalışmalarda belirlenen genel nitelikleri taşıdıkları; 14' üncü yüzyıldan itibaren veteriner hekimliği alanında oluşan "Türk Literatürü"nün bir parçasını şekillendirdikleri; İslâm Uygarlığı Çağının özelliği olan, Hipokratik-Galenik hekimlik geleneğini sürdürdükleri ve orijinal bilgiler içerdikleri saptanmıştır.

Ali Bin Davud'un, 14' üncü yüzyıla ait baytarnamesi, Türkiye'de ilk kez bu araştırma çerçevesinde incelenmiştir. Eserin, "*Orta Çağ veteriner hekimliğinin en önemli iki eserinden biridir*" diyen Sarton'un görüşünü kanıtlayan bilgilerle dolu olduğu saptanmıştır. At vebası hakkında, hastalığın salgın ve bulaşıcı karakteri belirtilerek, veteriner hekimliği tarihinde ilk kez bu eserde bilgi verildiği anlaşılmıştır. Eserde at bakımı, binicilik ve veteriner hekimliği uygulamalarına ilişkin olarak verilen deontolojik ve etik bilgilerin, günümüzün geçerli etik ilkeler ile örtüştüğü saptanmıştır.

Ali Bin Davud'un eserinde ele alınan, fizyoloji, anatomi, yetiştirme, binicilik ve tedavi konularının, bugüne kadar çeşitli araştırmacılar tarafından incelenen baytarnamelerde de bulunduğu; ancak, zebra ve fil gibi yaban hayvanları hakkında verilen bilgilerin yer almadığı saptanmıştır. Bir bütün olarak ele alındığında, Sarton'un da belirttiği gibi, Ali Bin Davud'un baytarnamesinin, Orta Çağın en önemli veteriner hekimliği eserlerinden biri olma niteliği taşıdığı söylenebilir.

Sonuç olarak ; bu çalışmada ele alınan baytarnamelerin, tıp ve veteriner hekimliği ile bilim tarihine katkılar sağlayan bilgiler içerdiği; resmî ve özel kitaplıklarda, bulunan baytarnameler üzerinde yapılacak araştırmalarla, yeni ve yararlı bilgilere ulaşılabileceği ileri sürülebilir.

ÖZET

Millî Kütüphanedeki Yazma Baytarnameler Üzerinde Tarihsel İncelemeler

Veteriner hekimliği mesleğinin hayvanların evcilleştirilmesine kadar uzandığı ve antik Doğu ve Batı uygarlıklarında bu konuda birçok eser verildiği bilinmektedir. İslâm Uygarlığı Çağında, 9'uncu yüzyıldan itibaren çoğunlukla at yetiştiriciliği; at bakımı, beslenmesi ve hastalıkları konularında yazılmaya başlanan veteriner hekimliğine ilişkin eserlere kısaca “baytarname” adı verilmiştir.

Baytarnameler üzerinde yapılan araştırmaların sonuçlarına göre, bu eserler hem Doğu ve Batı uygarlıklarının veteriner hekimliği literatürünü, hem de konudaki orijinal bilgileri içermektedirler.

Bu araştırmada, Millî Kütüphanede bulunan, dokuz Türkçe, üç Farsça ve bir Arapça olmak üzere 13 baytarname incelenmiştir. Türkçe ve Farsça baytarnamelerin bibliyografik künyeleri belirlenmiş ve veteriner hekimliğine ilişkin bilgileri özetlenmiştir. Arapça baytarname ise tüm yönleriyle değerlendirilmiştir.

Hemen tüm bilim dalarında görüldüğü gibi, Müslüman olan Türkler önce Arapça ve Farsça baytarnameleri kullandılar, sonra onların çoğunu 15'inci yüzyıldan itibaren Türkçeye çevirdiler; ayrıca, Türkçe baytarnameler de yazdılar. Böylece Sarton'un iddia ettiği gibi veteriner hekimliğin bu Türkçe metinleri, müslümanların bu konudaki ilgisinin son dalgasını oluşturdu ve doğal olarak, sonunda bir “Türk Literatürü” birikmiş oldu. Bu kaynaklar Osmanlı döneminde hayvanların bakımı, beslenmesi ve hastalıklarında yaygın biçimde kullanıldılar.

Araştırma materyalinin başlıca eseri olan baytarname Ali Bin Davud tarafından 14'üncü yüzyılda yazılmıştır. Eser, eski Roma, Bizans, Hint ve Arap kaynaklarına atıflarla verilen bilgiler yanında, orijinal nitelikli bilgileri de içermektedir. Sarton'un da işaret ettiği gibi, bu eserin 14'üncü yüzyılın en önemli kaynaklarından biri olduğu söylenebilir.

Eserde, bazı hastalıklar bulaşıcı nitelikleri dikkate alınarak belirtilmişlerdir. At Vebası hakkında verilen bilgiler, bu hastalığın veteriner hekimliği tarihindeki ilk observasyonu olarak değerlendirilebilir. Eserin başka bir farklılığı da diğer baytarnamelerde bulunmayan yaban hayvanları hakkında verilen bilgilerdir. Kayda değer bir yön de eserdeki etik ve deontolojik bilgilerin, günümüzde geçerli olan etik prensipleri yansımasıdır.

Sonuç olarak denebilir ki; daha önce baytarnameler üzerine yapılan yayınlarda işaret edildiği gibi, bu araştırma çerçevesinde incelenen 13 baytarname de İslām Uygarlığı ağının veteriner hekimliği eserlerinin özelliklerini taşımakta ve veteriner hekimliği ve tıp tarihi ile bilim tarihine katkı yapan orijinal bilgileri içermektedir.

Anahtar Szckler: 1. Veteriner Hekimliği Tarihi, 2. Baytarnameler, 3. Millī Kütüphane, 4. Yazmalar, 5. Bilim Tarihi

SUMMARY

Studies on the Old Veterinary Manuscripts in the National Library of Turkey

It is known that veterinary profession goes as back as the domestication of animals and lots of books on the subject were written in the antique eastern and western civilizations. Beginning with the 9th century of Islamic Civilization, veterinary manuscripts especially on horse breeding, horse care, feeding and diseases were produced and briefly called as “Baytarname”.

According to the results of the studies on Baytarnames, these manuscripts contain both the veterinary literature of the eastern and western civilizations and original knowledge on the subject.

In this study, nine Turkish, three Persian and one Arabic- totally 13 Baytarnames which are preserved in National Library have been investigated. Bibliographical datum and veterinary knowledge of the Turkish and Persian Manuscripts were summarized. The Arabic one was evaluated in all aspects.

As it is noticed in almost of all scientific branches, Muslim Turks were first interested in Arabic and Persian veterinary manuscripts, then translated most of them into Turkish by the 15th century, in addition, they also wrote original baytarnames. As Sarton claimed the Turkish veterinary treatises constituted the latest wave of Muslim interest in the subject, and their existence naturally coincided with the birth of a “Turkish Literature” in the field of veterinary medicine. These sources have extensively been used for the breeding, care and treatment of animals through the Ottoman Period.

The main veterinary manuscript of the material of this study was written by Ali Bin Davud in the 14th century. In addition to the information referring the old Roman, Byzantium, Indian and Arabic sources it also contains original knowledge on the subject. It could be said that this book is one of the most important source of the 14th century as Sarton indicated.

In this manuscripts some of the illnesses are keenly identified with their contagious characteristics. Information on the African Horse Sickness could be regarded as the first observation about the disease in the history of veterinary medicine. One of the differences of the book is the knowledge on wild animals which are not dealt with in other Baytarnames. It is also noteworthy to indicate that ethical and deontologic datum of the manuscript reflect the valid ethical principals of today.

As a result it could be said that as it is indicated in the published papers on baytarnames, these 13 manuscripts studied within the framework of this research are in the same characteristic of veterinary manuscripts of Islamic Era and they contains original knowledge which contribute history of veterinary medicine, history of medicine and history of science.

Keywords: 1. Veterinary History, 2. Old Veterinary Manuscripts, 3. National Library-Turkey, 4. Manuscripts, 5. History of Science

KAYNAKLAR

- ACAR, T. (1998). "Önsöz". Millî Kütüphanelerin İşlevleri. 50. Kuruluş Yılında Ulusal ve Evrensel Türk Millî Kütüphanesi Sempozyumu, 19-21 Haziran 1996, Millî Kütüphane, Ankara. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları/ 2016, Millî Kütüphane Yayınları/ 36, Bilimsel Toplantılar Dizisi/ 1. Ankara. s. V-VI.
- ADIVAR, A. A. (1944). Tarih Boyunca İlim ve Din. Remzi Kitabevi, İstanbul. s.: 76-77.
- AGAR, M. E. (1986). Baytaratü'l- Vazih (İnceleme-Metin-İndeks). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- AGAR, M. E. (Tarihsiz). Ebu'ssuud Efendi'ye Atfedilen Bir Baytar-name. İstanbul. 58 s.
- AKINCI, İ. A. (1917). Osmanlı Atları. Matbaa-i Amire, İstanbul. s.: 5, 89.
- ANONİM (1949). "Baytar". İslâm Ansiklopedisi, Cilt II. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul. s.: 431.
- ANONİM (1969). El Muncid. 20th ed. Dar El-Mashreq Publishers P. O .B. 946. Beirut, Lebanon. p.: 970.
- ANONİM (1992). Code of Professional Ethics of the World Veterinary Association. WVA, Explanatory Document, Paris.
- ANONİM (1993). Veterinary Regulations. Federation Equestre Internationale. 7th Edition. Switzerland. p.: 10.
- ARAL, N., BATU, S. (1936). Arabistanda Atçılığın Bugünkü Durumu. T. C. Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından, sayı: 16, Ankara. s.: 23.
- ARNOLD, T., GUILLAUME, A. (1931). The Legacy of Islam. Oxford University Press, Amen House, London E. C. 4. pp.: 310-315.

- BARTHOLD, W. (1973). İslâm Medeniyeti Tarihi. (Çeviren: M. Fuad KÖPRÜLÜ). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları/ 86. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. s.: 9-41.
- BATU, S. (1938). Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi. Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara. s.: 1-13.
- BATU, S. (1939). Sümer ve Etiler'de Ziraat ve Hayvancılık. Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından: 50, 31s.
- BATU, S. (1952). Türkler ve At. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınlar: 33, Çalışmalar: 17, s.: 3-6.
- BAYTOP, T. (1997). Türkçe Bitki Adları Sözlüğü. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 578, Ankara. 512s.
- BEKMAN, M. (1940). Veteriner Tarihi. Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara. s.: 50-62, 77.
- BOULOS, L. (1983). Medicinal Plants of North Africa. Inc. 218 St. Clair River Drive; Box 344 Algonac, Michigan.
- BROCKELMANN, C. (1937). Geschichte der Arabischen Literatur. Suppementband I. E. J., Leiden. pp.: 384, 432, 901.
- BROCKELMANN, C. (1938). Geschichte der Arabischen Literatur. Suppementband II. E. J., Leiden. pp.: 167-169, 252, 1037.
- BROCKELMANN, C. (1943). Geschichte der Arabischen Literatur. Vol. I. E. J., Leiden. pp.: 272, 282, 385, 524, 651.
- BROCKELMANN, C. (1949). Geschichte der Arabischen Literatur. Vol. II. E. J., Leiden. pp.: 170, 172.
- BURSALI MEHMED TAHİR (1333-1917). Osmanlı Müellifleri. Matbaa-i Amire, İstanbul. s.: 402.
- HÜSEYİN BİN AHMET ERZURUMİ (1944). Kitabı Riyazat Hayl (Çeviren: Nureddin Rüştü Büngül). Ülkü Basımevi, Konya. 32s.

- CÂMÎ (1819). Baytarname (Yazma Eser). Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Ana Bilim Dalı Müzesi Kitaplığı, No: 22755.
- CUMBUR, M., SERNİKLİ, A., KAYA, D., YOLLAGÜL, H. (1987). Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu I. Millî Kütüphane Basımevi, Ankara.
- ÇAĞATAY, N. (1960). "Resûliler". İslâm Ansiklopedisi 90. Cüz Naba'-Nasârâ, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ÇINAR, A. (1991). On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü (Yazılı ve Basılı Kaynaklarla Karşılaştırma). Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. IX+167s.
- DEVELLİOĞLU, F. (1995). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle). 15'inci Baskı. Adalet Matbaacılık Ticaret Ltd. Şti., Ankara.
- DİLGİMEN, H. (1947). Veteriner Hekimliği Tarihi. Bozkurt Matbaası, İstanbul. s.: 107-127.
- DİNÇER, F. (1965). Türkiye'de Bilimsel Veteriner Hekimliğin Başlaması, Evreleri ve İlim Tarihimizdeki Yeri. Ankara Üniversitesi Elazığ Veteriner Fakültesi Dergisi, 2: 81-91.
- DİNÇER, F. (1967). Türk Folklorunda Veteriner Hekimliği Üzerine Araştırmalar. Doktora Tezi-1966, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları: 214. Çalışmalar: 116. Ankara. 64s.
- DİNÇER, F. (1970). İstanbul Kütüphanelerindeki Baytarnameler Üzerinde Bir Araştırma (Yayımlanmamış).
- DİNÇER, F. (1973). "Kitab-üz Zardaka fî Ma'rifet il-Hayl ve Ecnasuha ve Emrazuha ve Edviyetuha" Adlı El Yazmasının Anatomi, Fizyoloji, Etiyoloji Yönünden İncelenmesi ve Veteriner Tarihindeki Önemi. Doçentlik Tezi. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dekanlığı, Ankara, Daktilo Nüsha, 88s.
- DİNÇER, F. (1974). Old Veterinary Manuscripts in Turkey and A Study on the 15th Century Manuscript. A. Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi, 21, (1-2): 3-12; Reprinted: The California Veterinarian, Vol: 29, No: 12, 18-24, 1975; Historia Medicinae Veterinaria, 6: 2, 33-40, 1981.

- DİNÇER, F. (1976). Türk Folklorunda Veteriner Hekimliği (Beş Doğu İlimizde Yeni Örnekleriyle).
I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü,
Ankara. 4: 85-92.
- DİNÇER, F. (1980). Türkiye’de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerine Araştırmalar, II. Bölüm,
Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 27 (1-2): 246-272.
- DİNÇER, F. (1982). Türk Folklorunda Veteriner Hekimliğin Yazılı Kaynakları. II. Milletlerarası Türk
Folklor Kongresi Bildirileri. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kültür Araştırma Dairesi Yayınları
Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi. s.:123-130.
- DİNÇER, F., MENTEŞ, A., YAŞAR, A., YERLİKAYA, H. (1997). On the Origin and Originality of
Veterinary Knowledge of Islamic Civilization. 29th International Congress on the History of
Veterinary Medicine, Cordoba, Spain.
- DİNÇER, F., ÖZGÜR, A. (1998). Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Baytarnameler. V inci Türk Tıp Tarihi
Kongresi, Ankara.
- DRIESCH, A. (1989). Geschichte der Tiermedizin, 5000 Jahre Tierheilkunde, Callwey, München. pp.: 53-
56.
- DUMAN, H. (1997). El Yazmaları Dünyasında Türkiye’nin Yeri. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları/ 1992,
Yayımlar Dairesi Kültür Eserleri Dizisi/ 200. Öncü Ltd. Şti., Ankara.
- DUNLOP, R., WILLIAMS, D. J. (1996). Veterinary Medicine. An Illustrated History. Mosby-Year Book
Inc., Missouri. pp.: 187-199.
- DURANT, W. (1950). The History of Civilization, The Age of Faith. Simon and Schuster, New York. pp.:
240-241.
- EICHBAUM, F. (1885). Geschichte der Thierheilkunde. Verlag Von Paul Parey. Berlin. p.: VIII+328.
- ERK, N. (1955). XVI ncı Asır Veteriner Hekimliği ve Bu Asra Ait Eserler. Ankara Üniversitesi Veteriner
Fakültesi Yay.: 69, Çalışmalar: 38. Yeni Doğan Matbaası, Ankara. s.: 17-18.

- ERK, N. (1958). Bursa Umumi Kütüphanesinde Veteriner Tarihi Yönünden Bir Etüd. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 5 (3-4):186-194.
- ERK, N. (1959a). Bir Baytarname İncelemesi. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi , XI (1-2): 126-135.
- ERK, N. (1959b). İslam Medeniyeti Çağında Veteriner Tabâbette Gelişmeler ve “Naserî”. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları: 109, 93s.
- ERK, N. (1960a). A Study of The Veterinary Section of İbn Al-Awwam’s “*Kitab Al-Falaha*”. M.S.U. Veterinarian, 21(1): 42-44.
- ERK, N. (1960b). Abu Bekr and Arabic Veterinary Medicine in The XIVth Century. M. S. U. Veterinarian, Vol.: 20, No: 3.
- ERK, N. (1960c). “*Tuhfetülfarisin Fî Ahval-i Huyul El-Mücahidin*” Adlı Kitabın İlimler Tarihi Yönünden İncelenmesi. AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 17, 3-4: 495-511.
- ERK, N. (1961). Dokuzuncu Yüzyıla Ait “*Kitab Al-Hayl Val-Baytara*” Üzerinde Bir İnceleme. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, VIII (4): 1.
- ERK, N. (1966). Veteriner Tarihi. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 242 s.
- ERK, N., DİNÇER, F. (1967). XV inci ya da XVI ncı Yüzyıla Ait Olduğu Sanılan Bir Baytarname İncelemesi. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi , XIV, 2: 117-139.
- FROEHNER, R. (1952). Kulturgeschichte der Theirheilkunde. I. Band. Tierkrankheiten, Heilbestrebungen, Tierarzte im Altertum. Terra-Verlag, Konstanz.
- GODLEWSKY und SOMMER (1846). Über die Tierheilkunde in der Türkei. Magazin f. d. ges. Tierheilkunde, 12: 465-500. (Türkçesi: N. Erk: Türkiye’de Veteriner Hekimlik (19’uncu Yüzyıl Ortalarında). Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları: 281, Çalışmalar: 183, Ankara. 23s.
- JADON, S. Y. (1968). The Arab Physician İbn Butlan’s (d.1066) Medical Manual for The Use of Monks and Country People. University of California, pp. 1033, Los Angles. “Alınmıştır”, Dissertation Abstracts International. A. The Humanities and Social Sciences. Vol. 30, (9): 235, 1970.

- HAYATİ ZADE MUSTAFA FEYZİ EFENDİ (1974a). Yabani Bitkiler Sözlüğü I. Cilt. (Çeviren: Hadiye Tuncer). Tarım Bakanlığı Yayınları, Neşriyat ve Tanıtma Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi Döner Sermaye İşletmesi, Ankara. XXXII+383 s.
- HAYATİ ZADE MUSTAFA FEYZİ EFENDİ (1974b). Yabani Bitkilerin Tıbda İlaç Olarak Kullanılışları II. Cilt. (Çeviren: Hadiye Tuncer). Tarım Bakanlığı Yayınları, Neşriyat ve Tanıtma Müdürlüğü. Başbakanlık Döner Sermaye İşletmesi, Ankara. XXIX+229s.
- HÜSEYİN HÜSAMETTİN (1329-1332). Amasya Tarihi. Cilt II. Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul. s.113.
- KAZİZÂDE ŞEYH MEHMED (1872). Kitâb'ül-Makbûl Fî Hâl İl-Huyûl. İzzet Efendi Matbaası, 58s.
- KARASSZON, D. (1988). A Concise History of Veterinary Medicine. (Translated by E. Farkas). Akademiai Kiado, Budapest.
- KARATAŞ, A. (1998). Millî Kütüphanelerin İşlevleri. 50. Kuruluş Yılında Ulusaldan Evrensele Türk Millî Kütüphanesi Sempozyumu, 19-21 Haziran 1996, Millî Kütüphane, Ankara. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları/ 2016, Millî Kütüphane Yayınları/ 36, Bilimsel Toplantılar Dizisi/ 1, Ankara. s. 18-26.
- KAŞGARLI MAHMUT (1940). Dîvanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-I. (Çeviren: Besim Atalay). Alaeddin Kırıl Basımevi: Ankara.
- KAŞGARLI MAHMUT (1941). Dîvanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-III. (Çeviren: Besim Atalay). Alaeddin Kırıl Basımevi: Ankara.
- KAYA, D. (1999). Kişisel Görüşme. Ankara.
- KHAZREJYY, A. H. (1906). The Pearl-Strings; A History of the Resulity Dynasty of Yemen (Translated by Sır J. W. Redhouse). E. J. Brill, Imprimerie Orientale, Leyden; Luzac & CO., 46, Great Russell Street, London.
- KORALTAN, T. (1979). "Önsöz". Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu I. (Proje Yürütücüsü: İsmet Parmaksızoglu), T.T.K., Ankara.

- LANDAU, R. (1958). Arab Contribution to Civilization. Pierre DIB 287 Henry Street, Brooklyn: 1, N. Y. pp.: 19, 44.
- LECLAINCHE, E. (1936). Histoire de la Medicine Veterinaire. Office du Livre, Toulouse, p.: 112.
- LECLERC, L. (1876). Histoire de la Medecine Arabe. Premier Tome. Burt Franklin, New York. pp. 95-103, 139, 145-147.
- MUSTAFA HASAN KASSAB (1877). Kitâb Al-Taşrih Al-Baytarî (Çev.: Al-Manir Al-Labib Yusuf Fir'aun Ciran. Matbaat Bulak, Mısır.
- ORKUN, H. N. (1954). Eski Türklerde Evcil Hayvanların Tarihçesi. Yeni Matbaa, Ankara. s.: 24-43.
- ÖGEL, B. (1978). Türk Kültür Tarihine Giriş, I. (Türkiye'de Köy ve Şehir Hayatı).Kültür Bakanlığı Yay.: 224, Ankara. XVI+495s.
- ÖKTEM, B. (1948). Evcil Erkek Hayvanlarda Kastrasyon ve Memleketimiz İçin En Elverişli Usuller. Habilitasyon Tezi. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara.
- ÖZGÜR, A. (1997). Veteriner Hekim Terimi Üzerine Tarihsel Bir Araştırma. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 44 (1): 97-104.
- ÖZTELLİ, C. (1965). Onbeşinci Yüzyılda Yazılmış Bir Baytarnamenin Giriş Bölümü. Türk Dili, 168: 784-789.
- PAKALIN, M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. 3 Cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- PARMAKSIZOĞLU, İ. (1980). Giresun, Ordu, Rize Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu, T.T.K., Ankara.
- RAHMAN, F. (1997). İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp. (Çevirenler: Adnan Bülent Baloğlu- Adil Çiftçi) Ankara Okulu Yayınları, Ankara. s.: 25-26.
- RITTER, H. (1934). Ata Binmek, Ok Atmak. Türkiyat Mecmuası, 4: 45-47.

- SARIATA, A. R. (1937). Baytar Eritiğimizin Tanrısal Bir Adıdır. O Kökünü (Bay Ülken)den, Ekini de (Nintar)dan Alır. Türk Baytarlar Birliği Dergisi, 7 (1-2): 98-100.
- SARTON, G. (1950a). Introduction to The History of Science. Vol. I. From Homer to Omar Khayyam. The Williams and Wilkins Company, Baltimore. pp.: 414-435, 461, 489, 495, 522-524, 544, 583-586, 619.
- SARTON, G. (1950b). Introduction to The History of Science. Vol. II. From Rabbi Ben Ezra to Ibn Rushd. Part I. The Williams and Wilkins Company, Baltimore. p.: 109.
- SARTON, G. (1950c). Introduction to The History of Science. Vol. II. Robert Grosseteste to Roger Bacon. Part II. The Williams and Wilkins Company, Baltimore. p.: 485.
- SARTON, G. (1953a). Introduction to The History of Science. Vol. III. First Half of the Fourteenth Century (Science and Learning in the Fourteenth Century). Part I. The Williams and Wilkins Company, Baltimore. pp.: 102, 208-210, 284-285, 827-830, 901-902.
- SARTON, G. (1953b). Introduction to The History of Science. Vol. III. Second Half of the Fourteenth Century (Science and Learning in the Fourteenth Century). Part II. The Williams and Wilkins Company, Baltimore. pp.: 1167-1168, 1238, 1637, 1727-1728.
- SARTON, G. (1959). A History of Science. Vol. I. Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries. B. C. Harvard University Press, Cambridge. p.: 408.
- SAYILI, A. (1958). Islam and The Rise of The Seventeenth Century Science. Belleten, 22 (87): 353-368.
- SEZGİN, F. (1970). Geschichte Des Arabischen Schrifttums. Band III. Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde. E. J. Brill, Leiden. z.: 252, 344-380.
- SIGERIST, H. E. (1961). A History of Medicine. Vol.: II. Early Greek, Hindu and Persian Medicine. Oxford University Press, New York. pp.: 55-56.
- SMITH, F. (1919). The Early History of Veterinary Literature and British Development, Bailliere, Tindall and Cox., London, Vol. I, p.: 58.
- SMITH, R. G. (1995). "Rasulides". Encyclopedie de L'Islam, Tome VIII NED-SAM, E. J. Brill, Leiden.

- SMITHCORS, J. F. (1956). The History of Some Current Problems in Animal Disease. IV. Tetanus. Vet. Med., 51, October, pp.: 457-464.
- SMITHCORS, J. F. (1958). Evolution of the Veterinary Art. Bailliere, Tindall and Cox, London. p.:458.
- SUBHİ EDHEM (1334=1918). Nevsal-i Baytarî. Agop Matasyon Matbaası, İstanbul.
- ŞEMSETTİN SAMİ (1317=1901). Kâmus-ı Türkî. İkdâm Matbaası, Dersaadet, İstanbul. s.331.
- TDK, (1998). Türkçe Sözlük. 9'uncu Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları Türkçe Sözlükler Dizisi: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- THOMSON, J. W. (1950). History of Historical Writing. Vol. I. The Macmillan Company. New York. pp.: 295-309, 324-360.
- TOPALOĞLU, B., KAHRAMAN, H. (1969). Arapça-Türkçe Yeni Kamus. 3'üncü Baskı. İstanbul. 535 s.
- TOWSWEND, C.C., GUEST, E. (1980). Flora of Iraq. Volume Four Part One. Ministry of Agriculture&Agrarian Reform Republic of Iraq, Baghdad.
- TRITTON, A. S. (1987). Rasulids. E. J. Brill's First Encyclopedia of Islam 1913-1936, Volume VI Morocco-Ruzzik E. J. Brill, Leiden, New York, Kobenhavn, Köln.
- ÜNVER, S. (1943). Tarihten Önceki Zamandan İslâm Tabâbetine ve İslâm Tabâbetinden XX nci Asra Kadar. I ve II nci Kısımlar. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, Aded 190, İstanbul. s.: 69.
- YAŞAR, A. (1996). Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyet Tarihinde Haralar. (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara. VI+130s.
- YAŞAR, A., DİNÇER, F. (1999). Osmanlı Döneminde Atlı Sporlar. Osmanlıda Spor Sempozyumu, 26-27 Mayıs 1999, Konya.
- YERLİKAYA, H. (1995). Elazığ ve Çevresinde Hayvan Hastalıklarında Halk Hekimliği Üzerine Araştırmalar. I'inci Ulusal İç Hastalıkları Kongresi, 28-30 Eylül 1995. Elazığ.

YOUNG, I.C. (1951). *Near Eastern Culture and Society*. Edited by I. C. Young, Princeton University Press, New Jersey. p.: 86.

EK-1. BAYTARNAMELER HAKKINDA KÜTÜPHANE KAYITLARINDAKİ FİŞ BİLGİLERİ

	Koleksiyon No	Konu No	Yazar	Tarih	Cilt Özellikleri	Kağıt Özellikleri	Ölçüler (mm)	Varak	Yazı Cinsi	Satır Sayısı
3.1.1.	Yz.A.2031/2	636.089	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Sırtı meşin mukleblı, ebru cilt	Üç ay filigranlı, szb. kırmızı	166 x 122 - 122 x 67	10b-14a	Nesih	19
3.1.2.-	Yz.A.2888	636.098	Hafız	Belirtilmemiş	Hafız tezhibli, vişne çürdöğü, zencirekli cilt	Cedveller yeşil	235 x 165-200 x 128	Belirtilmemiş	Sülüs, mlf. Hattı	21
3.1.3.	Yz.A.1691/2	636.1	Melik Kâbus	Belirtilmemiş	Mikleblı, kahverengi meşin, ebru kaplı cilt	Abadi kt.	183 x 113-150 x 85	51b-107b	Nesih kırmızı	17
3.1.4.-	Yz.B.489/30	636.089	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Siyah meşin sırtlı Kâşebentli, desenli kt. kaplı Mukavva cilt	Suyulu filigranlı, saykallı kt. szb. kırmızı	289 x 177-162b-179a	162b-179a	Nesih	bb. st.
3.1.7.	Yz.A.4039/11	636.089	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Koyu kahverengi Meşin cilt	Aharlı ince, beyaz kağıt	190 x 125-170 x 115	103b-107b	Nesih	bb. st.
3.1.8.	Yz.A.1691/1	636.1	Kadıze Şeyh Mehmed	Belirtilmemiş	Sırtı kahverengi, Mikleblı, yirtuk meşin, ebru cilt	Aslan armalı kt.	180 x 110-140 x 70	1b-48b	Belirtilmemiş	17
3.1.9.	2623 Adnan Örtük	636.85	Hibetullah b. Hanefi	1219 H.	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	155 yaprak	Nesih	Belirtilmemiş
3.2.1.	137/2 Adnan Örtük	636.915	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	6 yaprak	Ta'lik	Belirtilmemiş
3.2.2.	137/3 Adnan Örtük	636.915	Aristo (Muhammed b. Hüseyin)	970 H.	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	Belirtilmemiş	6 yaprak	Ta'lik	Belirtilmemiş
3.2.3.	Yz.A.1652/15	636	Ali b. Davud b. meş Buhari	971 Ramazan	Siyah meşin sırtlı, siyah bez cilt	Kalın kahverengi saykallı, szb kırmızı	226 x 150-188 x 85	143b-149a	Ta'lik	17
3.3.	Yz.A.3576	636	Ali b. Davud b. Yusuf er-Rasuli	Belirtilmemiş	Zencirekli kırmızı meşin cilt	Ay damgalı kağıt	197 x 145-155 x 100	198 yaprak	Harekeli nesih	15

EK-2 FOTOĞRAF LEVHALARI

EK-2. 1. TÜRKÇE BAYTARNAMELER

Resim-1: Der Beyân-ı Kitâb-ı Baytariyye

Resim-2: Baytarname

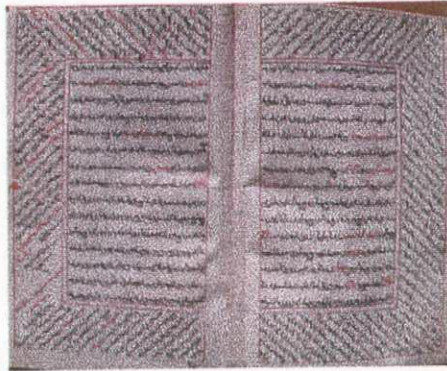
Resim-3: Baytarname

Resim-4: Hazâ Baytarnâme-i Melik Kabus

Resim-5: Baytarnâme

Resim-6: Hazâ Kitâb-ı Baytarnâme Tasnifi

Resim-7: At Hastalıkları ve Tedavileri Hakkında

Resim-8: Kitâb-ı Makbûl Der Hâl-i Hüyûl

Resim-9: İlm-i Furûsiyat

EK-2. 2. FARSCA BAYTARNAMELER

Resim-10: Risâle-i Der Beyan-ı Şınahten-i Esban

Resim-11: Feresname

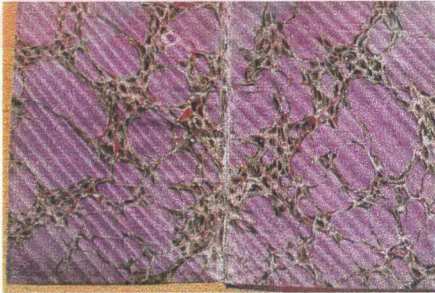
Resim-12: Der Beyân-ı Menafî'i Hayvanat

EK-2. 3. ARAPÇA BAYTARNAME

Kitâb-ı Baytarname Fî Marifeti'l-Hiyel Ala Asnahifa ve Marifeti'l Emrâzuha ve Adevatuha ve Gayru Zalik ve İleyhi Ala Marifeti'l-Hiyel ve'l Bigali Ve'l-Hamiri ve'l Cimali

Resim-13: Geometrik desenli, zencirekli, vişne çürüğü meşin cilt

Resim-14: Ebru kaplama

Resim-15: Baytarmamenin giriş sayfası

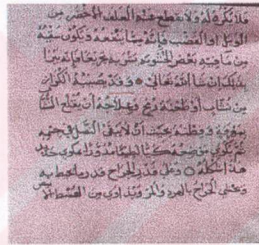
Resim-16: Dağlama şekli

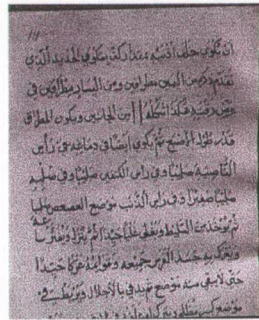
Resim-17: Dağlama şekli

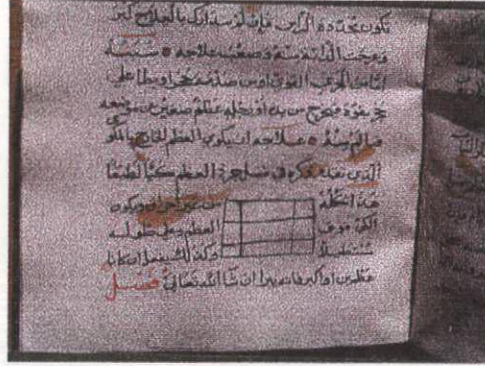
Resim-18: Dağlama şekli

Resim-19: Dağlama şekli

Resim-20: Dağlama şekli

Resim-21: Dağlama şekli

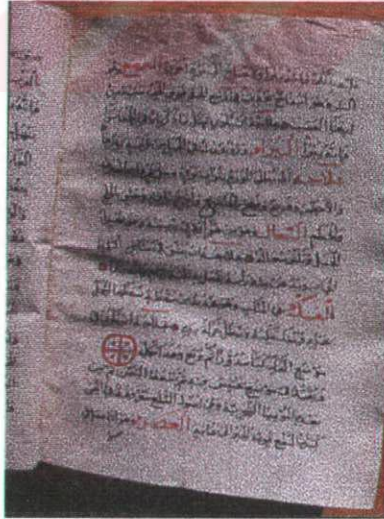
Resim-22: Demir merdiven (padan) şekli

Resim-23: Dağlama şekilleri

Resim-24: Dağlama şekli

Resim-25: Dağlama şekli